Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

ANTON MARCKMANN

OFRENE FRA DEN STORE KRIG 1914-1918

Invalidenævnet i Sønderborg og de sønderjyske krigsinvalider, faldne og deres efterladte

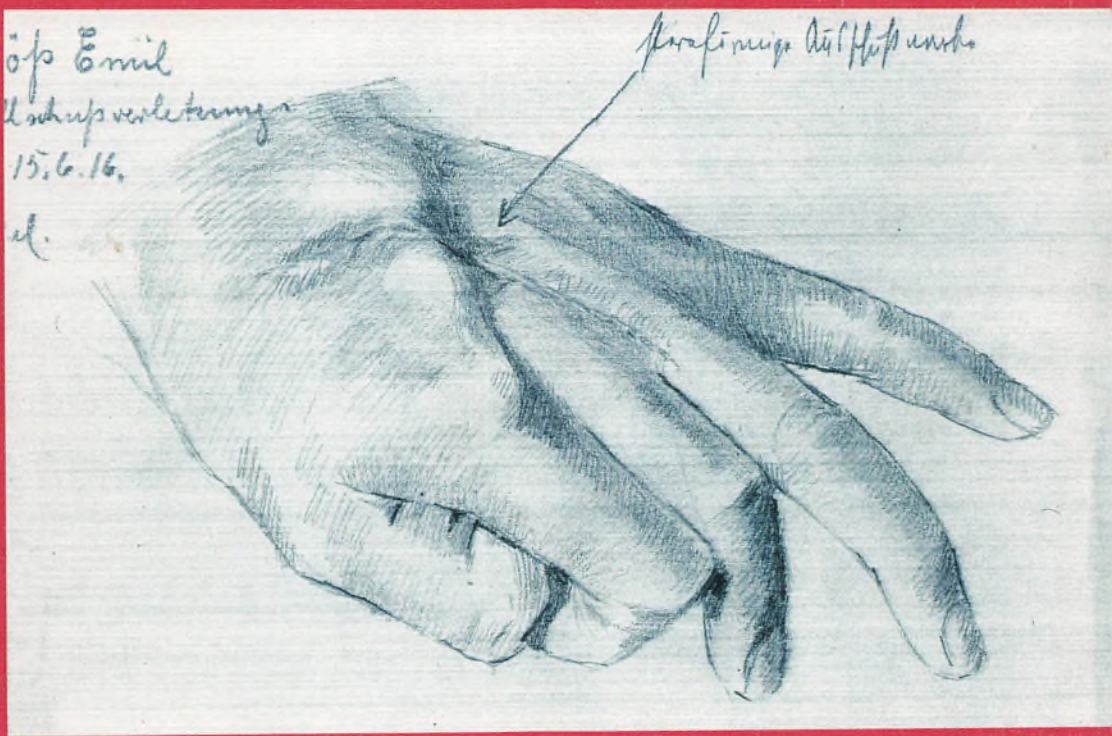

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

OFRENE
FRA DEN STORE KRIG
1914-1918

ANTON MARCKMANN

OFRENE FRA DEN STORE KRIG 1914-1918

Invalidenævnet i Sønderborg og de sønderjyske krigsinvalider, faldne og deres efterladte

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
Aabenraa 2005

Udgivet med støtte fra
Velux Fonden
Sønderjyllands Amt
Sønderborg Kommune

Redaktion: Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen

© Forfatteren og Historisk Samfund for Sønderjylland

Omslaget viser en blyantstegning af en ukendt tysk tegner,
visende følgerne af en skudlæsion gennem hånden.
Sådanne tegninger findes undertiden som bilag til
Invalidenævnets lægeerklæringer.

Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev
Bogbinder: J. P. Møllers Bogbinderi A/S, Haderslev

ISBN 87-7406-089-9

Indhold

I. Undersøgelsens baggrund og formål 9
II. Invalidenævnet i Sønderborg 13
III. Behandlingen af krigsskadesager. Krigsrenten. 21
IV. De krigsskadede 30
V. Et kraniegennemskud 59
VI. De faldne 72
VII. De efterladte 112
VIII. Andre hjælpeforanstaltninger og foreninger 136
IX. Afrunding og konklusion 142

Litteratur og kilder 145
Summary 148

Forfatterens tidligere publikationer

Krigsinvalidelovene af 1920 om understøttelse til militære invalider og sådannes efterladte i de sønderjyske landsdele. Dansk medicinhistorisk årbog 1999 s. 131-147.

Et kraniegennemskud. Beretningen om en sønderjysk soldats mirakuløse overlevelse i Somme-slaget 1916. Bibliotek for Læger 2001:2 s. 87-103.

Sønderjyske krigsinvalider fra 1.verdenskrig. Sønderjyske Årbøger 2001 s. 143-180.

Invalidenævnet i Sønderborg 1921-1990 og de sønderjyske krigsinvalider fra 1. verdenskrig. Bibliotek for Læger 2001: 4 s. 379-419.

Alsingere og Sundevedboere i den tyske marine under første verdenskrig. Sønderjyske Museer 2001 s. 45-55.

Første verdenskrigs faldne sønderjyske krigsdeltagere. Bibliotek for Læger 2002:4, s. 305-345.

Forsorgen for de efterladte efter omkomne sønderjyske krigsdeltagere i første verdenskrig. Bibliotek for Læger 2002: 4 s. 346-372.

Forord

Hensigten med denne bog har været ved studier først og fremmest af Invalidenævnet i Sønderborgs arkiver at belyse de ofre i form af død eller lemlæstelse, der blev de sønderjyske krigsdeltageres lod i Første Verdenskrig under tjeneste i de tyske militære styrker, samt at redegøre for den omsorg, som fra samfundets side blev ydet krigsinvaliderne og de efterladte. Bogen er et produkt af en række artikler af forfatteren om disse emner, der her præsenteres i uddybet, bearbejdet og opdateret form, og som må antages at have interesse for en bredere kreds af læsere. Sigtet i det foreliggende arbejde er både historisk, militærhistorisk, lægeligt og socialt og anlægger desuden en synsvinkel på et stort set uudforsket stykke danmarkshistorie, der gøres til genstand for en kritisk analyse og konklusion.

Historisk Samfund for Sønderjylland har vist stor imødekommenhed ved at påtage sig bogens udgivelse og bringes herfor min bedste tak.

Bogen udkommer med tilskud fra Velux Fonden, Sønderjyllands Amt og Sønderborg Kommune. For denne støtte takker jeg ligeledes. Endelig en tak til kolleger og medarbejdere ved museet på Sønderborg Sygehus samt til sygehusets administration for hjælp ved udarbejdelsen af bogen.

Høruphav, december 2004 Anton Marckmann

I. Undersøgelsens baggrund og formål

Under Første Verdenskrig var Danmark som neutralt område ikke indblandet i kamphandlinger, men landets beliggenhed tæt på krigsførende nationer førte til et øget militært beredskab både på landjorden og til søs. Den danske befolkning mærkede indirekte krigen i form af dyrtid og rationering.[1a]

I Tyskland havde krigen ganske anderledes alvorlige konsekvenser både for civilbefolkningen og for det indkaldte mandskab. Da krigen brød ud den 4. august 1914, havde den tyske hær efter mobiliseringen ca. 4 mio. soldater under våben, medens den tyske marine disponerede over ca. 73.000 mand. Under krigen øgedes styrkernes antal betydeligt, således at der i løbet af hele krigsperioden 1914-1918 var ca. 13 mio. indrulleret i de tyske styrker. Tabene i menneskeliv var enorme: ca. 2 mio. mistede livet i de tyske hære og ca. 34.000 i marinen; hertil skal lægges ca. 3,6 mio. sårede. Tysklands tab oversteg de andre krigsførende nationers. Af de allierede styrker mistede Frankrig ca. 1,4 mio. mand, Rusland ca.1,5 mio., England ca. 0,8 mio. og U.S.A. ca. 100.000 mand. Tysklands forbundsfæller Østrig-Ungarn og Tyrkiet havde henholdsvis ca. 0,9 og 0,5 mio. døde og savnede og Bulgarien ca. 100.000. [1a, 2, 3]

Også Sønderjylland blev mærket af krigen. Da landsdelen den 15. juni 1920 blev dansk område, var den udpint og forarmet. En stor del af den erhvervsaktive mandlige befolkning havde været indkaldt, krigen havde krævet sine dødsofre og mange havde pådraget sig invaliderende følger under krigstjenesten. Der var derfor et stort behov for hjælp til krigsinvaliderne og de faldnes efterladte.

At det danske samfund med kort varsel blev konfronteret med løsningen af denne opgave, havde sin baggrund i de forhandlinger, der fandt sted, da Første Verdenskrigs sejrende magter i januar 1919 mødtes til fredskonferencen i Paris. Freden med det tyske rige blev endelig konfirmeret, da tyskerne, nødtvungent, underskrev Versaillestraktaten den 28. juni 1919. Ved fredsforhandlingerne bestemtes, at der skulle afholdes folkeafstemning i Slesvig om det nationale tilhørsforhold. I 1. zone, der omfattede det nordslesvigske område mellem Kongeåen og den nuværende grænse, fandt afstemningen sted den 10. februar 1920. Stem-

merne fordelte sig her med 74,2% danske og 24,9% tyske, medens afstemningen i 2. zone, der også omfattede Flensborg, gav klar tysk majoritet. Grænsen blev officielt trukket den 15. juni 1920.[4]

De nærmere regler for løsningen af de mange opgaver, der fulgte med grænseflytningen, blev efter dansk-tyske forhandlinger nedfældet i *Traktat af 10. April 1922 mellem Danmark og Tyskland angaaende Ordning af de som Følge af Overgangen til Danmark af Suveræniteten over Nordslesvig opstaaede Spørgsmaal.* I traktatens overenskomst 12, afsnit A om »Forsorgen for Krigsinvalider (Militärversorgung)« siges i artikel 1: »Danmark overtager fra den 15. Juni 1920 at regne en fyldestgørende Forsorg (Militärversorgung) for saadanne Krigsinvalider og disses Efterladte, der i Medfør af Versaillestraktatens Art. 112 er blevet danske Statsborgere. Begrebet Krigsinvalider omfatter ogsaa saadanne Personer, som senere hen over for den danske Regering fremsætter og hos denne opnaar Anerkendelse af Krav paa Forsørgelse«. Selvom den danske regering havde fremført den opfattelse, at de sønderjyske krigsinvalider, om end de i overvejende grad var dansksindede, havde tjent tyske og preussiske militærinteresser, og at den tyske stat derfor burde være forpligtet til at bidrage til deres forsørgelse, bøjede den danske regering sig og overtog forsorgen for krigsinvaliderne og de efterladte uden godtgørelse fra tysk side.[5, 6]

Den danske regering havde allerede kort efter, at Sønderjylland blev dansk område, taget hul på drøftelser om understøttelse til de sønderjyske krigsinvalider og efterladte efter omkomne som følge af tysk militærtjeneste.[6] Finansministeren fremsatte den 7. oktober 1920 forslag til lov om midlertidig understøttelse til disse. Forslaget blev vedtaget den 1. december 1920 (lov nr. 740). I § 1 siges, »at til militære Invalider og saadannes Efterladte, der som Følge af de sønderjyske Landsdeles Indlemmelse i Danmark har erhvervet dansk Indfødsret eller senere erhverver dansk Indfødsret ved Option, kan der .... tilstaas midlertidig Understøttelse af Statskassen. Som Invaliders Efterladte anses ogsaa Enker og Børn efter Personer, der er dræbt eller dødeligt saaret under Tjenestens Udførelse eller døde af en ved Tjenesten paadraget Sygdom«.

For krigstjenesteskadede og krigsenker, som før grænsedragningen modtog erstatning (løbende pension) fra den tyske stat,

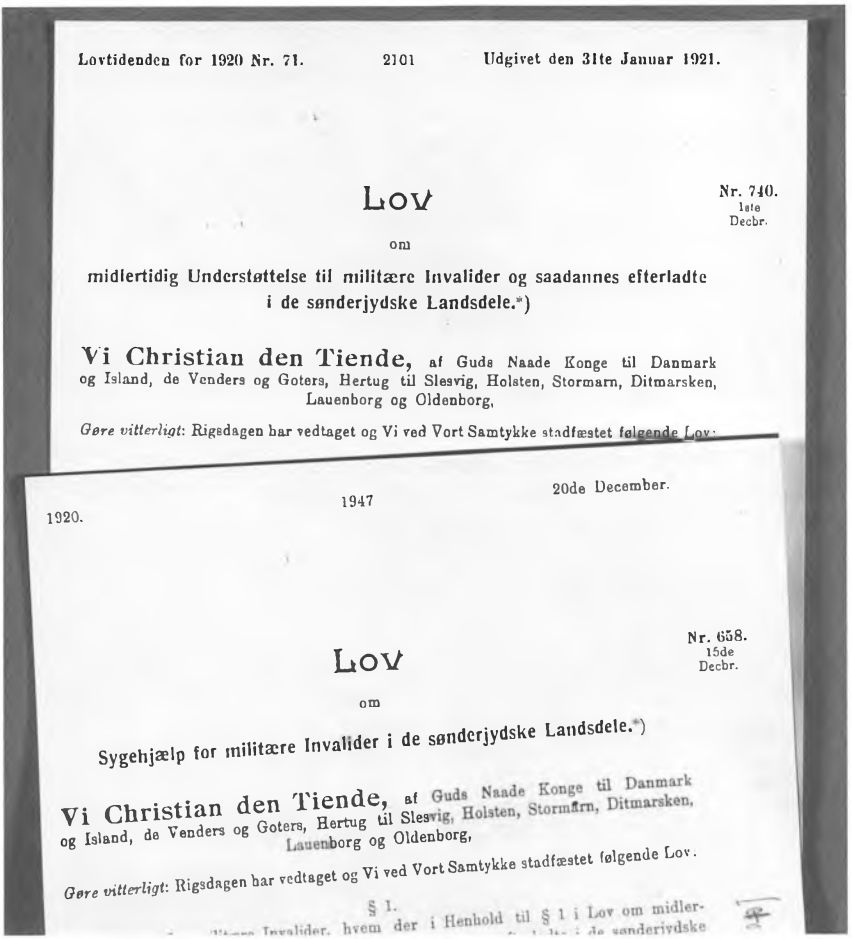

Lovtidenden for 1920 Nr. 71. 2101 Udgivet den 31te Januar 1921.

Lov

Nr. 740.
1ste
Decbr.

om

midlertidig Understøttelse til militære Invalider og saadannes efterladte i de sønderjydske Landsdele.*)

Vi Christian den Tiende, af Guds Naade Konge til Danmark og Island, de Venders og Goters, Hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn, Ditmarsken, Lauenborg og Oldenborg,

Gøre vitterligt: Rigsdagen har vedtaget og Vi ved Vort Samtykke stadfæstet følgende Lov:

1920. 1947 20de December.

Lov

Nr. 658.
15de
Decbr.

om

Sygehjælp for militære Invalider i de sønderjydske Landsdele.*)

Vi Christian den Tiende, af Guds Naade Konge til Danmark og Island, de Venders og Goters, Hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn, Ditmarsken, Lauenborg og Oldenborg,

Gøre vitterligt: Rigsdagen har vedtaget og Vi ved Vort Samtykke stadfæstet følgende Lov.

§ 1.

»Krigsinvalidelovene« af 1920 udgjorde det retlige grundlag for Invalidenævnets virksomhed.

overførtes disse ydelser indtil videre uændret til månedsvis udbetaling gennem det stedlige posthus til parikurs.

Til sikring af de krigsinvalideredes behandling og efterbehandling vedtoges lov nr. 658 af 20. december 1920 om sygehjælp for militære invalider i de sønderjyske landsdele. Heri siges, at sygehjælp gives til de understøttelsesberettigede og omfatter:

1. lægehjælp, medicin, forsyning med proteser og bandager
2. kur og pleje på statens eller kommunens sygehuse eller anden egnet helbredelsesinstitution.

At der var et stort behov for hjælp til stede, fremgik af, at der ud af ca. 30.000 sønderjyske krigsdeltagere savnedes mellem 5.000 og 6.000 efter krigsafslutningen.[7] Som der senere skal redegøres for, efterlod krigen tillige i sit kølvand ca. 4.000 krigsinvalider med anerkendt krigsskade.

Formålet med dette arbejde er at belyse følgende spørgsmål:

I. Hvorledes forvaltede og varetog Danmark, det danske samfund, disse lovhjemlede forpligtelser til en fyldestgørende afhjælpning af krigsinvalidernes og de efterladtes situation?
II. Hvilke krigsrelaterede skader og sygdomme betingede invaliditet eller død og i hvilket omfang?

I overensstemmelse med moderne sprogbrug bruges i teksten betegnelsen »Sønderjylland« for området mellem Kongeågrænsen af 1864 og den dansk-tyske grænse fra 1920. Denne landsdel blev i samtiden oftest kaldt Nordslesvig. Tilsvarende kaldes områdets beboere for »sønderjyder«.

Notetal henviser til nummeret på de afhandlinger og trykte kilder, der er opført på listen bagest i bogen. Henvisninger til akter i Invalidenævnets arkiv sker i parentes, f.eks. (I 3326, E 1122).

II. Invalidenævnet i Sønderborg

Paragraf 3 i den omtalte lov nr. 740 af 1. december 1920 omhandler oprettelse af *Invalidenævnet for de sønderjyske Landsdele* med sæde i Sønderborg »til Fastsættelse af Understøttelsernes Størrelse« og generelt til at varetage problemer, der knyttede sig til krigsinvalider og efterladte.

Nævnet var sammensat af fem ministerielt udpegede medlemmer: som formand en amtmand eller amtsassessor fra et af de sønderjyske amter, desuden en repræsentant for de invalide efter indstilling af disses organisation, samt tre andre medlemmer, hvoraf én skulle være læge og én have dommerkompetence. Til nævnet knyttedes to lægekonsulenter: en mediciner og en kirurg.

Lovens § 6 fastslog, at en afgørelse af Invalidenævnet inden for en frist af tre måneder fra afgørelsens dato af den invalide eller de efterladte kunne indbringes for en overordnet appelinstans:

*Invalideråd*et, hvis afgørelse var endelig. Invalideråd*et* havde sæde på Slotsholmen i København og bestod af fire af kongen beskikkede medlemmer: to med dommerkompetence, en læge og en repræsentant for *Foreningen af Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte.*

I senere love, lovændringer og bekendtgørelser (bl.a. lov nr. 100 af 29. marts 1924, lov nr. 47 af 4. april 1932, lov nr. 127 af 15. april 1935, lov. nr. 395 af 6. august 1943, lov nr. 917 af 16. december 1986 og lov nr. 795 af 30. november 1990) redegøres mere detaljeret for Invalidenævnets funktioner, opgaver og beføjelser, for de invalides og efterladtes rettigheder og for de udbetalte forsørgelsesbeløb. En række af disse bestemmelser vil en passant blive indføjet i teksten i det følgende, men her er det på sin plads at bemærke, at antallet af invalidenævnsmedlemmer i lov nr. 100/1924 blev reduceret til tre, (hvilket dog først realiseredes i 1929), for efter bestemmelse i lov nr. 47/1932 at øges til fem. Repræsentanter for krigsinvaliderne og de efterladte øgedes da fra et til to medlemmer, ikke alene i Invalidenævnet, men også i Invalideråd*et*.

Lovene præciserede, at forsørgelsen af invalide og efterladte var begrænset til *værnepligtige,* dvs. menige og officerer af reserven, medens officerer af linjen omfattedes af en anden lovbestemmelse om pensioner til tyske tjenestemænd og sådannes

efterladte i de sønderjyske landsdele (lov. nr. 361 af 7. august 1922). Krigsinvalideforsørgelse (krigsrente) udbetaltes ved en erhvervsevneindskrænkning på 10 % og derover.

Invalidenævnet i Sønderborg blev oprettet og begyndte sit arbejde den 1. februar 1921. Indtil 1924 henhørte nævnet under Finansministeriets ressort, derefter under Socialministeriets. Nævnet overtog straks administrationen af de 2.185 invaliderenter og 1.605 efterladterenter, som var færdigbehandlet af de tyske forsørgelsesmyndigheder.[8] Nævnet havde til huse i den tidligere tyske marinekaserne, nu sergentskolen i Sønderborg. I 1933 flyttede det til den forhenværende amtmandsbolig på Brorsonsvej og i 1986/87, i takt med et lavere aktivitetsniveau, til mere beskedne lokaler på Holger Drachmannsgade.

Nævnets formand var i årene 1921-26 daværende amtsassessor Andreas Karberg, Sønderborg, derefter stiftamtmand Christian L. Lundbye indtil 1944 og videre indtil 1973 stiftamtmand Jens R. Pinholt, der efterfølgende var fungerende formand til 1990.

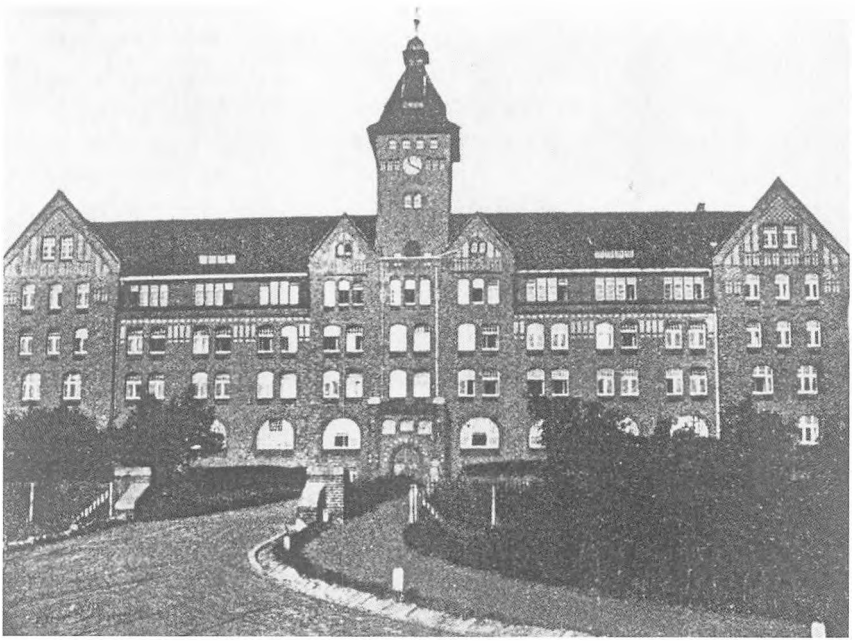

Invalidenævnet havde oprindelig til huse i den tidligere tyske marinekasernes hovedbygning i Sønderborg. Foto fra Krigsinvalideskolens beretning, 1925.

Andreas V. Karberg (1881-1961). Amtsassessor i Sønderborg amt 1920-26, derefter amtmand over Ringkjøbing amt. Formand for Invalidenævnet 1921-26.
Foto fra Palle Rosenkrantz: Amtmandsbogen, 1936.

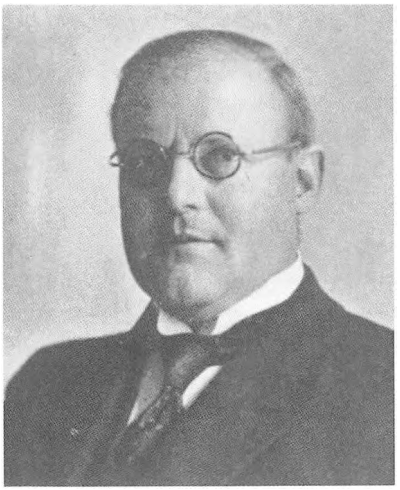

I 1924 blev en stilling som overlæge ved nævnet besat med overlæge, dr. med. Jens Overgaard, som i årene 1920-24 havde været overlæge ved krigsinvalideskolen.[9] Han gik af i 1947, og samtidig blev stillingen nedlagt. Nævnets medicinske og kirurgiske lægekonsulent var begge overlæger på Statshospitalet i Sønderborg (fra 1960 benævnt Landshospitalet og siden 1972 Sønderborg sygehus).

Stillingen som kontorchef ved nævnets kontor blev normeret i 1924. Kontorchefen indtog en nøgleposition i institutionens daglige arbejde, ikke alene i administrativ henseende, men også i kraft af sit indgående kendskab til de mange personsager, der blev behandlet i nævnet. Kontorsektionen var i 1924, da aktiviteten var høj, bemandet med tre sekretærer, en journal- og regnskabsfører, syv kontorassistenter, en stenotypistinde og et kontorbud. I 1951 udgjorde kontorpersonalet elleve personer, i 1960 ni, i 1967 fire, for i de sidste år af nævnets funktion at være reduceret til en halvtids kontorassistent. Det hører med til omtalen af kontorets funktioner, at Krigsinvalideskolens bandageri i 1924 blev underlagt Invalidenævnet, og at kontoret i 1940 fik overdraget administrationen af de sønderjyske civilforsikringer, herunder privatfunktionærforsikringen, en arv fra den den tyske tid (Reichsversicherung für Angestellte).[8] For at lette forbindelsen mellem nævnet og invaliderne og de efterladte og for at kunne yde dem råd og vejledning, knyttedes der i hver af de sønder-

Dr. med. Jens Overgaard (1877-1962). Overlæge ved Krigsinvalideskolen 1920-24, derefter ved Invalidenævnet og bandageriet 1924-46.
Foto fra Den danske Lægestand, 1965.

jyske købstæder undtagen Sønderborg en *invalidekonsulent* til nævnets kontor. I 1928 nedlagdes konsulentkontorerne i Aabenraa og Tønder, hvorefter der i disse byer og i en række centralt beliggende landsbyer ved behov blev arrangeret *konsultationsmøder* med deltagelse af en udsending fra kontoret og en af de lægelige konsulenter.

I Invalidenævnets møder i Sønderborg deltog foruden de udpegede medlemmer også Invalidenævnets overlæge, de lægelige konsulenter og kontorchefen. Protokoller med maskinskrevne stenografiske mødereferater, hvori medlemmernes indlæg er udførligt omtalt, foreligger fra nævnets første møde den 29. januar 1921 og frem til 1958.[10] Det enkelte mødereferat fyldte i de første mange år op til 30 tætskrevne A3 ark, senere kunne det rummes på 5-6 ark.

Af protokollerne og af »Beretninger over Invalidenævnets Virksomhed« fra årene 1921/22 til 1968 fremgår, at nævnet indtil 1940 blev indkaldt 10-13 gange årligt, i begyndelsen om eftermiddagen, men fra 1926 med start om formiddagen.[8] På hvert møde blev der, efter at sagerne havde været i cirkulation, taget stilling til mellem 40 og 60 nye ansøgninger og andragender om understøttelse til krigsinvalider og efterladte, mens rene ekspeditionssager blev taget til efterretning, f.eks. reguleringer af forsørgelsesbeløbene p.g.a. dyrtidstillæg og diverse andre tillæg. Ved

personlig fremstilling havde ansøgere eller rentenydere lejlighed til, enten på eget initiativ eller efter tilsigelse, at gøre rede for deres sag over for nævnets medlemmer.

I 1940'erne og 1950'erne trådte nævnet sammen 4-6 gange årligt med et sagsantal, der faldt jævnt med årene fra 40 til 20 pr. møde, heraf blev enkelte afgjort ved cirkulation mellem nævnets medlemmer. I 1960'erne var behovet indskrænket til 3-4 årlige sammentræf med ca. 12 sager til behandling hver gang. Et indtryk af kontorets aktivitet i nævnets første travle år giver antallet af indgåede og ekspederede postforsendelser, som i 1923/24 udgjorde 33.000, stigende til 48.000 i 1937/38.

I nævnets første treårige funktionstid blev der truffet afgørelse om i alt 2.090 *nye* andragender (dvs. ca. 700 årligt), i beretningsåret 1930/31 var antallet 302, i 1935/36 352, og herefter jævnt faldende til 22 i 1965/66. I årene 1921 til 1924 gav nævnet afslag til 55% af de nytilkomne ansøgninger, senere i endnu højere procentsatser, helt op til 88% i 1940/41.

At antallet af invalide- og efterladtesager først toppede i 1924 skyldtes, at det tog tid at fremskaffe indfødsretsbeviset, og at den ofte langvarige proces med udredningen af ansøgerens forhold under og efter krigen først skulle være til ende, før der kunne træffes en afgørelse.

Krigsinvalidernes antal var jævnt faldende med årene, ligeledes antallet af efterladte (se tabel 1 og tabel 12 i det følgende). Fra 1935 til 1938 sås imidlertid en stigning i antal forsørgede invalider, hvilket kunne forklares ved, at en del fik ændret deres invaliditetsprocent fra under 10 til 10 procent eller derover, hvorved der udløstes krigsrente.

I 1923/1924 udgjorde udbetalingen af pensioner til samtlige forsørgelsesberettigede i alt 4,9 mio. kr. eller godt 1,2% af det samlede statsbudget.[11] Ved nævnets 25-års jubilæum i 1946 var der udbetalt 90 mio. kr i forsørgelseshjælp.[12]

Invalidenævnet i Sønderborg blev nedlagt ved lov af 30. november 1990. Sønderborg kommune overtog den fortsatte administration af ydelserne til de krigsinvalide og de efterladte, idet – som der står i loven – »staten afholder kommunalbestyrelsens udgifter hertil.« Arkiverne for denne periode blev i år 2000 afleveret til Landsarkivet i Aabenraa.

Årene gjorde deres indhug i skaren af forsørgelsesberettigede.

I 1980 var der 208 invalider og 106 enker tilbage, i 1986 var tallene henholdsvis 66 og 44 og i 1990 19 og 29. Den længstlevende krigsinvalid døde i 1996, 97 år gammel, men endnu i skrivende stund (december 2004) lever to enker efter krigsinvalider.[13] Af de mange tusinde sønderjyske krigsdeltagere i Første Verdenskrig døde den sidste i 2004 i en alder af 105 år.[14]

Som følgende oversigt viser, har en skiftende række sønderjyske embedsmænd, politikere, lægmænd og læger sammen med kontorets stab bidraget til Invalidenævnets virke i dets knap 70-årige bestående.

Invalidenævnets personsammensætning 1921-1990

Formænd:
Amtsassessor A.V. Karberg (Sønderborg), 1921-1926
Amtmand/Stiftamtmand C. L. Lundbye (Sønderborg/Haderslev), 1926-1944
Stiftamtmand J. R. Pinholt (Haderslev) 1944-1973, derefter fungerende formand indtil 1990

Øvrige medlemmer:
Amtmand C. L. Lundbye (Haderslev) 1921-1926
Landsdommer K. F. Hammerich (Sønderborg) 1921-1927 (suppleret med fhv. MF Nis Nissen, Vibøge 1927-1929).
Overlæge ved Krigsinvalideskolen Jens Overgaard (Sønderborg) 1921-1923
Assistent Peter A. Petersen (Haderslev) 1921-1929
Amtmand A. V. Karberg (Ringkøbing) 1926-1929
Gårdejer K. Philipsen (Lundtoftbjerg, Kliplev) 1929-1935
Forretningsfører Viggo Hansen (Haderslev) 1929-1973
Overlæge Ekkert Petersen (Sønderborg) 1932-1967
Kontorist H. S. Clausen (Sønderborg) 1932-1951
Overlæge J. N. Lorenzen (Spangsbjerg) 1935-1971
Cigarhandler J. H. Müller (Aabenraa) 1951-1959
Pens. toldvagtmester Hans Max Rasmussen (Aabenraa) 1959-1964
Købmand Fedder Martinsen (Gråsten) 1964-1981
Borgmester A. M. V. P. Andersen (Sønderborg) 1967-1969
Viceskoleinspektør Hans Krogh (Sønderborg) 1970-1973

J. C. Kock (1889-1949). Kontorchef i Invalidenævnet 1922-37. Foto i privateje.

Borgmester, kontorchef Edmund Nielsen (Sønderborg) 1972-1981
Gårdejer Hans Schmidt (Tandslet) 1973-1990
Vurderingsformand, borgmester Harry Grønvall Christensen (Sønderborg) 1981-1990
Mejeribestyrer Mathias Kaadt (Sønderborg) 1981-1983
Pensionist Peter Alnor (Sønderborg) 1982-1983
Pensionist P. Baum (Sønderborg) 1984-1986

Overlæge ved Invalidenævn og Bandageri
Overlæge, dr. med. Jens Overgaard 1923-1946

Overlæge ved Bandageri
Overlæge, dr. med. Peter Windfeld (Sønderborg) 1947-1959

Lægekonsulenter, medicin
Overlæge, dr. med. Willie Leschly (Sønderborg) 1921-1954
Overlæge, dr. med.Chresten Fårup (Sønderborg) 1954-1983

Lægekonsulenter, kirurgi:
Overlæge, dr. med. Johs. Ipsen (Sønderborg) 1921-1946
Overlæge, dr. med. Peter Windfeld (Sønderborg) 1947-1972

Kontorchefer:
Kaptajn C. H. Jørgensen 1921-22
J. C. Kock 1922-1937

Cand. jur. Svend E . Wisse 1937-1962
Cand. jur., amtsrådssekretær Vagn A. Harsberg (honorarlønnet) 1962-1969
Cand. jur., borgmester Edmund Nielsen (do.) 1970-1981
Regnskabschef ved Sønderborg kommune Poul Louring-Andersen (do.) 1981 - 1990

Kilder: Invalidenævnets årsberetninger, Hof- og Statskalenderen, Kraks Blå Bog.

III. Behandlingen af krigsskadesager

Krigsskadeerstatning før 15. juni 1920

Mange krigsinvalider og efterladte havde før grænsedragningen den 15. juni 1920 fået behandlet og afgjort deres erstatningssag gennem de tyske myndigheder. De tyske bestemmelser om tildeling af krigsrenter og størrelsen af disse fremgik af lov af 31. maj 1906.[15] På grund af problemets påtrængende aktualitet blev efterbehandling og revalidering af de krigsskadede på et tidligt tidspunkt under krigen gjort til genstand for drøftelse mellem tyske politikere, socialfunktionærer og læger.[16]

Ifølge proceduren for en *krigsskadesagsbehandling i tysk regi* blev den krigsinvalides erhvervsudygtighedsgrad i alt væsentligt fastlagt på basis af en lægelig undersøgelse og erklæring, »Militär/Marineärztliches Zeugnis«. Heri blev der gjort rede for anamnese (den invalides egen historie) og lægernes objektive undersøgelse, og der blev afgivet en udtalelse om, hvorvidt der forelå »Kriegsdienstbeschädigung« (krigstjenestebeskadigelse), ligesom der blev skønnet over graden af »Erwerbsunfähigkeit« (erhvervsudygtighed). Erklæringen blev udfærdiget og signeret af »Korpsarzt« og »Chefarzt«. »Versorgungsabteilung des Batallions/Armeekorps« (bataljonens/armékorpsets forsørgelsesafdeling) forholdt sig til indstillingen og fastsatte rentebeløbet.

Afgørelsen kunne af den invalide eller de efterladte appelleres til en klageinstans, »Militärversorgungsgericht« (militærforsørgelsesdomstol) i vedkommende region. Retten var sammensat af to byretsdommere, en bisidder fra militærforvaltningen og to bisiddere fra den forsørgelsessøgendes amt (»Kreis«). Afgørelsen i »Versorgungsgericht« kunne yderligere indankes for »Hauptversorgungsgericht« og videre til definitiv afgørelse i »Reichsversorgungsgericht«.

Invaliderenten udbetaltes med et grundbeløb, evt. suppleret med et »Verstümmelungszulage« (sværskade- eller »krøblingetillæg«) og et »Kriegszulage«, hvis skaden/lidelsen var forvoldt af en kamphandling, fx skudlæsion. Personer over 55 år fik i trangstilfælde et »alderstillæg«. I mange tilfælde foretoges »Nachprüfung« (efterundersøgelse) efter en vis årrække til vurdering af invaliditetens videre forløb.

Den danske sagsbehandling adskilte sig, som det senere vil fremgå, ikke væsentligt fra den tyske, dog var der flere klageinstanser i det tyske system. De krigsinvalide/efterladte var imidlertid bedre repræsenteret i de danske besluttende organer, og disse havde yderligere en læge som medlem.

Krigsskadesagsbehandlingen i Invalidenævnet

Ansøgeren skulle, som loven påbød, fremlægge *dansk indfødsretsbevis*. Han skulle have fast bopæl og varigt ophold i Danmark. Han skulle rekvirere og udfylde *spørgeskema for militære invalider* med oplysning om egne data, civile erhverv, ægtestand, antal børn, hvilke tyske militærenheder, han have været underlagt, hvilke skader/lidelser han herunder havde pådraget sig, hvor og hvornår, samt om lazaretindlæggelser og om de aktuelle klager og evt. behandling. Der skulle vedlægges en *lægeerklæring* efter undersøgelse hos egen læge eller anden dansk læge, udarbejdet på Invalidenævnets fortrykte skema (betaltes af ansøgeren). Disse akter indsendtes til Invalidenævnet i Sønderborg.

I de første år forelå der fra dansk side ingen skriftlig instruks om fristen for indsendelse af ansøgning om tildeling af invalideRente. Men i lov nr. 100/1924 præciseredes, at ansøgning skulle indsendes senest et år efter denne lovs ikrafttræden, dog kunne der dispenseres herfra, dersom erhvervsindskrænkningen først viste sig på et senere tidspunkt. Den sidste ansøgning indløb så sent som i 1970, men blev afslået på grund af fristforsømmelse (I 6496).

Dersom erhvervsevnenedsættelse på grund af krigsskade/lidelse tidligere var fastlagt af de tyske myndigheder, var forhistorien allerede belyst via de tyske akter, som Invalidenævnet rekvirerede fra det pågældende »Versorgungsamt« (militære forsørgelseskontor). Især udgjorde det tidligere omtalte »Militär/Marineärztliches Zeugnis«, udfærdigeret af højtrangerende tyske militærlæger på specialistniveau og afgørende for den invaliditetsprocent, som blev tildelt af de tyske myndigheder, et solidt grundlag for den videre behandling i det danske Invalidenævn. I Invalidenævnets første arbejdsår revurderedes hovedparten af disse 2.185 rentesager, som var færdigbehandlede fra tysk side. Indtil Invalidenævnets bedømmelse forelå, fortsatte renteudbetalingen på basis af den tilkendte tyske procentsats.

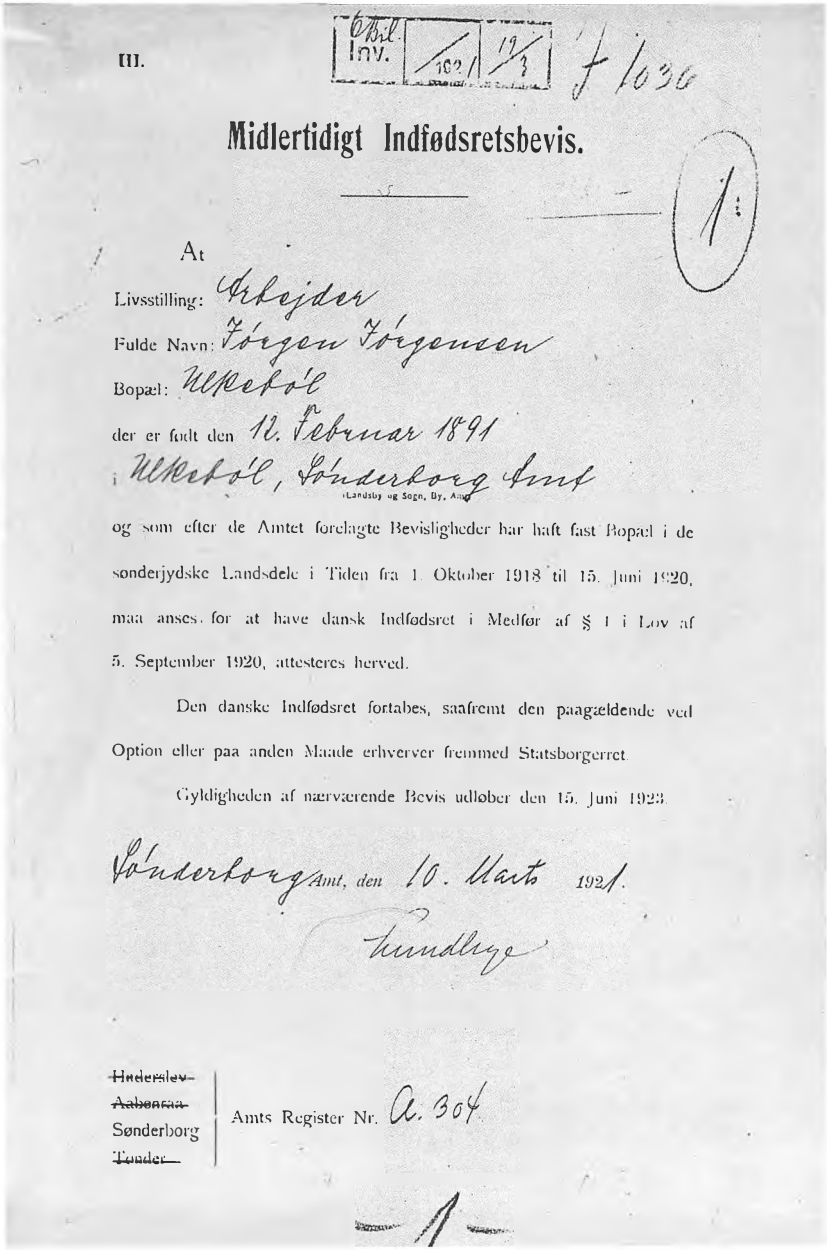

III.

Bil. Inv. 1921 19/3 f 1036

Midlertidigt Indfødsretsbevis.

1

At

Livsstilling: Arbejder

Fulde Navn: Jørgen Jørgensen

Bopæl: Ulkebøl

der er født den 12. Februar 1891

i Ulkebøl, Sønderborg Amt
(Landsby og Sogn, By, Amt)

og som efter de Amtet forelagte Bevisligheder har haft fast Bopæl i de sønderjydske Landsdele i Tiden fra 1. Oktober 1918 til 15. Juni 1920, maa anses for at have dansk Indfødsret i Medfør af § 1 i Lov af 5. September 1920, attesteres herved.

Den danske Indfødsret fortabes, saafremt den paagældende ved Option eller paa anden Maade erhverver fremmed Statsborgerret.

Gyldigheden af nærværende Bevis udløber den 15. Juni 1923.

Sønderborg Amt, den 10. Marts 1921.

Lundbye

~~Haderslev~~
~~Aabenraa~~
Sønderborg
~~Tønder~~

Amts Register Nr. A. 304

1

Dansk indfødsret var en forudsætning for at opnå hjælp fra Invalidenævnet. Her ses et midlertidigt dansk indfødsretsbevis udstedt til en krigsinvalid, der ansøgte om invaliderente. Invalidenævnets arkiv.

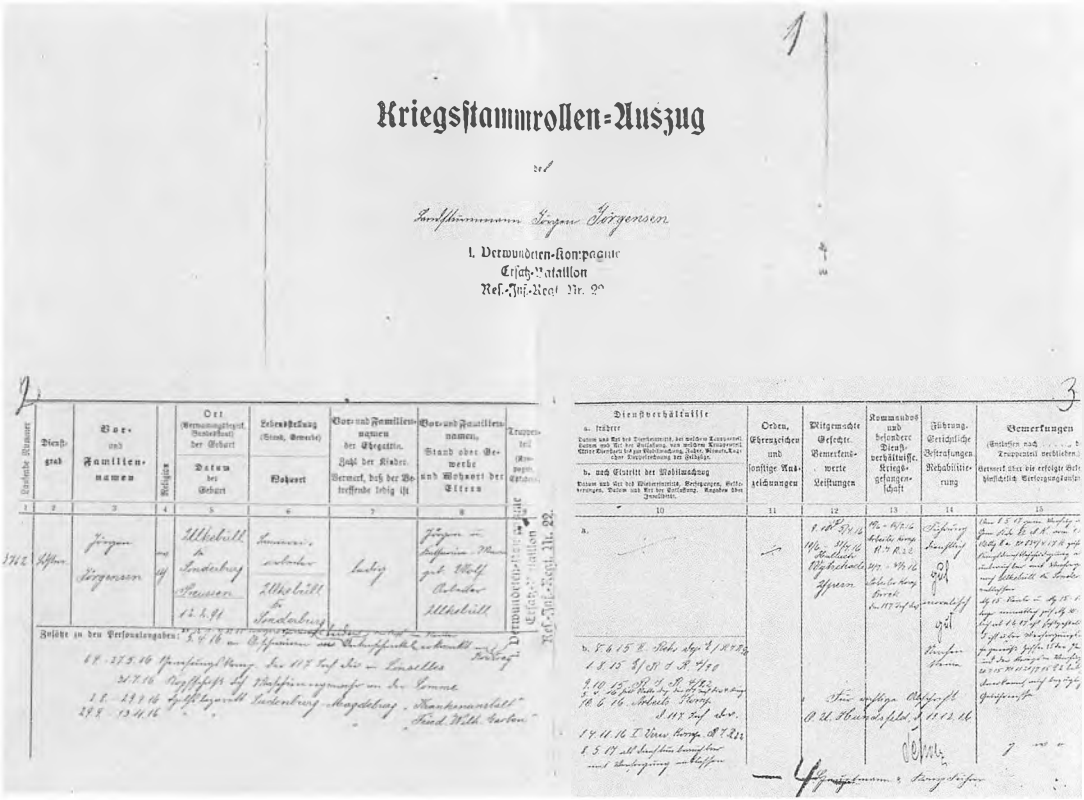

Kriegsstammrollen-Auszug

I. Verwundeten-Kompagnie
Ersatz-Bataillon
Ref.-Inf.-Regt. Nr. 86

»Kriegsstammrollenauszug« for en sønderjysk krigsinvalid, der viser hans deltagelse i de forskellige krigshandlinger samt sygdomme og sår. Invalidenævnets arkiv.

Men i alle nytilkomne ansøgninger kunne det være en regulær detektivopgave at udrede trådene fra krigens tid. Invalidenævnet måtte også her anmode »Versorgungsamt«, hyppigst i Flensborg, men også i Slesvig, Altona m.fl. steder, om fremskaffelse af dokumentarisk materiale, som regel i form af bekræftede afskrifter vedr. den krigsbeskadigede ud fra de oplysninger, han havde afgivet i det omtalte spørgeskema. Det drejede sig fx om »Mannschaftsuntersuchungsliste« (mandskabsundersøgelsesliste), hvori den værnepligtiges aktuelle legemlige status og eventuelle lidelser af betydning for hans anvendelighed i tjenesten var blevet registreret ved session eller første indkaldelse. Endvidere »Kriegsstammrollenauszug« (uddrag af krigsstamrullen),

der overskueligt og summarisk bl.a. opregnede hans deltagelse i krigshandlinger og tidspunkterne/stederne for samme, de pådragne sygdomme og krigsbeskadigelser samt lazaretindlæggelser. Dernæst »Krankenblatt« (lægejournal) fra de behandlende lazaretter eller hospitaler, som regel udarbejdet med tysk grundighed, bl.a. med udførlige operationsbeskrivelser. Disse krigsjournaler var arkiveret i diverse »Krankenblattlagern« (arkiver); i Berlin fandtes et »Hauptkrankenblattlager«. Forelå det tidligere omtalte »Militär/Marineärztliches Zeugnis«, lettede det i høj grad Invalidenævnets arbejde. Renteansøgeren kunne yderligere bidrage med oplysninger ved at indsende sin soldaterbog (»Überweisungsnationale«, »Militärpass«, »Soldbuch«) indeholdende oplysninger, der ofte overlappede oplysningerne i krigsstamrullen eller erstattede denne, hvis den ikke var tilgængelig.

Med disse bilag i hænde var der tilvejebragt et solidt »anamnestisk« grundlag for Invalidenævnets videre arbejde. Men i mange tilfælde var det ikke muligt at fremskaffe valide dokumentariske data af ovennævnte art. Det kunne skyldes, at dokumenterne var forsvundne eller gået tabt, f.eks. under senere krigshandlinger, at vedkommende var faldet i krigsfangenskab, eller at der overhovedet ikke var foretaget optegnelser om de påståede skader/lidelser. Her måtte Invalidenævnet henholde sig til oplysningerne fra spørgeskemaet, lægens erklæring og evt. erklæringer fra soldaterkolleger eller overordnede om ansøgerens helbredssituation i tjenesten. Falske anmeldelser af krigsskader kunne også forekomme.

Som det vil ses, kunne det være et uhyre kompliceret og tidrøvende arbejde at trænge til bunds i hændelserne fra krigens tid, og disse forsinkende omstændigheder kunne sætte ansøgerens tålmodighed på en svær prøve. At nævnet var under arbejdsmæssigt pres, fremgår af, at der alene i den første måned af dets virke indkom over 1.000 *nye* renteandragender, der alle skulle gennemgå den skitserede sagsprocedure.[8]

Undertiden kunne det på et tidligt tidspunkt afgøres, om der forelå krigstjenestebeskadigelse, og i bekræftende tilfælde kunne invaliditetsrenteprocenten herefter fastlægges, men det gjaldt kun for de færreste ansøgere. Som eksempel herpå kan anføres, at en invalid, der havde mistet begge ben, straks kunne få fastlagt omfanget sit erhvervsevnetab. Langt størsteparten af ansøgerne måtte gennemgå en lægeundersøgelse enten hos en af

nævnets to lægekonsulenter (kirurgisk og medicinsk speciallæge) eller hos andre speciallæger (øre-næse-halslæge, øjenlæge, neurolog, psykiater, tuberkuloselæge m.fl.), før det kunne afgøres, om der forelå en krigsskade og fastsættes en erhvervsudygtighedsgrad. I tilfælde, der var særligt vanskelige at bedømme, blev ansøgeren indlagt på en specialafdeling på Rigshospitalet til observation og afklaring af, om han var berettiget til krigsskadeerstatning. Som krigstjenestebeskadigelse regnedes også forværring af en i forvejen bestående lidelse, der ikke havde forhindret indkaldelse, eller udbrud af en lidelse, der hidtil havde været i ro.

Der indhentedes ofte udtalelse fra de kommunale myndigheder om ansøgerens arbejdsevne og hans økonomiske forhold. Den lægelige indstilling med skøn om invaliditetsprocenten passerede Invalidenævnets overlæge og kontor, hvis kontorchef også fik lejlighed til at kommentere sagen, ikke sjældent til den invalides fordel! Til sidst behandledes ansøgningen på et møde i Invalidenævnet, og ansøgeren modtog herefter meddelelse om afgørelsen. Hvis denne gik ham imod, eller hvis han følte sig forkert vurderet, kunne der, som fastlagt i loven, inden tre måneder ankes til Invalideråd et. En afgørelse her var endelig. Dog kunne en afvist sag altid genoptages, dersom der var sket en forværring af skaden/lidelsen, eller hvis der var fremkommet nye momenter i sagen. Der skulle da vedlægges en lægeerklæring, som ansøgeren selv måtte betale for.

Rente udbetaltes, hvis invaliditeten var på 10% eller derover; den blev anvist til udbetaling på det lokale postkontor.

Invalidenævnet administrerede også den *sygehjælp*, der vedrørte den skade eller lidelse, som var grundlaget for anerkendelse af invaliditet, uanset omfanget af erhvervsevnenedsættelsen. Ud over udgifter til lægehjælp, medicin og hospitalsindlæggelse dækkede hjælpen også udgifter til anskaffelser og vedligeholdelse af arm- og benproteser, høreapparater, øjenproteser, selvkørere m.m., og blinde havde mulighed for at anskaffe førerhund og tandem. I 1920'erne beløb disse udbetalinger sig til ca.100.000 kr. årligt, stigende til ca. 150.000 kr. i 1950'erne, derefter aftagende.[8]

Krigsrenten

Krigsrenten blev udregnet på grundlag af erhvervsudygtighedsgraden, udtrykt ved invaliditetsprocenten og omfattede et grundbeløb, et tillæg for gifte og et krigstillæg. Der ydedes tillæg for »svær skade« og »krøblingetillæg«. Dertil kom diverse regulerings- og dyrtidstillæg. For en krigsinvalid (gift landmand med flere børn) med en rente på 25% beløb den samlede månedlige forsørgelse sig i 1924 til 51,60 kr., stigende til 100 kr. i 1962, 180 kr. i 1965 og 203 kr. i 1968 (I 3326).

En invalid med en erhvervsevneindskrænkning på 40% fik i 1924 udbetalt 600 kr. årligt i grundbeløb, i 1986 udgjorde beløbet 8.784 kr. Gifte modtog et tillæg på 25%, og værnepligtige officerer fik forhøjet grundydelsen med 30%. For en 100% invalid var ydelsen i 1924 2.400 kr. årligt, i 1986 32.280 kr., inkl. sværskadetillægget. Dertil kom for gifte 50% tillæg af grundbeløbet samt krøblingetillæg, i alt 48.394 kr. Krigsrenten blev ved lov nr. 395/1943 officielt unddraget beskatning; før den tid forelå der intet fast herom, men skattefrihed eller skattelettelse for disse udbetalinger syntes som helhed at have været kutyme i kommunerne. Skattetrykket generelt lå i øvrigt under 10 i årene 1920-39.[17] Sammenlignet med de tilsvarende tyske krigsinvalideydelser på samme tidspunkt lå de danske forsørgelsesbeløb betydeligt højere.[18]

Renten kunne under visse omstændigheder kapitaliseres med udbetaling af en »affindelsessum én gang for alle« (lov nr. 100/1924). Den invalide skulle indgive ansøgning herom og opfylde forudsætningerne: invaliditetsprocenten måtte ikke overstige 25, og der skulle være tale om »simple skader uden komplikationer« (f.eks. udhelede brud). Efter affindelsen udgik den invalide af nævnets regi, dog beholdt han adgang til sygehjælp under samme betingelser som hidtil. Affindelsessummens størrelse, eksempelvis for en 40-årig invalid med en procent på 25, var i 1924 13½ gange invaliderentens årlige grundbeløb på 300 kr., dvs. 3.975 kr. I dag ville dette beløb svare til ca. 80.000 kr.[19]

I særlige tilfælde kunne nævnet efter ansøgning udbetale den invalide et engangsbeløb svarende til to års forsørgelse, hvis der herved kunne sandsynliggøres en forbedring af hans erhvervsforhold. Mange invalide udnyttede denne mulighed, f.eks. til

Tabel 1. Oversigt over det årlige antal forsørgelsesberettigede krigsinvalider og den danske stats ydelser til samme i afrundede beløb.[8, 13]

År	Antal invalider	Årlige ydelser i kr.
1920/21	2.185	ca. 2.000.000
1921/22	2.674	2.600.000
1923/24	2.819	2.700.000
1927/28	2.564	2.000.000
1930/31	2.447	1.700.000
1935/36	2.449	1.700.000
1938/39	2.592	1.700.000
1940/41	2.535	?
1945/46	2.346	2.300.000
1950/51	2.123	2.700.000
1955/56	1.854	2.950.000
1960/61	1.466	2.760.000
1965/66	1.041	2.350.000
1967/68	871	3.360.000
1980	208	?
1986	66	?
1991	15	189.800
1996	2	7.370

Anm.: Til og med 1967/68 gik regnskabsåret fra den 1. april til den 31. marts det følgende år.

udvidelse af landejendom, køb af kreaturer, køb af forretning m.m. Forskuddet blev successivt afdraget i den månedlige udbetaling.

Renteprocenten kunne med årene ændres i takt med den skade eller sygdom, som krigstjenesten havde medført, eller som følge af ansøgerens sociale status. Med passende intervaller blev han derfor indkaldt til fornyet undersøgelse og fastlæggelse af tilstanden. Herunder forekom der korrektioner af renten i både opad- og nedadgående retning; renten kunne sågar helt slettes. Dog kunne et renteandragende som tidligere nævnt søges genoptaget.

Invalidenævnet gjorde også en indsats for at bringe de invalide tilbage på arbejdsmarkedet. En lovbestemmelse fra 1935 (lov nr. 127) bemyndigede nævnet til i samarbejde med Invalideforsikringsretten og »Foreningen for Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte« at virke for, at invalide med et erhvervsevnetab på mindst 50% fik arbejde i sådanne stillinger inden for staten, kommunen eller det private erhvervsliv, som han skønnedes egnet til at udfylde, f.eks. kontorjobs inden for postvæsen og jernbanerne. Bestræbelserne bar beskedne frugter; ledige stillinger hang ikke på træerne i denne periode.[8]

Invalidenævnet fulgte den krigsinvalide i hele hans tilværelse. Dersom han havde modtaget understøttelse, fik enken efter hans død udbetalt det tredobbelte beløb af hans månedlige renteudbetaling som engangsydelse.

Krigsenkeforsørgelse udbetaltes foruden til enker, hvis mænd var døde eller var blevet dødeligt såret under krigstjeneste (herom senere), også til enker efter krigsinvalider, hvis død skyldtes en lidelse eller skade, der var opstået ved militærtjeneste under krigsforhold. Afgørelsen af, hvorvidt der var en sådan sammenhæng, blev truffet af Invalidenævnets kirurgiske, respektive medicinske lægekonsulent. I trangstilfælde kunne der også, selv om døden ikke kunne relateres til krigstjenesten, tilstås forsørgelse til enker efter krigsinvalider med en erhvervsnedsættelse på 50% og derover, dog maksimalt to tredjedele af den normale enkeforsørgelse. I lov nr. 100/1924 fastsattes enkepensionen til 720 kr. årligt med et tillæg på 300 kr. for det første barn og 180 kr. for hvert yderligere barn. I 1986 var enkepensionen 14.856 skattefrie kroner årligt, og som det fremgår af tidligere refererede opgørelse, er der i 2004 stadig to understøttelsesberettigede krigsinvalideenker.

IV. De krigsskadede

Stikprøveundersøgelsens tilrettelæggelse

Invalidenævnets omfattende arkiv, der beslaglægger ca. 250 meter hyldeplads, blev i årene 1979 og indtil nævnets nedlæggelse i 1990 afleveret til Landsarkivet i Aabenraa. Arkivet indeholder 3.405 akter vedrørende efterladte (E-akter) og dertil 6.495 invalideranteansøgninger (I-akter), nummererede fra 1 til 6.496.[20] Nummereringen er foretaget kronologisk, således at de sager, der tidligere var behandlet fra tysk side, optager de første mange numre. En femtedel af I-akterne, eller nøjagtig 1.299 ansøgninger, er i tiden fra december 1998 til april 2000 blevet gennemgået med det formål for øje at få et skøn over antallet af krigsinvalider og omfanget og arten af de skader og lidelser, som betingede invaliditet.

For at tilstræbe et repræsentativt udsnit af samtlige invalidesager, der fylder 140 hyldemeter og er fordelt på i alt 1.518 pakker, nummereret fra 430 til 2.057, blev der udtaget pakker med numrene 430- 462, 500-520, 600- 620 osv., afsluttende med numrene 1.900-1.920.

Af de udtagne 1.299 I-akter var 292 ikke anvendelige til en tilbundsgående analyse, da de var henlagt af forskellige grunde, f.eks. hvis ansøgeren ikke havde søgt eller opnået dansk indfødsret, hvis der ikke var indsendt spørgeskema for militære invalider, eller hvis vedkommende havde taget varigt ophold i udlandet. I nogle tilfælde manglede vigtige bilag, eller de var mangelfulde. Enkelte andre akter måtte udgå, da det drejede sig om fredsrente, dvs. en rente, der udbetaltes på grund af skade eller lidelse, der var opstået under aftjening af tysk militærtjeneste i fredstid, eller krigsrente fra deltagelse i tidligere krigshandlinger (f.eks. den fransk-tyske krig 1870-1871, Kinafelttoget i 1897).

Af de resterende 1.007 ansøgninger gav Invalidenævnet definitivt afslag i 180 tilfælde, fordi ansøgerens skade eller lidelse ikke kunne anerkendes som forårsaget af krigstjenesten. Den lave procent af afslag i det udtagne materiale afspejler ikke de tidligere omtalte afslagsprocenter i nævnets behandling af nytilkomne

ansøgninger, da det her selekterede uddrag også omfatter de første godt 2.000 numre af I-akterne, som blev overtaget af nævnet færdigbehandlede og anset for forsørgelsesberettigede fra tysk side.

Tilbage af det oprindeligt udtagne materiale var herefter 827 ansøgere, som Invalidenævnet anerkendte som krigsskadede. Under forudsætning af materialets repræsentative fordeling vil dette kunne omregnes til, at godt 4.000 eller omtrent hver ottende af de ca. 30.000 sønderjyske værnepligtige, der var indkaldt til tysk miltærtjeneste i Første Verdenskrig, blev mærkede af krigen i en sådan grad, at de blev krigsinvalider.

Blandt de 827 med anerkendt krigsskade var der 137, hvis invaliditetsprocent forblev uændret mindre end 10, og som derfor ikke modtog nogen understøttelse. I tidens løb kunne invaliditetsgraden imidlertid ændres; således fik 53 krigsinvalider i årenes løb nedsat procenten fra 10 eller derover til under 10, ja, hos nogle kunne der ikke længere påvises mén, hvorfor deres sagsakter blev henlagt. Andre 37 fik på et eller andet tidspunkt forhøjet deres invaliditetsprocent fra under 10 til 10 eller derover, heraf mange af »sociale grunde«.

Hvis det foreliggende materiale på 827 krigsskadede reduceres med det varierende antal, der havde en renteprocent på under 10, vil der være ca. 600, som i hvert fald i de første efterkrigsår modtog krigsinvaliderente. Dette skulle med en stikprøve på 20% svare til ca. 3.000 rentemodtagere i alt. Invalidenævnet opgav i oversigten over sin virksomhed i 1924, at der udbetaltes renter til 2.819 invalider (se tabel 1). Dette nogenlunde sammenfald af antal rentemodtagere i de to opgørelser kan derfor med en vis ret sandsynliggøre, at det her »rensede« materiale er repræsentativt for de forsørgelsesberettigede invalider.

Renten blev inddraget, »når den forsørgelsesberettigede ved dom findes skyldig i en i den offentlige mening vanærende handling, dog tillægges forsørgelsen atter, når han har erhvervet æresoprejsning« (§ 32 i lov nr. 100/1924). Det er almindeligt antaget, at ca. 75% af de sønderjyske krigsdeltagere var dansksindede, en analogislutning fra afstemningsresultatet i zone I den 10. februar 1920. Blandt de her udtagne 827 krigsinvalider, kan det herefter skønnes, at ca. 200 var tysksindede. Efter 1945 blev 16 invalider fra dette materiale dømt for landsskadelig virksomhed i medfør af lov nr. 259 af 1. juni 1945 med straframmer fra ét

års fængsel til »livsstraf«, senere ændret til livsvarigt fængsel. Domfældelse medførte fortabelse af bl.a. den tildelte invalidepension, men pensionen kunne generhverves efter strafafsoning.

Akterne for den enkelte ansøger er som regel komplette og ordnet kronologisk med relevante data fra den tyske tjenestetid, med journaler og lægeerklæringer, der er præget af tysk grundighed. Fra den danske tid foreligger i forlængelse heraf ligeledes et stort materiale, bl.a. minutiøst udarbejdede speciallægeundersøgelser og en del røntgenfotos. Arkivet er således en enestående kilde til militærhistoriske, lægelige og sociale studier.

Blandt akternes mange data er til analysen registreret følgende vedrørende den enkelte indkaldte:

- Højde, hjemsted, civile erhverv, civilstand.
- Arten af krigsbeskadigelse eller sygdom, omstændighederne ved skadens opståen, herunder ved hvilke frontafsnit, den givne behandling og efterbehandling, også efter krigsafslutningen.
- Den tilkendte rentesats, eventuel revalidering på Krigsinvalideskolen, indplaceringen i samfundet samt andre forhold af interesse frem til vedkommendes død.

Hjemsted, erhverv, alder og højde

Først skal der redegøres for en række demografiske data for de undersøgte sønderjyske krigsdeltagere, som må antages at være et spejlbillede af samtlige indkaldte værnepligtige fra landsdelen.

For 1033 invaliderenteansøgere forelå der oplysninger om deres *hjemsted.* I den tyske tid var det nuværende Sønderjylland inddelt i fire kredse (amter): Kreis Hadersleben, Kreis Tondern, Kreis Apenrade og Kreis Sonderburg (fig. 1).

Det største kontingent kom fra Haderslevområdet, nemlig 40,7%, fulgt af Aabenraaområdet med 20,7%, Tønderområdet med 19,8% og Sønderborgområdet med 16,9%. Endelig kom 1,9% fra Kreis Flensburg eller andre områder i Tyskland. At Haderslevregionen ydede flest indkaldte skyldtes, at den både i areal og i befolkningstal overgik de øvrige tre regioner.[6]

Analyse af de *civile erhverv* blev udført på 936 invaliderente-

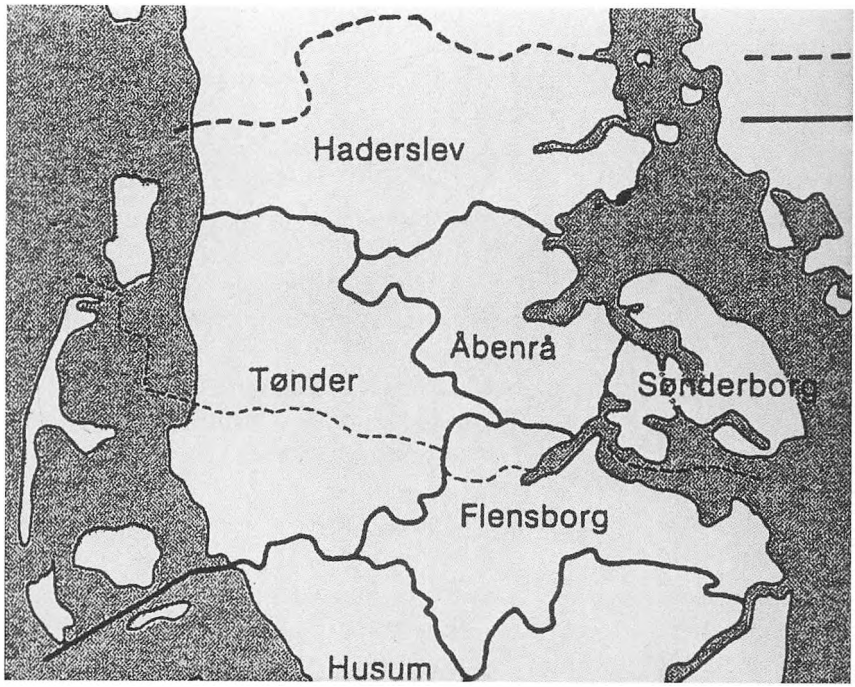

Figl 1. Fra 1867 til 1920 var det nuværende Sønderjylland inddelt i fire kredse (»Kreise«). Efter L. Rerup: Slesvig og Holsten efter 1830, 1982.

ansøgere. Ikke uventet var landbruget det dominerende erhverv, idet 389 eller 41,6% var beskæftiget her. Det drejede sig om en bred vifte af stillingskategorier fra tjenestekarle og landarbejdere (daglejere) over husmænd til gårdejere. Selvstændige erhvervsdrivende (købmænd, håndværksmestre, bagere, skræddere, gartnere, læger m.m.) tegnede sig for 290 eller 31%. 236 personer (25,2%) var arbejdere, dette begreb taget i videste forstand: arbejdsmænd, løsarbejdere, mekanikere, håndværkssvende og -medhjælpere. Gruppen tjenestemænd udgjorde kun 2,2% (21 indkaldte). Ansøgernes erhvervsfordeling svarer godt til den, der fandtes i den sønderjyske befolkning i 1921.[6]

Våbenføre mænd i en alder fra 18 til 45 år blev på et eller andet tidspunkt indkaldt til tysk militærtjeneste. Senere under krigen udvidedes pligten til militær- eller arbejdstjeneste til at omfatte de 17 til 60-årige.[1a, 21] Den værnepligtiges *gennemsnitsalder* i krigens første måneder var i dette materiale 29 år. Den ældste ind-

kaldte var født i 1869 (I 1894), den yngste, der var født den 13. september 1900, nåede i sin korte tid ved fronten at pådrage sig tuberkulose (I 4324). En skoleelev meldte sig som krigsfrivillig i juni 1915, 17 år gammel (I 3177).

Gennemsnitshøjden for 812 ansøgere var 170 cm, varierende mellem 144 cm og 190 cm. At den tyske hær kunne bruge en soldat med en højde på kun 144 cm, har sin forklaring i, at han, der i det civile liv var skomager, udfyldte en vigtig opgave som feltskomager bag frontlinjen. Den beregnede gennemsnitshøjde for de sønderjyske krigsdeltagere svarer til gennemsnitshøjden på 169 cm for danske værnepligtige i 1917.[22]

En 29-årig landmand fra Haderslevområdet, ca. 170 cm høj, var således »prototypen« på en indkaldt sønderjysk værnepligtig i de tyske stridskræfter under Første Verdenskrig.

Frontafsnit

De fleste sønderjyder blev udkommanderet til 1. armés 9. armékorps eller 9. reservearmékorps. Mange blev underlagt den 18. divisions 84. infanteriregiment (Slesvig), 86. fusilierregiment »Königin« (Flensborg) og 85. reserveinfanteriregiment (Rendsborg) m.fl.[21, 23] Disse troppeenheder indgik under fremrykningen gennem Belgien og Nordfrankrig i krigens begyndelse i den højre fløj af de tyske angrebsstyrker og blev også senere involveret i svære kampe på vestfronten. Et færre antal sønderjyder, især de lidt ældre, blev forlagt til østfronten eller Balkan, hvor østrig-ungarske og bulgarske tropper aflastede de tyske enheder.

De hårdeste kampe udspillede sig på vestfronten, hvor de fleste sønderjyder kom i aktion (fig. 2).

En gennemgang af 533 skudlæsioner viser, at 76% var påført på *Vestfronten*, især ved Somme og Verdun, 23% på *Østfronten* (fig. 3) og kun 1% på *Balkanfronten*.

I øvrigt blev de tyske enheder forflyttet fra den ene front til den anden, og adskillige soldater blev sårede ved forskellige frontafsnit. Den afbildede oversigt over et tysk feltartilleriregiments deltagelse i krigshandlinger 1915-1918 viser, at den pågældende sønderjyske soldat med sit regiment blev flyttet frem og tilbage mellem fronterne, og at han deltog i adskillige voldsomme slag

Fig. 2. Vestfronten 1914-1918. Efter N. H. Kragh-Nielsen: Sønderjyder i den store krig, 1993

(fig. 4). Han var heldig og kunne »nøjes« med en lille knogleafsprængning, da hesten styrtede under ham (I 2793).

Sønderjyder var også involveret i krigshandlinger ved de fjerne frontafsnit. Nogle eksempler fra det udtagne materiale skal gives herpå:

En maskinarbejder fra Aabenraa gjorde militærtjeneste ved den tyske koloni Kiatshou i Kina, hvor han i november 1914 blev taget til fange, da japanerne erobrede fæstningsbyen Tsingtau. I japansk fangenskab pådrog han sig lungetuberkulose (I 4371).

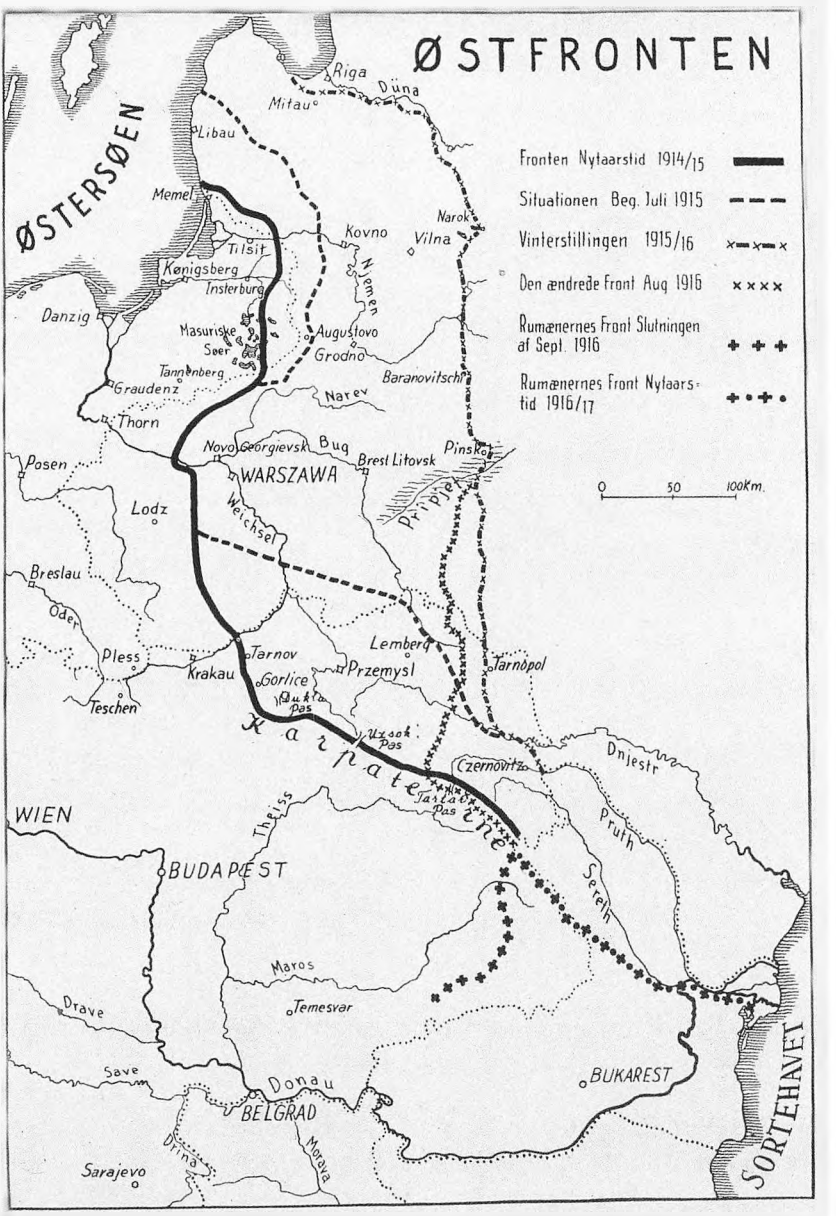

Fig. 3. Østfronten 1914-1917. Efter N. H. Kragh-Nielsen: Sønderjyder i den store krig, 1993.

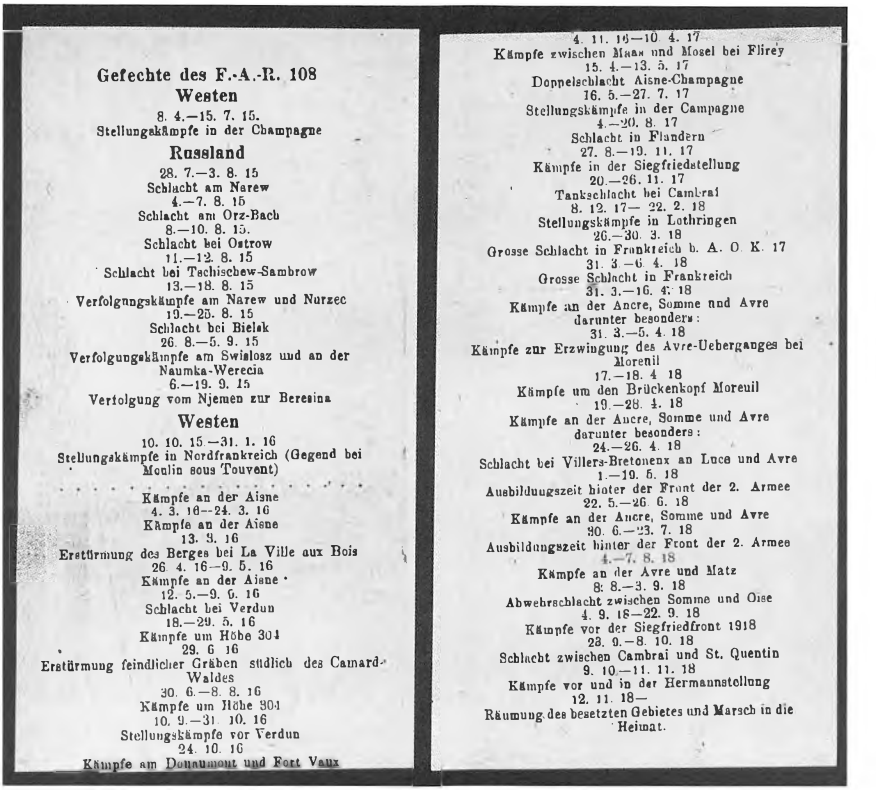

Gefechte des F.-A.-R. 108

Westen

8. 4.—15. 7. 15.
Stellungskämpfe in der Champagne

Russland

28. 7.—3. 8. 15
Schlacht am Narew
4.—7. 8. 15
Schlacht am Orz-Bach
8.—10. 8. 15.
Schlacht bei Ostrow
11.—12. 8. 15
Schlacht bei Tschischew-Sambrow
13.—18. 8. 15
Verfolgungskämpfe am Narew und Nurzec
19.—25. 8. 15
Schlacht bei Bielsk
26. 8.—5. 9. 15
Verfolgungskämpfe am Swislosz und an der Naumka-Werecia
6.—19. 9. 15
Verfolgung vom Njemen zur Beresina

Westen

10. 10. 15.—31. 1. 16
Stellungskämpfe in Nordfrankreich (Gegend bei Moulin sous Touvent)
. . . . . .
Kämpfe an der Aisne
4. 3. 16—24. 3. 16
Kämpfe an der Aisne
13. 5. 16
Erstürmung des Berges bei La Ville aux Bois
26. 4. 16—9. 5. 16
Kämpfe an der Aisne
12. 5.—9. 6. 16
Schlacht bei Verdun
18.—29. 5. 16
Kämpfe um Höhe 304
29. 6 16
Erstürmung feindlicher Gräben südlich des Camard-Waldes
30. 6.—8. 8. 16
Kämpfe um Höhe 304
10. 9.—31. 10. 16
Stellungskämpfe vor Verdun
24. 10. 16
Kämpfe am Donaumont und Fort Vaux
4. 11. 16—10. 4. 17
Kämpfe zwischen Maas und Mosel bei Flirey
15. 4.—13. 5. 17
Doppelschlacht Aisne-Champagne
16. 5.—27. 7. 17
Stellungskämpfe in der Campagne
4.—20. 8. 17
Schlacht in Flandern
27. 8.—19. 11. 17
Kämpfe in der Siegfriedstellung
20.—26. 11. 17
Tankschlacht bei Cambrai
8. 12. 17— 22. 2. 18
Stellungskämpfe in Lothringen
26.—30. 3. 18
Grosse Schlacht in Frankreich b. A. O. K. 17
31. 3.—6. 4. 18
Grosse Schlacht in Frankreich
31. 3.—16. 4. 18
Kämpfe an der Ancre, Somme und Avre darunter besonders:
31. 3.—5. 4. 18
Kämpfe zur Erzwingung des Avre-Ueberganges bei Moreuil
17.—18. 4. 18
Kämpfe um den Brückenkopf Moreuil
19.—28. 4. 18
Kämpfe an der Ancre, Somme und Avre darunter besonders:
24.—26. 4. 18
Schlacht bei Villers-Bretonoux an Luce und Avre
1.—19. 5. 18
Ausbildungszeit hinter der Front der 2. Armee
22. 5.—26. 6. 18
Kämpfe an der Ancre, Somme und Avre
30. 6.—23. 7. 18
Ausbildungszeit hinter der Front der 2. Armee
4.—7. 8. 18
Kämpfe an der Avre und Matz
8. 8.—3. 9. 18
Abwehrschlacht zwischen Somme und Oise
4. 9. 18—22. 9. 18
Kämpfe vor der Siegfriedfront 1918
23. 9.—8. 10. 18
Schlacht zwischen Cambrai und St. Quentin
9. 10.—11. 11. 18
Kämpfe vor und in der Hermannstellung
12. 11. 18—
Räumung des besetzten Gebietes und Marsch in die Heimat.

Fig. 4. Oversigt over et tysk feltartilleriregiments deltagelse i krigshandlinger 1915-18. Invalidenævnets arkiv.

En mekaniker fra Haderslev, fører af en militærlastvogn under krigshandlingerne mod englænderne i Palæstina, pådrog sig her malaria, der gav symptomer mange år frem (I 5397).

En maskinbygger fra Kegnæs sejlede som underofficer på et kamufleret blokadebryderskib »Kronborg« under dansk flag med ammunition til de tyske tropper i tysk Østafrika. Ud for havnebyen Tanga blev skibet i februar 1915 sænket af englænderne. Sammen med den øvrige besætning reddede han sig i land, hvor han sluttede sig til den legendariske general von Lettow-Vorbecks tyske afrikakorps.[1a] Her blev han skadet på begge øjne ved en minesprængning og senere, stærkt medtaget af malaria, taget til fange af englænderne. Efter ophold i en fangelejr i Sidi Bishir i Ægypten vendte han sammen med andre

Tabel 2. Projektilets art hos 514 skudlæderede

Projektiltype	Procent
Granatsplinter	51
Geværskud, inkl. maskingeværskud	37
Shrapnelkugler	7
Flybomber, miner m.m.	4

sønderjyske krigsfanger hjem til Danmark om bord på den danske krydser »Valkyrien«. I 1925 måtte hans ene øje fjernes som følge af den tidligere læsion (I 90).

Invaliditet som følge af skudlæsioner

Af de 827 værnepligtige, som indgår i analysen, gjorde 813 tjeneste i hæren, 12 ved marinen og 2 som jordpersonale i luftvåbnet. I de følgende opgørelser indgår værnepligtige fra de tre værn under ét.

Skudlæsioner var den hyppigste årsag til krigsskade, idet i alt 512 (knap 62%) var invaliderede efter skud, og hos de 485 af disse (knap 59%) var skudlæsion eneansvarlig for det tildelte erhvervsevnetab. Hos 27 (godt 3%) vægtede den mindre i forhold til anden anerkendt krigsskade (f.eks. tuberkulose, hjertelidelse).

Om *projektilets art* gav dokumenterne oplysning hos 514 skudlæderede, også omfattende invalider, hvor skudlæsionens følger var så ubetydelige, at de ikke indgik i udmålingen af invaliditetsprocenten (tabel 2).

I alt 263 blev ramt af granatsplinter fra artilleri-, morter- eller håndgranater. Sprængstykkerne var af forskellig størrelse, fra små splinter til store metallegemer. Således fjernedes den 15. november 1915 et 6 x 2 x 1,5 cm stort granatstykke, der havde boret sig dybt ind i leveren hos en 31-årig landmand fra Egernsund, ved en operation på et »Feldlazarett« fem timer efter at han var blevet såret ved Aisne (I 5387). Det var ikke usædvanligt, at en frontkæmper blev ramt af adskillige granatsplinter samtidig. En 34-årig smed, hjemmehørende i Aabenraa, blev den 22. april 1915 ved Gy i Nordfrankrig såret seks forskellige steder af splinter fra en eksploderende granat (I 247).

Tabel 3. Hyppigste læsioner hos 512 skudskadede krigsinvalider

Læsionstype	Antal
Læsioner af arme og ben	407
Kranielæsioner	29
Ansigtslæsioner	26
Øjenlæsioner	17
Bryst/lungeskud	16
Bugskud	9
Hals/nakkeskud	9

Projektiler fra infanteri- og maskingeværer læderede 191, og fem blev ramt af pistolskud, Shrapnelkugler tegnede sig for 38 tilskadekomne. I de sidste krigsår fandt bombning fra flyvemaskiner stigende anvendelse. Materialet tæller seks, der blev såret af eksploderende flybomber, en enkelt blev skadet i 1917, resten i 1918. Under de tyske troppers tilbagetrækning bombede de allierede Rhinområdet, og her blev en 37-årig landmand fra Toftlund så sent som dagen før våbenstilstanden så svært læderet, at venstre overarm måtte amputeres (I 5).

I den følgende oversigt over de 512 invalider med anerkendt skudskade (tabel 3) er beskadigelserne inddelt efter deres anatomiske lokalisation og angivet i absolutte tal. Da den enkelte soldat kunne have læsioner forskellige steder, og skaderne kunne være påført ved forskellige frontafsnit, tjener det ikke noget formål at opgøre skudskaderne i procenter. Én og samme person kan således optræde i flere af de her beskrevne grupper.

Ekstremiteterne (arme og ben) var sæde for hovedparten af skudlæsionerne – i alt 407, i de fleste tilfælde var der tillige tale om knoglebrud. Af overekstremitetsknoglebrud optaltes 138, de fleste efter gennemgående skud. Hånd- og fingerbrud udgjorde 66, brud af overarmsknogle og skulderknogler 36, albuebrud 16 og underarmsknoglebrud 20. I disse grupper var der 17 med beskadigelse af armens store nervestammer. Otte skudlæsioner af fingre på venstre hånd og eet fodskud var såkaldte »selvskud«, på tysk »Heimatschuss«, som i de fleste tilfælde medførte midlertidig fritagelse for fronttjeneste og ofte den tilsigtede orlov. På underekstremiteterne var der i alt 127 brud, heraf 103 efter gen-

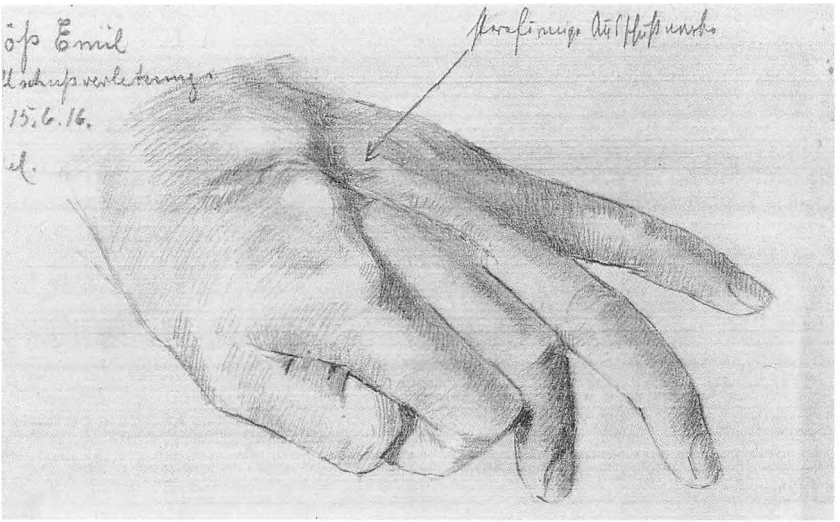

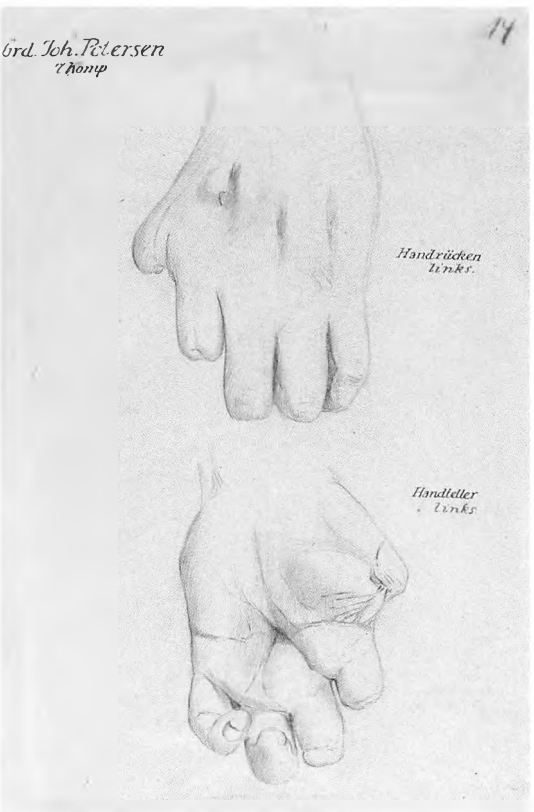

Blandt invalideakternes lægeerklæringer findes undertiden blyantstegninger, der viser følgerne efter skudlæsioner. De er tegnet af ukendte tyske tegnere. Her vises nederst en 19-årig landmands venstre hånd, læderet af en håndgranat i august 1917 på vestfronten. En sådan læsion blev af de tyske læger omsat til en invaliderente på 60%, af de danske til 66,7-75%. Øverst vises en 24-årig landmands venstre hånd efter et gennemskud af en stump fra en shrapnelgranat i Polen i juli 1915. Han tilkendtes først en tysk invaliderente på 40%, som af de danske læger blev nedsat til 25%. I 1927 valgte han at få renten kapitaliseret. Invalidenævnets arkiv (I 918 og 2192).

nemgående skud. Brud af lårben forekom i 35 tilfælde, brud i knæregion i 20, af underbensknogler 40 og på foden og i tæer i 32 tilfælde. Hos fem var store nervestammer overskudte. Rene bløddelslæsioner (uden knoglebrud) på arme og ben opstod hos 142 skudskadede. I 15 tilfælde var der tillige læsion af de store nerver.

I alt 29 soldater fik *kranieskud;* heraf var 13 af overfladisk karakter, hvor kranieknoglen ikke havde lidt større skade (tangentialskud). Hos otte skete der brud af kranieknoglen, eller knoglen blev presset indefter mod hjernen (impressionsskud). Fem af disse fik fjernet knoglesplinter under bedøvelse. Alvorligere var læsionen, hvis projektilet eller granatsplinten var trængt gennem knoglen ind i hjernen (stikskud). Dette var tilfældet hos fem soldater, hvoraf tre blev opereret. Det gjaldt således en 32-årig arbejdsmand fra Haderslev, der blev ramt i baghovedet af et geværskud den 25. august 1914 under fremrykningen gennem Belgien. Han blev opereret på Sct. Johann-Hospitalet i Bruxelles, hvor kuglen fjernedes med efterfølgende knogleplastik (I 232). Den alvorligste læsion, kraniegennemskuddet, medførte under verdenskrigen døden for mellem 73 og 100% af de ramte.[24a] Den sås hos tre soldater, hvoraf to blev opereret. Den ene af disse vil blive nærmere beskrevet i et følgende kapitel (I 1036).Varige følgetilstande hos de kranieskudlæderede varierede fra neurose, hovedpine, døvhed og svimmelhed til kramper og lammelser.

Krigsdeltagere, der uretmæssigt forsøgte at opnå krigsinvalideren te, kunne også forekomme, men blev som regel afsløret ved en grundig lægeundersøgelse. Et eksempel er en tømrer fra Sønderborgområdet, der søgte om rentetildeling på grund af epilepsi og nervesvækkelse. Han angav at være skudt gennem hovedet den 5. juli 1918 ved la Fère, og at kuglen var gået ind i panden og ud ved venstre kæbevinkel. Krigsdokumenter kunne ikke bekræfte denne hændelse. Ved undersøgelsen fandtes et lille ar i panderegionen. I 1922 blev han på grund af vedholdende klager opereret med åbning af kraniet og undersøgelse af de underliggende hjernehinder og hjernevæv, uden at der herved påvistes noget usædvanligt. Senere afsløredes, at arret i panden stammede fra en tidligere fjernelse af en godartet talgknude i underhuden, og at epilepsien var mere end tvivlsom. Ansøgningen blev herefter afslået (I 4888).

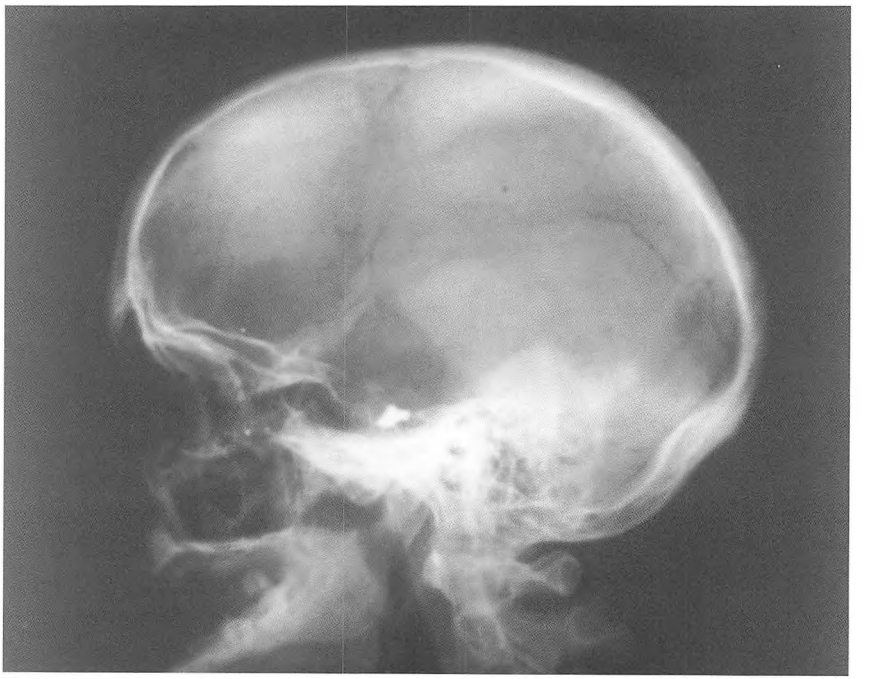

En 35-årig bager fra Haderslev blev den 4. april 1918 på vestfronten ramt af en granatsplint gennem det højre øje, som måtte fjernes 14 dage senere. Han fik en øjenprotese og tilkendtes en invaliderente på 33,3%. På grund af vedholdende hovedsmerter, træthed og nervøsitet blev han i 1929 indlagt på den kirurgiske afdeling på Statshospitalet i Sønderborg. Med patientens samtykke gennemførte overlæge Johs. Ipsen en operation, som imidlertid ikke bragte splinten for dagen. På dette røntgenfoto fra 1930 ses splinten ved undersiden af højre hjernetindingelap og kraniedefekten som følge af det forgæves indgreb. Herefter tilkendtes bageren en rente på 100%. Først i 1959 lykkedes det at fjerne splinten på Rigshospitalets neurokirurgiske afdeling. Invaliditetsprocenten forblev dog uændret 100. Invalidenævnets arkiv (I 23).

26 soldater havde *ansigtslæsioner*, flere med alvorlige kæbebensbrud, der måtte behandles kirurgisk, og ikke så få med varige vansir trods plastikkirurgiske indgreb.

Øjenlæsioner, hyppigst forvoldt af granatsplinter, sås i 17 tilfælde. Hos 11 blev øjet fjernet på »Feld-« eller »Kriegslazarett«. En 28-årig landarbejder fra Broager mistede d. 27. juli 1915 på østfronten foran Warszawa synet på begge øjne efter et geværstrejfskud (I 881).

Bryst-lungeskud var i 1. verdenskrig behæftet med en dødelighed på 50%, hyppigst på grund af blødning eller spændingstryk i brystkassen (pneumothorax) som følge af udsivende luft fra den beskadigede lunge.[24b] En 23-årig ekspedient fra Tønderområdet blev den 11. september 1915 i slaget ved Tarnopol (Galizien) ramt bagfra af et infanterigeværprojektil, der satte sig fast i lungen. Projektilet fjernedes 11 dage senere ved operation på »Feldlazarett« (I 3173).

Ni soldater overlevede efter *bugskud*. Disse læsioner var behæftet med en dødelighed på 40-50%, hvis skuddet trængte gennem bugvæggen ind i bughulen (peritoneum).[24c] Mange døde på selve slagmarken, nogle blev reddet ved operation, hvis der var en trænet mave-tarmkirurg til stede, men sådanne kirurger var dengang en mangelvare. Fire af soldaterne blev opererede, de to med fjernelse af granatsplinter fra leveren (I 2520, I 5387). Hos én lykkedes det ikke at lokalisere projektilet, der sad dybt i bageste

Overlæge, dr. med. Johs. Ipsen (1879-1952), Sønderborg. Kirurgisk konsulent ved Invalidenævnet 1921-46. Foto i privateje.

bugvæg og kun havde læderet blindtarmen (I 2826). Den fjerde opererede havde en stor læsion fortil i urinblæren, hvorfra der blev fjernet flere granatsplinter (I 3940).

Hals-nakkeskud blev registreret hos ni soldater. Flere havde svære følgetilstande i form af lammelser af armen på grund af læsioner af de store nervebaner på halsen (I 1833), og én plagedes af smertefulde udposninger på halskarrene (arterio-venøst aneurisme) og stemmebåndslammelse på grund af nervelæsion (I 1859).

Det *ydre øre og øregangen* blev skadet hos fem soldater. En 22-årig landmand blev den 7. oktober 1916 under Sommeslaget ramt af en shrapnelkugle, der satte sig fast bag venstre øre. Kuglen blev fjernet operativt, efterladende perforation af trommehinden og forsnævring af ydre øregang (I 3908) .

Fire soldater blev såret i *analområdet og perineum* (mellemkødet). En 20-årig arbejdsmand fra Løjt Kirkeby blev ved Somme ramt af en granat, der ødelagde den højre testikel og også medførte læsion af endetarmens ringmuskel med svær anal inkontinens til følge. Mange år senere, i 1941, blev generne afhjulpet ved anlæggelse af kunstig tarmåbning (kolostomi) (I 2515).

Behandling af skudskader

Foreløbig behandling af skudskader i form af forbinding og nødtørftig understøttende bandage kunne foretages i selve kampafsnittet af kammerater, sygebærere eller sanitetssoldater, men ellers på troppeforbindingspladsen, der lå 1-2 km bag frontlinjen. Her blev der også givet stivkrampeserum og morfin mod smerter. På hovedforbindingspladsen, der lå 6-10 km bag frontlinjen, udførtes operationer på vital indikation (blødning, gasgangræn). Længere bagude på et »Feldlazarett«, der kunne være indrettet i f.eks. en fabrik, en skole eller et lokalt sygehus, var de operative muligheder større. Fjernere fra fronten lå »Kriegslazarett« med endnu bedre behandlings- og plejefaciliteter; herfra kunne den sårede ved behov sendes til specialafdelinger i Tyskland. Efterbehandling og rekreation fandt ofte sted på lazaretter tæt på soldatens hjemsted. Som det fremgår, var det især på feltlazaretterne, at de store, akutte krigsskader blev behandlet. Man kan forestille sig den dramatik og hektiske travlhed, der herskede under og efter en større kamphandling.

Für Verwundete und andere chirurgisch zu Behandelnde.

Nichttransportfähig: zwei rote Streifen
Transportfähig: ein roter Streifen
Marschfähig: kein roter Streifen

Name:
Dienstgrad:
Truppenteil:

Verletzung:
Knochenverletzung?
Sonstiges Leiden:

Körperwärme:
Grad: Vorm. Nachm.

Erhielt an starkwirkenden Arzneien:

Innerlich? Eingespritzt?
Wundstarrkrampfserum?
Stärke der Gabe:
Zeit: Vorm. Nachm.

Für Verwundete und andere chirurgisch zu Behandelnde.

Trägt elastische Binde (Schlauch)?
Seit wann? Vorm. Nachm.
Wo?
Sonstige Hilfeleistung:
(Zeit)
Nächste Wundversorgung usw. erforderlich:
(Art, Zeit)
Besonders zu achten auf:
Wird entsendet nach (Ort):
zu — Verbandplatz sammel / Lazarett Nr.
Name des Arztes:
Dienstgrad:
Truppenteil:
Tag, Stunde der Ausstellung:

»Wundzettel« udfyldt med blyant af en »Stabsarzt« på en forbindingsplads ved vestfronten. Soldaten blev den 31. august 1918 kl. 6 om morgenen ramt af et granatstykke og pådrog sig brud af venstre underben og såredes af splinter i foden. Der blev givet morfin og stivkrampeserum og anlagt forbinding, hvorefter den sårede blev transporteret til et lazaret med sedlen bundet fast til uniformen. Invalidenævnets arkiv.

Blandt de ovenfor omtalte skudlæsioner af arme og ben blev der på feldlazaretter udført 7 amputationer af armen og 35 amputationer af benet. Tre soldater fik foretaget amputation af begge ben. Fra 46 fjernedes projektiler, projektildele og splinter. Efter overførsel til »Kriegslazarett« blev mange opereret på ny.

Indgrebene blev udført med patienterne i æter- eller æter/kloroformnarkose. Da skudsårene hyppigt var forurenede med jord og andet, var sårbetændelse hyppig, antibiotikaæraen lå endnu langt ude i fremtiden. Enkelte soldater, der havde lidt stort blodtab, fik infusion med saltvand, i sjældne tilfælde fremgår det af journalerne, at der også blev givet blodtransfusion.

Knoglebruddene blev så godt som alle behandlet »konservativt« med stræk og gipsbandage, mange lårbensbrud helede med stor forskydning mellem brudenderne og med stor forkortning af benet. Kun i tre tilfælde blev bruddet fikseret med metaltråd (cerclage). Hos fire patienter blev knæleddet operativt fjernet, og hos syv med læsioner af de store ekstremitetsnerver blev disse syet sammen (suturerede) på specialafdelinger.

Andre årsager til invaliditet

Mange kom til skade ved *fald, slag eller stød.* I alt ni soldater kom til skade efter fald, de fleste fra en vogn. Et 22-årigt postbud fra Sønderborg i russisk krigsfangenskab i Sibirien styrtede den 22. marts 1917 ned fra et træ og pådrog sig et lårbensbrud (I 50). En 21-årig tjenestekarl fra Skast ved Tønder faldt i november 1918 i Ukraine ned på skrævs over en vognstang med en fistel på urinrøret til følge (I 5411). Under træfældning ved vestfronten blev en 29-årig telefonarbejder fra Haderslev ramt af en faldende træstamme og pådrog sig hjernerystelse og kraniebrud (I 560).

Syv blev invaliderede efter *overkørsel,* de fire af automobil, tre af tog. Den 4. marts 1915 fik en 27-årig tømrer (jernbanepionér) begge ben amputeret efter at være kørt over af et tog i Ukraine (I 36). Syv soldater: seks landmænd og en »fanesmed« (beslagsmed ved rytteriet), kom til skade ved *hestespark.* Heste var meget anvendte, ikke alene i rytteriet, men også som trækdyr, f.eks. for det tunge skyts. En 24-årig landmand fra Bojskov blev den 24. oktober 1917 sparket i panden af en hest, hvorved pandebenet blev trykket indefter. Knoglen blev sat på plads ved en efterfølgende operation (I 103).

Hos tre soldater måtte adskillige tæer fjernes på grund af *frost- og kuldeskader* opstået under tjeneste på østfronten og i Rumænien. En fjerde fik forfrysninger i hænderne med varige mén.

14 frontsoldater, der alle havde været udsat for kortere eller længevarende voldsom artilleriild, fik varige *høreskader* på grund

af den kraftige lydpåvirkning. Under kampe ved Verdun den 4. november 1918 tjenstgjorde en 19-årig landmand fra Nolde ved en 10,5 cm feltkanon, der afskød 400 projektiler på én nat midt i trommeild og nedslag af fjendtlige granater (I 5980).

Platfod og åreknuder blev anerkendt som krigstjenesteskader hos syv, begrundet med den *fysiske belastning*. Følger efter *bajonetstik* var medvirkende årsag til tildeling af invaliderente hos fire frontsoldater. To blev skadet på østfronten, to på vestfronten.

Hændelige uheld gav varige skader til otte personer, således fik to snittet fingerspidser af i en hakkelsesmaskine, andre fik »bulne« fingre efter at have skåret sig på kødknive under madtilberedning. En 26-årig mekaniker fra Åbenrå, i tjeneste som flyvermath ved en vandflyverafdeling i Holtenau, skulle starte en flypropel. Propellen roterede tilbage og læderede hans venstre albue (I 2469).

Giftgasser blev taget i brug af tyskerne i april 1915 ved Ypres, men snart fulgte de allierede efter.[25] Det drejede sig om sennepsgas og klorgas, der blev affyret i gasgranater. Blandt de her udtagne sager var der seks soldater, der led under livslange følger efter gasangreb på vestfronten, fem af dem var udsat for gasser i årene 1916-17 på den nordlige del af Sommefronten, hvor de stod over for engelske tropper. Følgetilstandene var kronisk bronchitis, kronisk næse-svælgkatar med nedsat hørelse, og hos én blev øjnene påvirket, så synet svækkedes. I de sidste krigsår udvikledes effektive gasmasker, som reducerede gassernes skadelige virkninger.

Invaliditet som følge af psykiske lidelser

Det er velkendt, at de belastende oplevelser, som krigsdeltagere udsættes for, kan give varige psykiske følger. På grund af sådanne følgetilstande blev 35 værnepligtige fra dette materiale anerkendt som krigsinvalider, nogle i forbindelse med anden krigsskade, f.eks. skudskade. De psykiatriske diagnoser, som blev stillet efter undersøgelse hos speciallæger, var: neurose, neurastheni, psykopati og »granatchok«. Desuden blev tre soldater indlagt på sindssygehospitaler på grund af sygelige vrangforestillinger og tvangstanker, hvormed andelen af psykiske lidelser blandt samtlige anerkendte krigsskadede kom op på 4,7%. Her skal omtales to af disse tilfælde. En 28-årig styrmand fra Rømø lå

i april 1915 neddykket 18 timer i en U-båd ud for Gallipoli. Medens ilten langsomt slap op, fik han angstanfald og rysten. Denne tyske U-båd havde gjort den lange rejse fra Wilhelmshafen gennem Gibraltarstrædet til Dardanellerne, hvor den i maj 1915 sænkede to store engelske slagskibe.[1a] Rømøstyrmanden hjemsendtes 1918 på grund af dårlige nerver (neurastheni) (I 136). En tyve år gammel landmand fra Tønderegnen fik en krigsneurose i september 1916 ved Somme, da de »sorte med knive i munden« (de franske kolonisoldater) gik til angreb (I 3176).

I materialet findes en enkelt kvinde. Hun meldte sig som frivillig hjælpesygeplejerske i 1915, 26 år gammel. Under tjeneste på lazaretter på østfronten udviklede hun en svær neurose og blev hjemsendt i 1917 med en tysk forsørgelse svarende til tabet af en tredjedel af erhvervsevnen. Forsørgelsen fortsatte i dansk regi med uændret erhvervsevnetab (I 3500).

Invaliditet som følge af medicinske sygdomme

I dette afsnit af analysen af de 827 krigsinvalider redegøres for sådanne sygdomme, der enten opstod, forværredes eller blussede op på ny under krigstjenesten, og som i sig selv eller i forbindelse med anden krigsskade eller lidelse talte med ved fastlæggelsen af erhvervsevnenedsættelsen.

Tabel 4. Hyppigheden af invaliderende sygdomme blandt 827 krigsinvalider

Sygdom	Procent
Tuberkulose	7,7
Sygdomme i bronchier/lunger	5,2
Psykiske lidelser	4,7
Hjertesygdomme	4,1
Nervesygdomme	3,4
Mave/tarmsygdomme	3,2
Gigtsygdomme	3,1
Nyre/urinsvejslidelse	2,5
Malaria	1,6

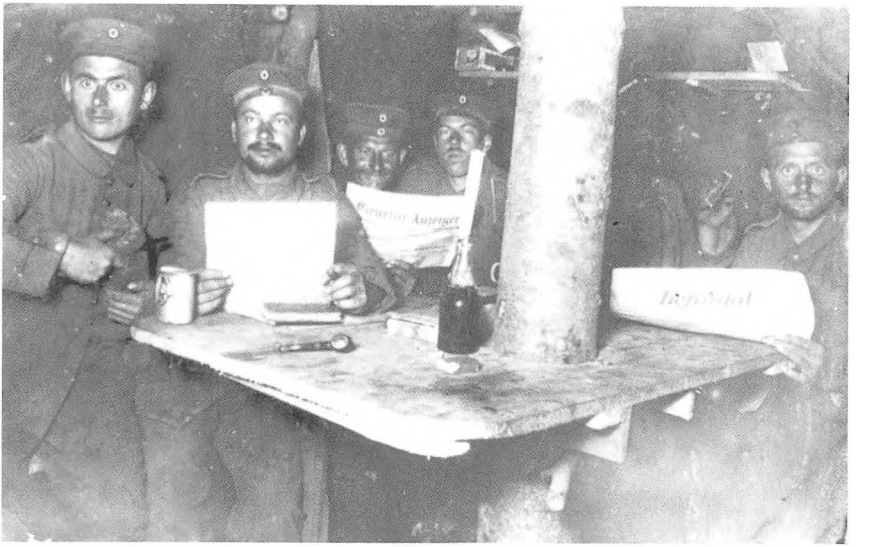

»Unterstand« ved vestfronten 1915. Den beskyttede i vid udstrækning soldaterne mod kugler og granatsplinter, men bød på dårlige hygiejniske forhold, der fremmede tuberkulose og smitsomme sygdomme. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Tuberkulose var en almindelig lidelse i begyndelsen af det 20. århundrede. De dårlige hygiejniske forhold og sammenstuvningen i skyttegrave og mandskabsrum (»Unterstand«) begunstigede en genopblussen af »hvilende« tuberkulose hos soldaterne, ligesom smitterisikoen var stor. I materialet til denne undersøgelse fik 64 soldater svarende til 7,7% krigsinvaliderente på grund af tuberkulose.

Tabel 5 . Tuberkuloseangreb hos 64 sønderjyske krigsinvalider

	Aggressiv	Kronisk	I ro	Ukendt
Lunger	22	6	19	1
Lunger, knogler, led	1	3	3	0
Rygsøjle	1	3	0	0
Lunger, urinveje, kønsorganer	0	4	1	0
I alt	24	16	23	1

Overlæge, dr. med. Willie Leschly (1882-1955), Sønderborg. Medicinsk konsulent ved Invalidenævnet 1921-54. Foto i privateje.

Af de 24 med aggressiv tuberkulose var 14 døde indtil 1925; yderligere fem døde de følgende fire år. En landmand fra Hvidding var gentagne gange under krigen indlagt på lazaretter med lungebetændelse. Han døde i hjemmet i 1921 af lungetuberkulose, 27 år gammel (I 9). Han havde ni brødre, der alle var udskrevet til militærtjeneste; fire af disse faldt. Forældrene mistede således i alt fem sønner som følge af krigen.[26] En arbejder fra Emmerlev med tuberkuløs betændelse i hoften døde i 1921, 25 år gammel, af udbredt tuberkulose på hospitalsafdelingen ved Krigsinvalideskolen i Sønderborg (I 562).

Invalidenævnet bekostede de syges ophold på sanatorier rundt om i Danmark. På Vejlefjord sanatorium blev der i 1924 udført brystvægsplastik (thorakoplastik) på en kronisk baciludskiller med et godt resultat, en caverne- og bacilfri patient (I 2527). To krigsinvalider med tuberkulose i henholdsvis fodled og knæled fik udført amputation i god afstand fra de syge led (I 584 og I 5477).

Varige krigsskader hos 43 soldater (5,2%) hidrørte fra *luftvejssygdomme*. Det drejede sig om astma, kronisk bronkitis, »for store lunger«, kronisk hals- og strubekatar samt følger efter lungehindebetændelse og difteri. Mange soldater var under krigen indlagt med »Grippe«, en alvorlig, livstruende, influenzalignende sygdom, formentlig identisk med »den spanske syge«, som hærgede i Danmark og i øvrigt over store dele af verden i denne tid.

Fire soldater var indlagt med *difteri*. Én med komplikation i form af kronisk hjerteskade (myocarditis) (I 118) og to andre med forbigående ekstremitetslammelser (I 1862 og I 4870).

Hjertelidelser med diagnoser som »nervøst hjerte«, hjerteklaplidelser, myocarditis m.fl., forårsaget eller forværret ved krigsdeltagelse (»krigens strabadser«), fandtes hos 34 (4,1%). De værst medtagne blev hjemsendt som uanvendelige til krigstjeneste. Først efter 1926, da overlæge Leschly, der var Invalidenævnets medicinske konsulent, fik anskaffet en elektrokardiograf (model Boulitte) til Sønderborg sygehus – i øvrigt som det andet hospital i Danmark – optrådte elektrokardiogrammer i invalideerklæringerne.[27] Apparatet indgår i dag i Sønderborg sygehusmuseums samlinger.

Sygdomme i *nervesystemet* sås hos 3,4% af materialets 827 krigsinvalider. 16 havde »Ischias« og lammelser af forskellig art og fem epilepsi. Længe efter krigsafslutningen fik to tilkendt rente på grund af Parkinsonisme (rystesyge).

Lidelser i *mave-tarmkanalen* gav krigsinvaliderente til 27 (3,2%). Hos ni drejede det sig om kronisk mavesår eller -katar, hos 18 om kronisk eller tilbagevendende tarmlidelse. Desuden fik tre anerkendt bugvægsbrok som krigsskade.

Rheumatologiske (gigtagtige) lidelser blev tilskrevet 26 krigsinvalider eller godt 3,1% af samtlige krigsskadede. Det drejede sig dels om ledegigt (17 tilfælde) med forskellig lokalisation, dels slidgigt i led og rygsøjle (9 tilfælde).

17 indkaldte med varige *nyrelidelser*, som var opstået eller forværret under tjenesten, blev anerkendt som renteberettigede.

16 soldater blev på et eller andet tidspunkt under krigen behandlet for *malaria*. 13 af disse (1,6%) havde senfølger, der bedømtes som krigstjenestebeskadigelse. Fire fik lidelsen ved den græsk-makedonske grænse, seks på østfronten i de galiziske sumpe (»volhynisk feber«) og to i Palæstina. To krigsfanger i Ægypten og to i Marokko og Tunis påførtes lidelsen her. En 20-

årig mejerist fra Haderslevkanten fik malaria i 1917 ved den makedonske front. Han blev kininbehandlet under indlæggelse på lazaret i Ysküb (Skopje), hvor han udviklede en psykose, som efter krigen udartede til ungdomssløvsind (skizofreni). Der tilkendtes invaliderente, fordi malarien måtte antages at have udløst sindslidelsen (I 4892).

Blandt andre krigsskadeanerkendte sygdomme skal omtales kronisk *mellemørebetændelse* (hos 12 indkaldte), enten som forværring af tidligere bestående lidelse eller som følge af akut betændelse. Også diverse former for *øjenlidelser* udløste invaliderente (hos 9).

Invaliditet som følge af andre sygdomme og plager

Luseplagen var udtalt, især i skyttegravene og i »Unterstande«, men ejendommeligt nok blev der kun fundet ét tilfælde af plettyfus. Derimod var betændelse i kradssårene almindelige. Luse-

Lusebekæmpelse i en skyttegrav ved vestfronten. Lusene udgjorde en betydelig helbredsrisiko for soldaterne. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

bekæmpelse fandt sted ved at behandle tøjet med karbol- og svovldampe, medens soldaten samtidig blev grundig afvasket.[24d, 28] *Fnatmider* blev aflivet ved at indsmøre kroppen med en blanding af svovlskum og sublimat. Efter orlov med visitter til større byer mødte ganske mange op hos lægen med *gonoré* (»Tripper«), som blev behandlet med gentagne indhældninger af lapisopløsning i urinrøret. Også friske *syfilischankre* dukkede op; de blev behandlet med salvarsanindsprøjtninger og kalomelsalve (I 4312, I 5507).

Erhvervsevnetab

Den gennemsnitlige invaliditetsprocent for alle forsørgelsesberettigede invalider lå omkring 40.[8] Der er ikke i arkivmaterialet fundet tabeller, der angiver invaliditetsgraden i forhold til skadens omfang, men det har næppe været anderledes, end hvad der er gældende i dag, dog under hensyn til erhvervet. Her skal gives nogle eksempler på krigsskader og de deraf betingede procenter:

Tab af begge ben	100%
Tab af ét ben	66,7-80%
Tab af arm	75%
Totalt synstab	100%
Tab af ét øje	40-50%
Aktiv tuberkulose	100%
Kronisk tuberkulose	60%
Lårbensbrud	33,3%
Svær høreskade	op til 66,7%
Ansigtslæsion	20%
Hjertelidelse	20-66,7%

De fleste invaliderede landmænd kunne genoptage deres erhverv i større eller mindre omfang og med hjælp, men en del måtte skifte erhverv. Af materialets krigsinvalider blev 31 omskolede på Krigsinvalideskolen, heraf 20 landmænd. 10 af disse blev skomagere og træskomagere, tre blev mekanikere, to sadelmagere, to snedkere og en barber. Andre landmænd supplerede invalidepensionen med ansættelse som postbud, ledvogter, vejmand m.m.

Invaliditetsforsørgelsesrenten for en gift husmand med tre børn og en procent på 33,3 udgjorde i 1924 68,35 kr. månedligt (I 1036). I dag ville beløbet have en købekraft på ca. 1.400 kr.[19] Med de indtægter, der hidrørte fra diverse løse ansættelser og fra hans lille landbrug, kunne familien føre en tryg tilværelse uden egentlige økonomiske problemer (personlig meddelelse). En nu 77-årig søn af en anden landmand erindrer invalideydelsen som et væsentligt og kærkomment supplement til dækning af familiens behov (personlig meddelelse).

For en 100% invalid var krigsrenten imidlertid den væsentligste, hvis ikke den eneste indtægtskilde, hvorfor en vurdering af en sådan modtagers økonomiske situation ville belyse, om den af den danske stat ydede forsorg var »fyldestgørende«. Med tillæg ville han i 1986 (lov nr. 917/1986) modtage et skattefrit årligt beløb på 48.400 kr. Hertil skal lægges en ubeskåret folkepension, der i 1986 med tillæg beløb sig til 44.000 kr. årligt for enlige og 42.000 kr. for gifte.[13]

Klagesager

Hvis en ansøger ikke kunne affinde sig med Invalidenævnets afgørelse, det være sig med den tildelte rentesats eller med et eventuelt afslag, kunne han inden tre måneder indanke sagen til fornyet behandling i Invalideråd et. Så godt som alle, der fik afslag, benyttede sig af denne lovhjemlede mulighed, dog var rådets afgørelse i de fleste tilfælde identisk med nævnets. Men der var dog i dette materiale i alt 13 ansøgere, der efter at have fået afslag i nævnet blev anerkendt som krigsskadede af rådet, og andre fik forhøjet den rentesats, som de havde udtrykt utilfredshed med.

Et par eksempler skal refereres. En 33-årig landarbejder fra Haderslevegnen blev indlagt på lazaret i Stryj i Galizien i 1915 for kronisk mavekatar (øvre dyspepsi). Han søgte rente af denne grund, men fik afslag i nævnet. Appel til rådet resulterede i anerkendelse som krigsskade, motiveret med »forværrelse af i forvejen bestående lidelse« (I 5430). Enkelte utilfredse ansøgere undså sig ikke for at klage direkte til kongen, statsministeren eller socialministeren med det resultat, at sagen blev vendt endnu en gang. En 22-årig murer fra Sønderborgegnen blev læderet af granatnedslag ved Verdun den 19. april 1915. Nævnet anerkendte

Foreningen af forurettede Sønderjydske Krigsinvalider og Faldnes Efterladte.

afholder

Stor Protest-Møde

Søndag d. 31. Juli Eftm. Kl. 2

hos Gæstgiver Thede, Nørregade.

Vort Program er imod den uretfærdige Behandling som vi er udsat for fra Nævnets og Raadets Side.

Vi forlanger Nævnet og Raadet fjernet og erstattet med Domstolen, for at sikre Krigsinvaliderne og Faldnes Efterladte deres berettigede Krav.

Vi forlanger den Dansk-Tyske Traktat respekteret.

Vi forlanger at blive behandlet som første Kl. Borgere og ikke som anden Kl., og skal være et retsløs Folkeslag.

Vi forlanger fuld Oprejsning for de Tab vi har lidt, under Nævnets og Raadets Styrelse.

Og derfor Kammerater mød talrigt, og stot disse Krav som fuldtud vil blive dokumenteret som berettiget.

Vi forlanger det indgivet for den internationale Domstol i Haag.

Alle interesserede indbydes venligst

Administrationen.

»Foreningen for forurettede Krigsinvalider« indkaldte med denne plakat til et protestmøde mod invalidernes vilkår i Haderslev i 1932.

krigsskade, men satte renten til mindre end 10%. Den utilfredse krigsinvalid skrev i 1931 til statsminister Thorvald Stauning, at han »føler sig uretfærdigt behandlet » og sluttede brevet »med socialdemokratisk hilsen«. Sagen blev ekspederet videre til Invalideråd, der foranledigede den invalide undersøgt af en specialist på Rigshospitalet. Han fik herefter tilkendt en rentesats på 25%, senere forhøjet til 40%.

Invalideansøgeres utilfredshed kunne også give sig udtryk på andre, mere håndfaste måder. Således blev nævnets overlæge J. Overgaard en dag på sit kontor overfaldet af en ophidset invalid, der knuste et blomsterglas og kylede et ur i hovedet på overlægen. Tilkaldt politi sørgede for at få manden indlagt på Augustenborg sindssygehospital (I 251). En anden renteansøger, der gentagne gange havde fået afslag, fremsatte nedsættende udtalelser over for overlægen, lovede ham prygl og gik på ham med de bare næver (I 4854)!

Der blev sågar i 1931 dannet en »*Forening for forurettede Krigsinvalider*«, der talte en række krigsinvalideansøgere eller krigsinvalider, der var utilfredse med de afgørelser, der var truffet af Invalidenævn og -råd. I avisartikler, på møder og ved udsendelse af i alt 500 skrivelser til prominente og indflydelsesrige personer, bl.a. til kongen og en del politikere, med anklager mod nævnet og især mod dets daværende formand, amtmand Christian L. Lundbye, søgte de i begyndelsen af 1930'erne at skaffe sig opmærksomhed om deres sag. De krævede nævnet og rådet afskaffet og erstattet af uvildige domstole. I et indlæg i Jydske Tidendes søndagsudgave den 6. maj 1934, underskrevet af foreningens formand, hed det bl.a.: »Foreningen har besluttet at opretholde de Beskyldninger for Bedrageri og Kæltringeri (!), som tidligere er rettet mod Invalidenævnets Formand, Amtmand Lundbye«. Foreningen havde dog ikke held med sine anstrengelser, begge hovedmændene bag protesterne, nemlig foreningens formand og næstformand, blev i 1935 idømt fængsel i henholdsvis 80 og 60 dage på grund af injurier, fremsat mod amtmand Lundbye. Retssagen er udførligt omtalt i sagsmappe I 3197.

Langtrukne sagsafgørelser

De fleste ansøgninger nåede rimeligt hurtigt frem til en afgørelse, men nogle var flere år undervejs i systemet, før de fandt deres

afslutning. Her skal omtales to sådanne sager. En husmand fra omegnen af Sønderborg (Kær halvø) søgte i 1923, 36 år gammel, om krigsinvaliderente på grund af rystelammelse (parkinsonisme), der var opstået et par år efter krigsafslutningen. Krigstjenesten var forløbet uden sygdomme eller lazaretindlæggelser. Nævnet afslog – »ingen krigsskade«. Sagen søgtes gang på gang genoptaget med uændret resultat; selv ikke en henvendelse til socialminister K. K. Steincke eller en støtteerklæring, underskrevet af 83 borgere fra lokalsamfundet, ændrede den tidligere trufne afgørelse. Først efter at den invalide tog direkte kontakt til Invalideråd, skete der noget. Han blev indlagt på en specialafdeling på Rigshospitalet hos professor A. Wimmer. Det korte af det lange er, at han i 1936, 13 år efter at den første ansøgning var indsendt, fik tilkendt krigsinvalideforsørgelse med tilbagevirkende kraft fra 1924. Motiveringen var, at den lægelige tvivl om, hvorvidt sygdommens årsag kunne være betinget af forhold under krigstjenesten, »burde komme patienten til gode«. Han fik tilkendt en invaliditetsprocent på 100 og en efterbetaling for årene 1924-1933 på 33.323 kr. skattefrit, i dag svarende til over en halv million kroner (I 4880). Divergerende lægelige opfattelser af årsagen til sygdommen må her, som i det næste tilfælde, bære skylden for det komplicerede og langtrukne forløb.

I februar 1916 blev en tysk hjælpekrydser »Greif« torpederet ved Orkneyøerne, da den forsøgte at bryde den engelske blokade i Nordsøen.[1a] En 23-årig skibskok lå tre timer i det iskolde vand, før han blev samlet op for senere at ende som krigsfange i England i Felthamlejren. I 1942, 26 år efter torpederingen, konstateredes svær slidgigt i begge hofteled. Han søgte nævnet om krigsrente for denne lidelse. I en årrække bølgede diskussionen frem og tilbage mellem de lægelige eksperter, idet der var delte meninger om, hvorvidt den stærke afkøling kunne have startet gigtprocessen i hofterne. Atter kom tvivlen ansøgeren til gode, efter at sagen havde passeret Invalidenævn og -råd adskillige gange, selv Retslægerådet blev af Invalidenævnet, uden for den normale procedure, afæsket en udtalelse, hvilket gav anledning til misstemning mellem Invalidenævn og -råd. Efter at ansøgeren til sidst var blevet indlagt til observation på Rigshospitalet, blev sagen definitivt afsluttet i 1950 med tildeling af en invaliditetsprocent, der senere blev forhøjet til 90, samt efterbetaling tilbage fra 1943 (I 5522).

Afrunding

Gennemgangen af krigsinvalideansøgningerne fremkalder respekt for det store, solide og redelige arbejde, som gennem årene blev udført i Invalidenævnet for at leve op til de forpligtelser, som lovgivningen havde pålagt den danske stat og det danske samfund at varetage over for Første Verdenskrigs sønderjyske krigsinvalider og deres efterladte, uanset deres nationale sindelag. De mange lægeerklæringer var grundigt udarbejdet og retningsgivende for nævnets stillingtagen til spørgsmålet om krigsskade eller ej samt om invaliditetsgraden. Lægernes bidrag til dette kardinalpunkt i sagsbehandlingen fortjener fuld anerkendelse. Nogle skøn og afgørelser har nok været i den invalides favør, et enkelt afslag kan diskuteres, men til gengæld er tvivlen i andre tilfælde kommet ansøgerne til gode. Det er væsentligt at påpege, at lægernes diagnostiske armamentarium, f.eks. deres viden inden for hjertesygdomme, dengang var beskedent i forhold til nutidens, og at der herskede uklarhed om årsagen til en række sygdommes opståen. Det er derfor ikke rimeligt at kritisere afgørelser, der med vor viden i dag ville være faldet anderledes ud.

Det fremgår af akterne, at en række invalider fik forhøjet den af lægerne anslåede invaliditetsprocent, efter at ansøgerens sociale forhold havde været drøftet under sagsbehandlingen i Invalidenævnets møder.

Dette kapitel skal læses som en objektiv analyse, baseret på forvaltningens arkivmateriale. Hvad der rørte sig af tanker og følelser hos de indkaldte under krigen, eller hvad hjemmefronten måtte gennemgå af savn og ængstelser, falder uden for undersøgelsens rammer. Det gælder også de hjemlige problemer, der kunne opstå, når en mand, der drog rask ud, vendte hjem som syg eller krøbling.

V. Et kraniegennemskud

Midt i krigens rædsler og gru lyser enkelte mirakler op, som der i det følgende skal gives et eksempel på. Beretningen tjener herudover til i detaljer at redegøre for en svær krigsskades opståen i en af krigens voldsomste faser, den givne militær-kirurgiske behandling, efterforløbet og den krigsrente, som blev fastlagt ved skadesagsbehandlingen i det tyske og danske forsørgelsessystem samt den krigsinvalides videre levnedsløb.

Den 24. juni 1916 indledte de allierede ved Somme en generaloffensiv, som først ebbede ud i november. Nord for floden Somme var det væsentligst engelske og syd for især franske styrker, der var sat ind mod de tyske hære. Der blev skrevet militærhistorie, da englænderne i september måned indsatte tanks i krigsførelsen. Kampene, der ikke førte til det afgørende gennembrud, var uhørt blodige og udmattende for de deltagende parter. Således angives det, at der på tysk side opregnedes 350.000 faldne og savnede foruden 85.000 fangne soldater, og selvom de alliseredes tab var endnu større, er det forståeligt, at den tyske sejrssikkerhed led et alvorligt knæk.[1a, 25]

Ved dette frontafsnit deltog også mange sønderjyske soldater i 86. fusilier-regiment fra 9. armékorps, 18. division. Regimentets samlede tab af døde, sårede og savnede i de hårde kampe, der udspillede sig i juli-august måned, udgjorde 78 officerer og 3.361 menige, hvilket var mere end regimentets normale kampstyrke.[23] På den nordlige del af fronten udspillede der sig hårde kampe omkring Wytschaete syd for Ypres (Ypern, Ieper). Her blev J. J., der stammede fra den alsiske landsby Ulkebøl ved Sønderborg, hårdt såret den 31. juli 1916. Baseret på meddelelser fra J. J.s nulevende familie (en søn og sønnesøn) samt de bilag, der findes i Invalidenævnets arkiv (I 1036) kan følgende hændelsesforløb rekonstrueres.

J. J. fødtes den 12. februar 1891 i en dansksindet landarbejderfamilie i Ulkebøl og boede ugift på deres lille landejendom samme sted, da krigen brød ud. Han ernærede sig ved forefaldende arbejde som landbrugsmedhjælper.

J.J.s militærtid

J.J. blev indkaldt til militærtjeneste den 8. juni 1915, 24 år gammel, og aftjente rekruttiden i Rostock ved »Ersatzbatallion« i Reserve Infanteri Regiment 90, 17. division, 9. armékorps, 1. armé. Han blev dog senere ved fronten overført til andre regimenter. Hans militære status var »Grenadier.« I oktober 1915 var han ved vestfronten i Flandern og var her i »revier« (på sygestue) fra den 24. til 31. december på grund af overfladiske granatsplintlæsioner i hovedet. Den 5. april 1916 blev han overflyttet til »Genesungskompagnie« (rekreationskompagni) i Linselles på grund af bylder på begge underben. Atter tilbage ved fronten blev han tilknyttet et »Arbeiterkompagnie« ved Wytschaete.

Den 31. juli 1916 sidst på formiddagen var han ifølge de oplysninger, som han senere gav til den militære sygejournal, beskæftiget med »Schanzarbeit« (skansearbejde), måske med udbedring af skyttegraven, eller, som overleveringen i familien vil vide, »i færd med at udlægge pigtrådsspærringer. En tåge lå ca. en meter over terrænet. Fjenden har liggende kunnet se benene af den tyske deling og har måske fra løbegrave skudt i en let skrå linje op på delingen. Et skud går gennem J.J.s hoved.« Som det vil fremgå senere, er denne version dog næppe sandsynlig.

Imidlertid er det en kendsgerning, at J.J. ramtes af et gennemgående kranieskud. Om arten af det læderende projektil foreligger divergerende oplysninger. I »Kriegsstammrollen-Auszug« er anført »Maschinengewehrschuss«, men i »Krankenblatt« og »Militärärztliches Zeugnis« står »Gewehrschuss« (infanterigeværskud). Frontafsnittet, hvor hændelsen udspillede sig, sandsynliggør, at det var et projektil, affyret af en engelsk soldat, der ramte J.J.

Indtil J.J blev indlagt på lazaret i Magdeburg den 2. august 1916 foreligger der ingen skriftlige oplysninger. Han er sikkert sunket (bevidstløs?) om efter skuddet, hvorpå soldaterkammerater eller tilkaldte sanitetssoldater har forbundet ham nødtørftigt og sørget for transport til nærmeste hovedforbindingsplads bag fronten. Her har lægerne skønnet, at han ville være i stand til at tåle transport over længere afstand, i dette tilfælde til Magdeburg, hvor der fandtes neurokirurgisk ekspertise, ca. midtvejs mellem øst- og vestfronten. Transporten er sket med lazarettog, og den knap 600 km lange transportvej over to døgn har sikkert

været belastende for J.J., selvom sygelejerne var anbragt i let fjedrende ophæng for at afbøde togets rystelser. Det er dog en krigskirurgisk erfaring, at ikke-opererede hovedskudspatienter tåler transport over længere afstande forbløffende godt, dersom tilstanden er stabil.[24a]

J.J. blev indlagt på »Hilfslazarett, Krankenhaus Sudenburg« i Magdeburg den 2. august 1916.

Før de lægelige optegnelser fra indlæggelsen refereres, skal der meddeles uddrag af et brev til J.J.s far i Ulkebøl, afsendt fra lazarettet den 9. august 1916 af »Schwester« Augusta Gruzen, som har plejet J.J. og som nænsomt og medfølende beskriver hans tilstand for familien. Det fire sider lange brev afsluttes således (i oversættelse): »Alt, hvad der står i vore kræfter, bliver gjort, og hvad lægen angår, er Deres søn i de bedste hænder. Vi vil nu håbe til Gud, at det må blive bedre, alligevel må vi være forberedt på alt. Krigen er skrækkelig, så mange forældre må give deres børn hen og står på deres gamle dage alene. Den kære Herre være med Dem«.

Behandling og forløb

Fra den minutiøst udarbejdede sygejournal (»Krankenblatt«) skal væsentlige afsnit refereres i oversættelse:

2/8 1916. Patienten kan ikke tale (ekspressiv afasi) og derfor intet nøjere angive. Han synes dog at forstå, for han nikker eller ryster på hovedet på mine spørgsmål, har også på min opfordring kunnet skrive sit navn og hjemsted rigtigt på en tavle. Pt. er såret ved et hovedskud. Objektivt (»Befund«): Ligger apatisk i sengen, reagerer ikke på tiltale. Ingen tegn til lammelse af ekstremiteterne. Venstre mundvig lidt lavere end højre. 3 fingerbredder ovenover venstre ydre øre skråt fremad-opad en ærtstor skudåbning. Et lignende skudhul i højre isseben, 3 fingerbredder fra kraniets midtlinje og nedefter. Røntgenbillede viser: på højre side en lille trekantet knogledefekt, desuden en lille skygge, der kan repræsentere et indtrykket knoglestykke (indskud). På venstre side intet sikkert afrevet, dog ses en lille skygge (udskud).

3/8. Operation ved dr. Grobe. *Trepanation. Indskudsåbningen* på højre side frilægges i narkose (kloroform-æter). Det viser sig, at

der er et afrevet, trekantet knoglestykke. Efter fjernelse af dette ses dura (hjernehinden) atter at pulsere, hvorpå der udtømmes rigelig mængde tyndtflydende hjernevæv (gliommasse) og ødemvædske fra skudåbningen. *Udskudsåbningen* på venstre side frilægges. Dura frilægges, der fjernes nogle knoglesplinter og gliommasse, hvorpå dura atter begynder at pulsere. Forbinding med vioformgaze.

8/8. Forbindsskiftning. Sårene granulerer godt. Dura pulserer på begge sider. Almenbefindendet bedret. Stadig ekspressiv afasi. Oftalmoskopi (øjenbaggrundsundersøgelse): begyndende stasepapilforandringer.

9/8. Kan på en tavle skrive navnet på foreviste genstande.

11/8. Pt. svarer for første gang på spørgsmål i hvisketone.

9/8 Stadig stasepapiller.

23/8 Facialisparesen (ansigtslammelsen) på retur.

6/9. Pt. er oppegående, taler med høj stemme og på sammenhængende måde.

13/9 og 20/9: Normal øjenbaggrund ved oftalmoskopi.

20/9. Fortsat normal temperatur og puls. Er oppegående uden svimmelhed, klager ikke over hovedpine. Psykisk intet påfaldende. God appetit. Sårene lægte (dr. Grobe).

J. J. overførtes den 27. september til »Hilfslazarett Friedrich-Wilhelms-Garten« i Magdeburg. Han var nu i stand til at afgive oplysninger om sin militærtid og om hændelserne i forbindelse med hovedskuddet den 31. juli. Således oplyste han til journaloptageren, at han *ikke* havde været bevidstløs efter skudlæsionen, som skyldtes et *geværskud*, og at der *ikke* har været amnesi (hukommelsestab) for den ulykkelige hændelse og tiden derefter.

30/9. Ved den objektive undersøgelse er intet nyt at tilføje udover, at sårene nu er lægte.

Den 9. oktober afsendte J.J. to brevkort, der på forsiden bærer fotografier fra hjælpelazarettet. På kortet til faderen er han fotograferet sammen med en god kammerat hjemmefra. Han skriver, at kammeraten besøger ham hver søndag, og fotografiet er netop taget søndag den 8. oktober 1916. Det andet kort er til Maria, hans kæreste og senere hustru. Han takker for en pakke med hjemmebagte kager, som han og ovennævnte kammerat nød til kaffen dagen før. De smagte »fortræffeligt«. Hans tanker går til hjemmet: »Nu skal I vel snart til at begynde med at tage Roer op. Det er der ikke meget ved, for det er jo sædvanlig et koldt og vaadt Arbejde«. Billedet på kortets forside viser J.J. sammen med kammeraterne på stuen.

8/11 anføres afrundende, at der ikke findes noget abnormt ved nervesystemet, men at hørelsen på højre side er nedsat (gammel skade).

13/11 1916 bliver han udskrevet som »Garnisonsdienstfähig für leichten Dienst« med foreløbig fritagelse for at bære hjelm.

Han blev herefter forlagt til 1. Verwundeten-Kompagnie, Ersatzbatallion, Res. Inf. Regiment 22 som »Landsturmmann«.

Den 12. marts 1917 var han til undersøgelse hos stabs- og bataljonslæge dr. Wüth, som udfærdiger følgende »Militärärtzliches Zeugnis«, der her gengives i uddrag:

Klager: Hyppig indsættende hovedpine. Svimmelhed.

Objektivt.: J.J. er 171 cm høj, vægt 65 kg, brystomfang 90-96. Ernæringstilstanden god. De indre organer upåfaldende. På begge underekstremiteter ses ar efter tidligere bylder. Indskuddet findes på kraniets højre side, 4 cm fra midtlinjen. Her er et 6 cm langt, ømfindtligt ar, fastvokset til kranieknoglen. I arrets midte føles en markstor knogledefekt. Der er pulsationsbevægelse i arret. Udskuddet findes ved overkanten af venstre ydre øre. Her et 6 cm langt, vandret, til knogle fastvokset ømfindtligt ar. Der er ingen pareser, og hjernenerver og perifere reflekser er normale. Der er faldtendens bagud. Konklusion: Der foreligger krigstjenestebeskadigelse (Kriegsdienstbeschädigung) på grundlag af hovedgennemskud (Kopfdurchschuss). Hans erhvervsevnenedsæt-

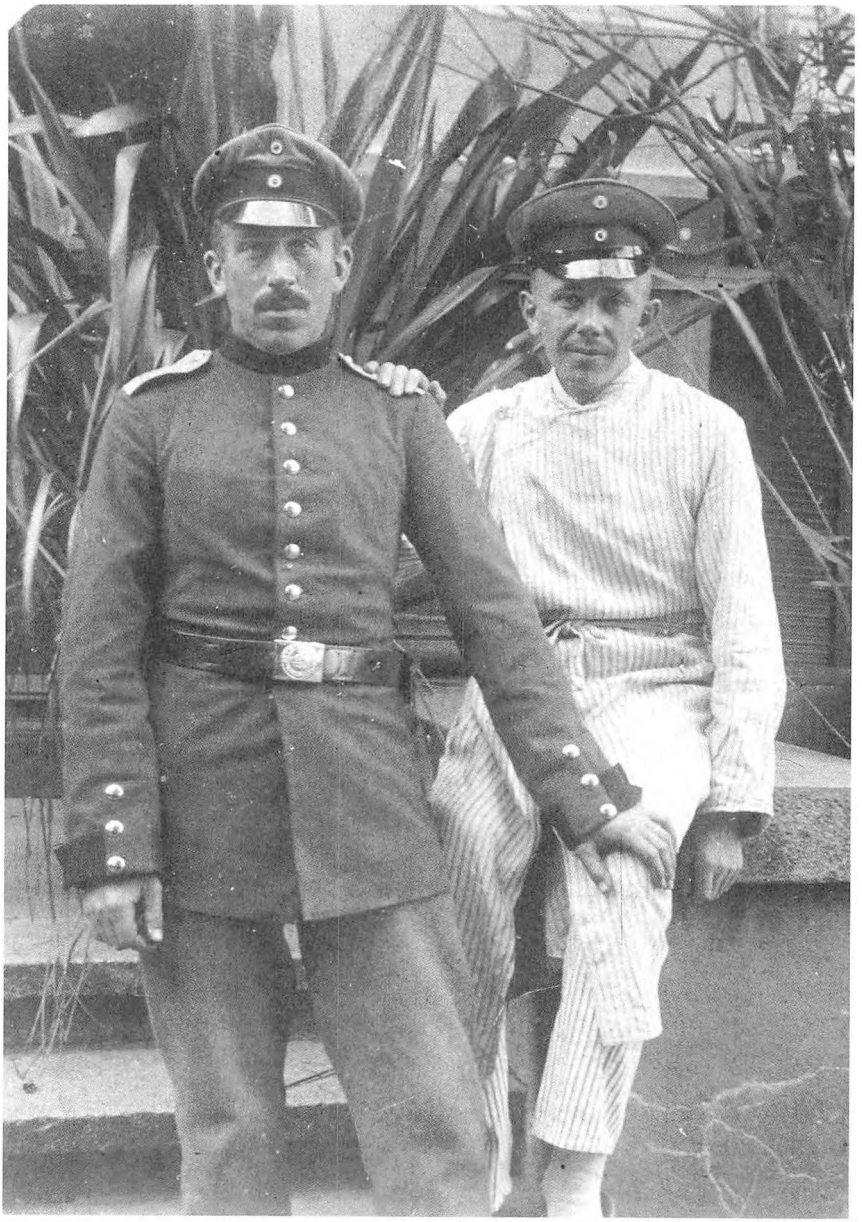

På dette fotografi fra Hilfslazarettet i Magdeburg taget den 8. oktober 1916 ses J.J. bagest. Foto i privateje.

telse som landmand (Erwerbsunfähigkeit) ansættes til 33 1/3%. Der tilrådes efterundersøgelse i januar 1918.

Den 23. april 1917 accepteres erklæringens konklusion af Korpsarzt Heidemann. J.J. blev senere erklæret som »dienstunbrauchbar« (tjenesteubrugelig) og stod nu foran hjemsendelse. Armékorpsets »Versorgungsabteilung« i Breslau udregner den 1. maj 1917 på basis af den tilkendte rentesats hans renteudbetaling således:

Rente	15 mark mdl.
Krigstillæg	15 – –
Summa	30 mark mdl.

J.J. hjemsendtes den 8. maj 1917 til hjemmet i Ulkebøl med uniform og bajonet, i frygt for at blive genindkaldt. Bajonetten lå i mange år på loftet i landejendommen, som han overtog efter sin far. Den hengemte bajonet er endnu i familiens varetægt tillige med det jernkors af 2. klasse, som blev tildelt ham i oktober 1918. Jernkorset førte, ligesom bajonetten, en upåagtet tilværelse i det dansksindede hjem. J.J. giftede sig d. 5. oktober 1917 med Maria, født Tækker fra Kirke-Hørup på Als – den samme Maria, som sendte en pakke med hjemmebag, medens han lå på lazarettet i Magdeburg. De fik tre børn. J.J. drev sit lille landbrug og ernærede sig ved forefaldende arbejde, bl.a. på bryggeriet i Sønderborg.

Senere forløb

Da Sønderjylland blev dansk, overtog den danske stat forpligtelserne over for Første Verdenskrigs sønderjyske krigsinvalider og efterladte og dermed for J.J., der opfyldte de danske betingelser for tildeling af krigsrente, idet hans skade var anerkendt som opstået under militærtjenesten, erhvervsevnen var nedsat med mere end 10%, han havde fast bopæl i Danmark og havde dansk indfødsret. Det beløb, J.J. i 1924 gennem Invalidenævnet fik udbetalt i krigsinvaliderente, udregnet på basis af en erhvervsevnenedsættelse på en tredjedel, udgjorde 68,35 kr. månedligt. Beløbet blev løbende forhøjet i takt med prisudviklingen og ville i dag have en købekraft på ca. 1.400 kr.[19]

For at vurdere, om J.J.'s invaliditet havde ændret sig med årene, blev han den 5. februar 1929 efterundersøgt af Inva-

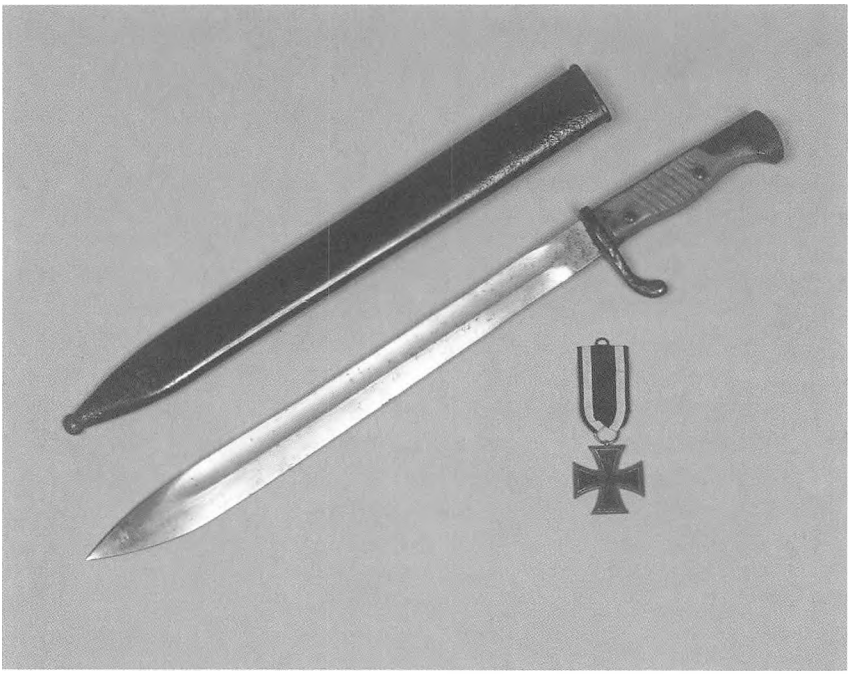

J.J.s bajonet og jernkors af II. klasse. Bajonetskeden er blevet lakeret sort. Klinisk foto Sønderborg Sygehus.

lidenævnets kirurgiske konsulent, overlæge ved Statshospitalet i Sønderborg, dr. med. Johs. Ipsen. Af dennes erklæring fremgår:

1) Klager: hovedpine, især lokaliseret over højre øje, værst i varme og ved hårdt arbejde. Siden skudlæsionen i 1916 krampeanfald med varierende interval, sidst i 1928. Er bevidstløs under anfaldene.
2) Objektivt: I højre isseregion ca. 5 cm fra midtlinjen en fordybning i knoglen, der tager spidsen af en lillefinger. Arret uforskydeligt til underlaget (indskud). Over venstre øre et ligeledes uforskydeligt ar med underliggende knogledefekt (udskud). Neurologisk undersøgelse i øvrigt uden abnormiteter. Røntgenundersøgelse viser det mindre, runde indskudshul højt i højre isseben og det større, ovale udskudshul på overgangen mellem venstre pande- og tindingeben. Der anes en svag skyggetegning (arvæv ?) mellem de to knogledefekter.

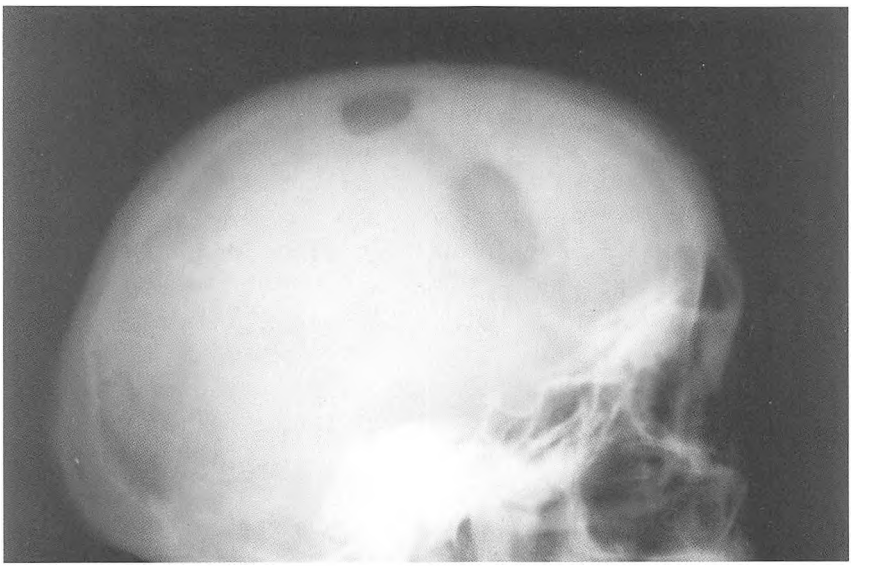

Røntgenfoto af J.J.s kranie med skudhullerne. Invalidenævnets arkiv.

Overlæge Ipsen foreslog uændret en erhvervsevneindskrænkning på 33 1/3%, begrundet i de epileptiske anfald og den tidvise hovedpine. Dette tiltrædes af Invalidenævnets overlæge Jens Overgaard og af Invalidenævnet i et møde den 5. marts 1929.

Bortset fra de i erklæringen anførte gener var J.J. rask og rørig til kort tid før sin død den 27. maj 1971.

Kommentarer og diskussion

25% af de sårede i Første Verdenskrig havde kranieskudlæsion, mange med alvorlige og dødelige følger, både umiddelbart i tilslutning til skuddet og i efterforløbet. I egne opgørelser over 771 skudskadede var der i alt 186 (ca. 24%) med kranieskudlæsion, heraf 157 (ca. 20%) med dødelig udgang. I tyske opgørelser er fundet en dødelighed på mellem 73 og 80% for kraniegennemskud og på 100%, hvis hjernehulrummene (ventrikelsystemet) var involveret.[24a]

I Første Verdenskrig ansås det for en fejl at starte kirurgisk behandling af en soldat med kranieskud på forbindingspladsen eller på »Feldlazarett«. Her skulle man indskrænke sig til at for-

binde sårene sterilt, give smertestillende medicamina og serum mod stivkrampe. Hvis tilstanden var stabil, skulle der hurtigst muligt arrangeres transport til nærmeste stationære lazaret, hvor der var neurologer og neurokirurger blandt lægestaben.[24a] Da datidens læger ikke mestrede intubationsteknikken eller assisteret ventilation, kunne en sådan transport, især over lange afstande, nok være problemfyldt.

I dag regnes stålhjelme for standardudstyr ved krigsfronten. I de første år under Første Verdenskrig kæmpede soldaterne imidlertid uden hjelm; nogle tyske soldater var iført en pikkelhue, andre en simpel stofhue. Stålhjelme blev først taget i brug af den tyske hær i 1916, i begyndelsen på forsøgsbasis, men snart blev alle udstyret hermed.[23] De ydede ikke absolut beskyttelse mod skudlæsioner af kraniet, dog noteres efter indførelsen af hjelmene et fald i hjerneskudslæsioner, fordi projektilets kraft blev reduceret betydeligt under passagen gennem hjelmens metal.[24a]

Lidt »ballistik«

Den skade, et geværprojektil kan forvolde, når det rammer kraniet, er afhængig af dets hastighed, dets dimensioner og udformning, skudvinklen og rotationshastigheden. I det her beskrevne tilfælde blev J.J. formentlig såret af et engelsk geværprojektil, efter hans egne angivelser et infanterigeværprojektil. De almindeligste engelske projektiler af denne art var 31,5 mm lange med en diameter på ca. 8 mm og vejede ca. 14 g. De bestod inderst af en kerne af hærdet bly med en nikkel-kobberkappe udenom.[24e]

Udgangshastigheden for et sådant projektil angives til 875 m/s, og projektilet besidder da en kinetisk energi på 390 mkg (meterkilogram). Med 1/25 af denne energi, eller ca. 16 mkg i behold vil projektilet stadig kunne ødelægge kranieknoglen. Efter en flugtbane på 700 meter er projektilets hastighed reduceret til 425 m/s, og dets kinetiske energi er nu ca. 100 mkg. Efter 2000 meter er hastigheden ca.150 m/s, energien godt 20 mkg, dvs. stadig tilstrækkelig til at lædere kraniet. Projektilet roterer mere end 3.600 gange om sin akse i sekundet.[24a]

Et geværprojektils indgangsåbning i kraniet er som regel cirkelrund, og den primære skudkanal gennem hjernevævet cylinderformet svarende til projektilets diameter. Udgangsåbningen i knoglen er som oftest noget større. På sin bane gennem hjerne-

vævet destruerer projektilet alt væv, men desuden påvirkes hjernen af den trykbølge, som ledsager og omgiver projektilet, hvilket resulterer i en kompression af det nærliggende væv og trykpåvirkning intrakranielt, aftagende ud mod kranieknoglernes inderside.

Den sekundære skudkanal er således bredere end den primære og opfyldes af blod, hjernemasse og ødemvædske og kan rumme fremmedlegemer i form af knogle- og metalsplinter, hår og tøjpartikler m.m., men næppe jord, da projektilet gennem sin bane har bevæget sig gennem luftrummet på vej mod sit mål. Hjernevævet uden om skudkanalen reagerer på trykpåvirkningen med ødem.

Rekonstruktion af skudepisoden

Hvad soldat J.J. angår, blev han ramt af et projektil, der trængte ind opadtil i højre isseben (os parietale), tre fingerbredder nedenfor kraniets øverste midtlinje (sutura sagittalis). Projektilet passerede skråt nedad og lidt fremefter mod venstre og forlod kraniet ca. på overgangen mellem venstre os frontale (pandeben) og os temporale (tindingeben), således som det fremgår af det gengivne røntgenbillede og den viste rekonstruktion af skudbanen på et fantomkranie (fig. 5).

Det kan udmåles, at der er en fremad-åben vinkel på over 90 grader mellem kraniets længdeakse og projektilets bane. Modparten har, da han afgav sit skud, været placeret i en afstand af mindre end 2.000 meter fra J.J., snarere betydeligt nærmere, og godt 90 grader til højre i forhold til længdeaksen af J.J.s hoved. Dette synes umiddelbart ejendommeligt, men kan forklares ved, at der var tale om skyttegravskrig, hvor kamplinjerne krydsede og bugtede sig efter et uforudsigeligt mønster. Det kan ikke udelukkes, at modparten har taget direkte sigte på J.J.s hoved, men der kan også være tale om, at skuddet ramte ham ved en tilfældighed. Det mest sandsynlige er, at skuddet er afgivet af en engelsk skarpskytte på relativ kort afstand, og at projektilet har ramt, medens det endnu havde høj hastighed og dermed stor kraft.

J.J. kan ikke have båret stålhjelm, da der i så fald ville have været metalsplinter i skudkanalen, og – som tidligere omtalt – var stålhjelme på dette tidspunkt af krigen kun udleveret til gan-

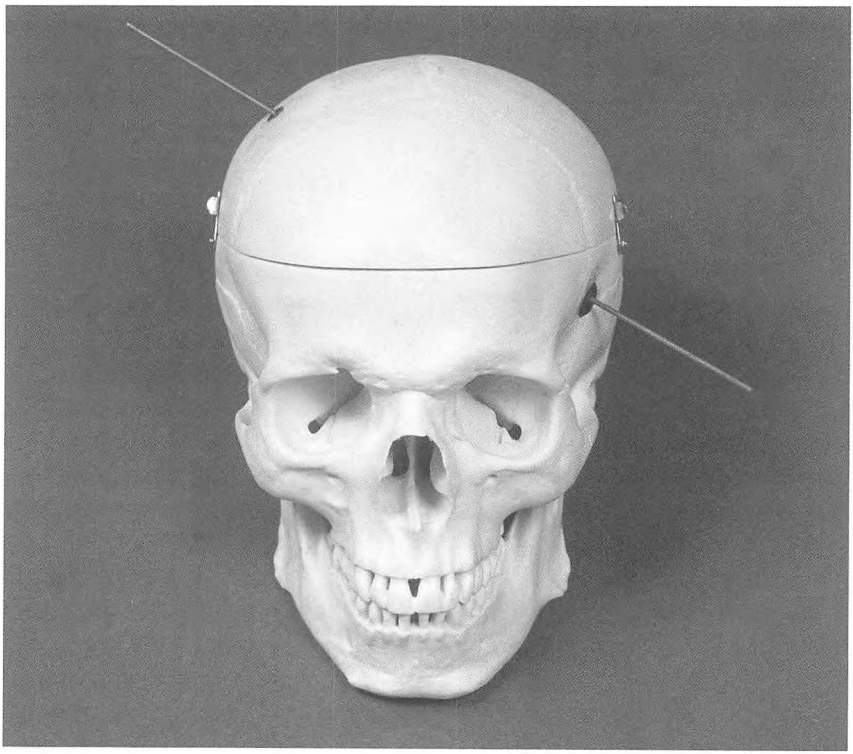

Fig. 5. Rekonstruktion af projektilets bane på et fantomkranie.

ske få soldater. Det er bekræftet, at J.J. i skudøjeblikket var beskæftiget med skansearbejde (udlægning af pigtrådsspærring?), og han må have arbejdet i foroverbøjet (kravlende eller liggende?) stilling, måske med let drejet hoved. At han kunne være ramt i stående stilling er næppe sandsynligt, idet projektilet da ville have været i sidste del af nedslagsbanen og næppe have tilstrækkelig kraft tilbage til at trænge tværs gennem kraniet.

Afrunding

Skudretningen og dermed projektilets bane gennem kranie og hjerne har været overordentlig gunstig for J.J. Såvel større blødning fra hjernehinder eller i hjernevævet som infektion synes lykkeligt undgået. De tyske militærlæger ved fronten har vurderet situationen korrekt, da de sendte J.J. ud på den lange tur med

lazarettog, og det vellykkede kirurgiske indgreb skaffede afløb fra skudkanalen og fjernede indtrykkede knoglesplinter.

At skuddet ikke berørte vitale centre i hjernen, er simpelt hen et mirakel. Der noteres blot forbigående neurologiske symptomer: den manglende evne til at kunne tale (ekspressiv afasi) holdt sig i ca. 12 dage, formentlig på grund af ødem i eller omkring talecentret i hjernens venstre lobus temporalis (hjerne-tindinge-lap), som projektilet passerede tæt foran. Oftalmoskopiske tegn på papilødem (væskeopsvulmning af synsnerven ved dens indtræden bagtil i øjeæblet), hvilket er et udtryk for hjerneødem, svandt gradvist i løbet af 1½ måneds tid, og en let perifer facialisparese (lammelse af en af 7. hjernenerves grene) aftog ligeledes.

Siden hjemsendelsen i 1917 kunne J.J. klare sit arbejde i landbruget og andetsteds. Efterundersøgelsen i 1929 viste, at der stadig resterede følger efter kranieskuddet i form af hovedpine og epileptiforme anfald, der betingede en fortsat erhvervsevnenedsættelse med en tredjedel og en løbende udbetaling af krigsinvaliderente.

Det her beskrevne, set med lægelige øjne usædvanligt heldigt forløbende levned, sluttede, da J.J. døde, 80 år gammel i hjemmet i Ulkebøl.

VI. De faldne

Hvor mange sønderjyder var indkaldt og hvor mange faldt?

Det er anslået, at ca. 30.000 sønderjyder, eller ca. en femtedel af landsdelens samlede befolkning, var indkaldt under krigen.[4, 29] Det nøjagtige antal sønderjyder i de tyske styrker under Første Verdenskrig vil imidlertid kun kunne påvises ved en minutiøs gennemgang af den prøjsiske lægdsrulle for området.

Også med hensyn til antallet af faldne hersker der en del usikkerhed. Det mest kvalificerede skøn synes afgivet af Karl Alnor, der efter en optælling af antal navne på de sønderjyske sognes og byers mindestene og mindesmærker over krigens faldne nåede frem til, at i hvert fald 5.136 sønderjyder mistede livet i eller som følge af krigen.[30] Andre angivelser anslår på et løsere grundlag ca. 6.000 faldne fra »det dansktalende Slesvig«, som også må formodes at omfatte dele af Sydslesvig, atter andre anslår godt 5.000 eller 5.300 faldne sønderjyder.[4, 29, 31, 32] Hvis man hæfter sig ved Alnors opgørelse som den bedst dokumenterede, vil et antal på 5.200 faldne sønderjyder være så nær sandheden som muligt. En tidrøvende, men eksakt fastlæggelse af antallet kunne fremskaffes ved en gennemgang af »Sterbeurkunden« (dødserklæringer) over krigsdeltagere, udstedt af den lokale »Standesbeamte« (personregisterfører) fra afdødes »Standesamt« (folkeregister) i krigsårene.

I diskussionen om, hvor mange af disse sønderjyske krigsofre, som var dansksindede, er det almindeligt antaget, at ca. 75% havde dansk sindelag, en procentsats, man når frem til ved en analogislutning fra afstemningsresultatet fra 1920 i zone I, hvor 74,2% af befolkningen bekendte sig til det danske. Baseret på det af Alnor anførte antal faldne sønderjyder måtte således ca. 4.000 anses for dansksindede. Dette tal svarer nøje til, at der på den mindemur, der den 1. juli 1934 afsløredes i Marselisborgparken, er indhugget navnene på 4.140 faldne *dansksindede* sønderjyder, hvis data kan læses i en nylig udgivet oversigt.[33]

Det nationale sindelag er imidlertid uden betydning for den synsvinkel, som i det følgende anlægges på de i Første Verdenskrig døde sønderjyske krigsdeltagere. *Formålet* har her været

Mindesten på Hørup kirkegård, Sydals, med navnene på 37 af sognets mænd, der faldt i Første Verdenskrig. Eget foto.

at analysere og redegøre for, hvor, hvornår og under hvilke omstændigheder indkaldte sønderjyder døde i tysk krigstjeneste i årene 1914-1918, belyst ud fra arkivstudier og kendte militær- og marinehistoriske begivenheder. En sådan analyse har ikke hidtil været foretaget; til gengæld foreligger der talrige enkeltberetninger om sønderjyske krigsdeltageres oplevelser i verdenskrigen.

Efterladte-akter (E-akter) i Invalidenævnets arkiv

Invalidenævnets store arkiv omfatter også akter om de faldnes efterladte. I Invalidenævnets årsberetninger anføres, at nævnet i 1920 fra de tyske myndigheder udover de 2.185 invalideakter (I-akter) tillige overtog 1.605 efterladte-akter (E-akter). Dette antal E-akter, der er anført for 1920, er imidlertid ikke antallet af samtlige forsørgelseberettigede efterladte, der ved overdragelsen androg 1.100 enker, 3.100 børn og 400 »formyndere« (forældre?).[8]

I Invalidenævnets arkiv indeholdes E-akterne i 506 pakker (46 hyldemeter) med aktnummerering fra E 612 til E 4.016 (1920-1977), altså 3.405 akter. En del af disse udgøres imidlertid af akterne for efterladte efter krigsinvalider, som er døde *efter* 1920, og disse indgår ikke i dette arbejde. Arkivet omfatter i henhold til både tysk og dansk lovgivning værnepligtige (menige, underofficerer og officerer af reserven) og deres efterladte, medens officerer af linjen og deres efterladte henhører under anden lovgivning.[34]

Da forfatteren tilsigter at undersøge sønderjyske krigsdeltagere, der døde *under* krigen under udøvelse af krigstjeneste, er der fokuseret på de 1.605 E-akter, som Invalidenævnet efter grænsedragningen i 1920 overtog færdigbehandlede fra tysk hold, og som måtte formodes at indeholde sådanne oplysninger om de afdøde og deres efterladte, at de kunne danne grundlag for en analyse. I denne forbindelse kan det undre, at de tyske myndigheder kun havde taget endelig stilling til forsørgelsen af knap en tredjedel af de efterladte efter de godt 5.000 faldne sønderjyder.

Fra arkivet blev udtaget de første 175 pakker med akterne i fortløbende nummerering fra nr. E 612 til E 1849, i alt 1.238 akter, der på få undtagelser nær omhandlede sønderjyder, der døde under krigen eller umiddelbart derefter. Akterne indeholdt tillige oplysninger om de efterladte. Ydermere viste det sig, at de

udtagne syntes at udgøre et repræsentativt udsnit af dødsfald gennem krigsårene, idet akterne ikke var arkiveret i alfabetisk orden, ej heller efter afdødes dødsdato og -år, men optrådte i tilfældig orden, dækkende hele krigens forløb. Berettigelsen af de følgende statistiske og talmæssige opgørelser synes retfærdiggjort på denne baggrund, men der er dog ikke belæg for at hævde, at sådanne data er 100% valide for den *samlede* gruppe af faldne sønderjyder.

Blandt de 1.238 udtagne akter måtte 135 udgå af forskellige grunde. En hel del var »tomme« skinakter, andre udgik fordi de(n) efterladte bibeholdt tysk statsborgerskab og i fire tilfælde blev krigsdeltagerens død ikke anset for at være relateret til krigstjenesten. Enkelte fik rente efter en afdød, der havde deltaget i den fransk-tyske krig i 1870-71, og endelig indeholdt en række akter mangelfulde og ufyldestgørende data og kunne af denne grund ikke indgå i en analyse. Otte afdøde optrådte i mere end én akt. I 18 akter figurerede to afdøde og i fem akter tre afdøde. I disse tilfælde var der tale om akter for ansøgninger om forsørgelse fra forældre, der havde mistet flere sønner under krigen. Det rensede materiale fra Invalidenævnets akter udgjorde herefter *1.123 registrerede døde og savnede sønderjyske krigsdeltagere,* eller godt en femtedel af samtlige omkomne.

De fra de tyske myndigheder foreliggende akter for den enkelte afdøde og de efterladte er samlet i kronologisk orden i en sagsmappe. Ved faldne fra 1. armé, 9. armékorps, hvor de fleste sønderjyder tjente, bærer forsiden af aktheftet indskriften »Intendantur des IX. Armeekorps. Akten betreffend Witwen- und Waisengeld sovie Kriegswitwen- und Kriegswaisengeld. Kriegselterngeld.« Mappens indhold udgøres først af en ansøgning om forsørgelsespension til de efterladte, udarbejdet af den lokale »Amtsvorsteher« (amtsforstander). Den indeholdt bl.a. navn og data på den afdøde og hans efterladte og en summarisk påtegning om tid og sted for dødsfaldet. Ansøgninger fra forældre og bedsteforældre indeholder ligeledes data for den afdøde samt bekræftede oplysninger om afdødes indkomstforhold og hans bidrag til forsørgelsen af forældre og bedsteforældre i hans civile tilværelse før indkaldelsen. Ansøgningen sendtes videre til »Bezirkskommando« (distriktskommando) og herfra videre til »Intendantur IX. A.K., Altona«, hvor der blev truffet afgørelse om, hvorvidt de efterladte var berettigede til forsørgelse. I givet

fald fastsattes pensionsbeløbets størrelse. Udbetalingen administreredes gennem et »Versorgungsamt«. Før sagen kom så vidt, skulle der foreligge en dokumentation af dødsfaldet og de nærmere omstændigheder omkring dette.

For krigsdeltagere, der var opført som »savnede«, »bortblevne«, »forsvundne » eller druknede og hvor en sådan dokumentation i mange tilfælde ikke kunne fremskaffes, fastsatte tysk lov nr. 5988 og 5989 af 9. august 1917 den procedure, der skulle følges ved udstedelse af en dødserklæring: »Den bortblevne kunne erklæres død på de efterlevendes begæring, når der efter ét års forløb ikke var indgået efterretning om den savnede. Hvis han var savnet efter at have deltaget i en krigshandling, (en fægtning, en sprængning, en skibsulykke), så var tidspunktet for krigshandlingen identisk med dødstidspunktet, medmindre det kunne sandsynliggøres, at han havde overlevet hændelsen. En skriftlig erklæring fra hans militære foresatte eller den øverste militærforvaltningsmyndighed om hændelsen var tilstrækkelig til at erklære den savnede for død.« Imidlertid var det ikke altid muligt at forholde sig til denne fremgangsmåde. I sådanne tilfælde blev personen erklæret død efter en kendelse ved civilretten i afdødes kreds. Efter grænsedragningen i 1920 blev der i en række uklare tilfælde også krævet kendelse ved dansk ret om dødsfaldet og dødstidspunktet, før Invalidenævnet kunne give accept til forsørgelse af de efterladte.

Akterne for 1123 omkomne sønderjyske krigsdeltagere

I de mange sagsmapper hæfter man sig især ved følgende bilag:

- *Kriegs-/Marinenstammrollenauszug (uddrag af krigs/marinestamrullen).* Af dette informative dokument fremgår afdødes personlige data, hans tjenesteforhold og de kampe eller søslag, han havde deltaget i, sygdomme og lazaretindlæggelser; hændelserne i forbindelse med dødsfaldet er refereret, og i mange tilfælde er også gravstedet og nummeret på gravstedet anført. Stamrullen er signeret af kompagnifører eller anden officer.
- *Afdødes »Militärpass« eller »Soldbuch«.*
- *Sterbeurkunde,* udfærdiget af personregisterføreren i afdødes

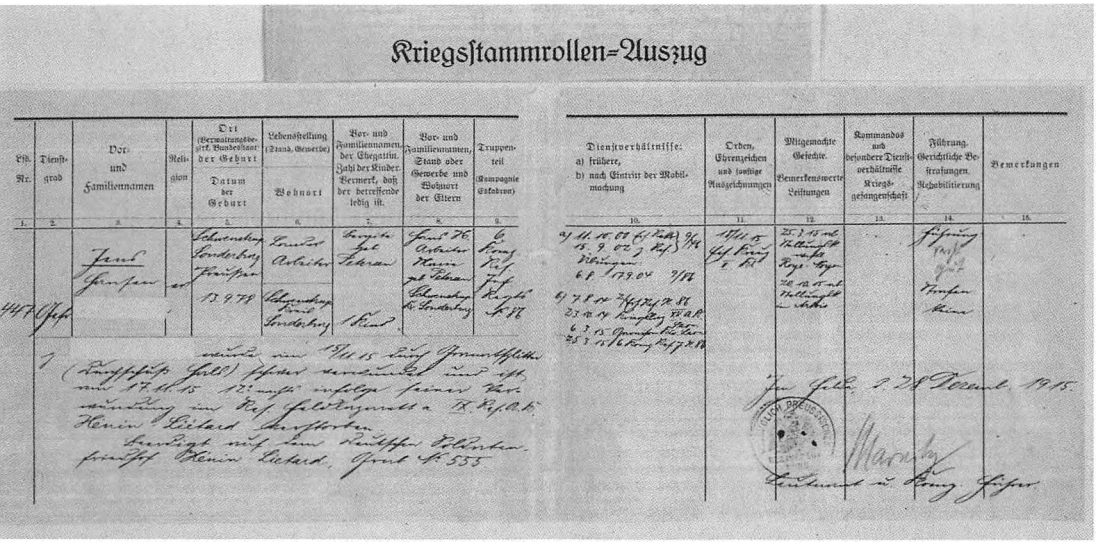
Kriegsstammrollen-Auszug

»Kriegsstammrollenauszug«. Nærmest i telegramstil indeholder stamrullen den 37-årige alsiske landmands militære løbebane fra hans indkaldelse den 7. august 1914 til 86. reserveinfanterikompagni (»Flensborg«), til han faldt ved vestfronten den 17. november 1915 efter at være ramt af en granat med halsgennemskud. Post mortem, den 18. november, blev han tildelt jernkorset af II. klasse. Invalidenævnets arkiv (E 1801).

sogn, indeholdende oplysninger om afdødes alder og stilling/erhverv, hustrus og forældres navne samt i mange tilfælde også dødsstedet, evt. dødsmåden og tidspunktet.

- *Afdødes dåbsattest, vielsesattest og børns dåbsattester.*
- *Ansøgningsskemaer om pension til afdødes efterladte.*
- *Breve til den efterladte hustru eller forældre* fra den afdødes militære overordnede eller fra krigskammerater, ofte med ledsagende trøstende og deltagende ord og omtale af hændelserne, der medførte døden, men aldrig med angivelse af lokaliteten på krigsskuepladsen, der kun er noteret som »an der Front.«
- *Retskendelser om dødstidspunktet for savnede eller forsvundne og hændelserne forinden.*
- *Journaler (»Krankenblätter«)*, dersom afdøde var død på et lazaret efter behandling af en sygdom eller skudskade.
- *Breve til pårørende fra behandlende læge.*
- Oplysninger fra *»Zentralnachweiseamt für Kriegsverluste und Kriegergräber«, Berlin.*

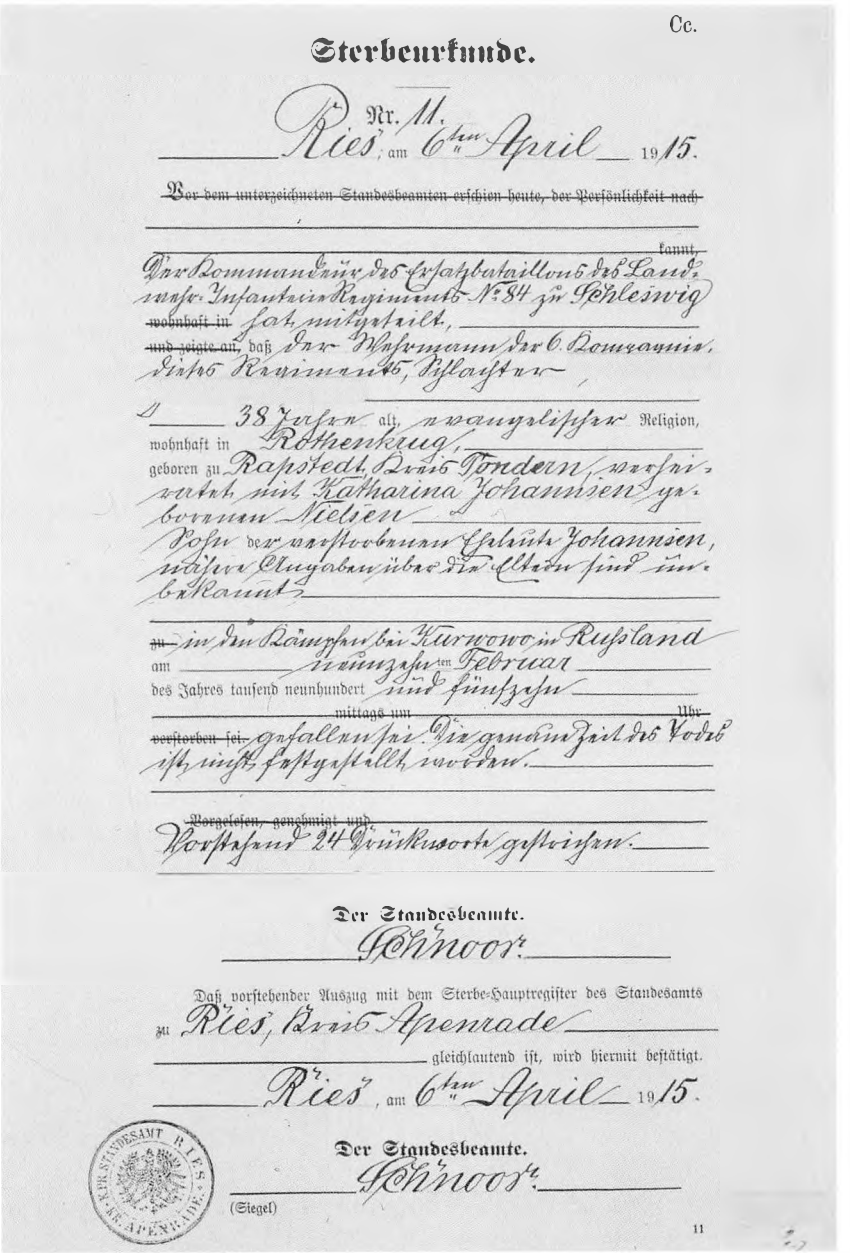

Cc.

Sterbeurkunde.

Nr. 11.

Ries, am 6ten April 1915.

~~Vor dem unterzeichneten Standesbeamten erschien heute, der Persönlichkeit nach~~

~~kannt,~~

Der Kommandeur des Ersatzbataillons des Landwehr-Infanterie-Regiments No 84 zu Schleswig

~~wohnhaft in~~ hat mitgeteilt,

~~und zeigte an,~~ daß der Wehrmann der 6. Kompagnie dieses Regiments, Schlachter

38 Jahre alt, evangelischer Religion,

wohnhaft in Rothenkrug,

geboren zu Rapstedt, Kreis Tondern, verheiratet mit Katharina Johannsen geborenen Nielsen

Sohn der verstorbenen Eheleute Johannsen, nähere Angaben über die Eltern sind unbekannt

~~zu~~ in den Kämpfen bei Kurwowo in Rußland

am neunzehnten Februar

des Jahres tausend neunhundert und fünfzehn

~~mittags um~~ ~~Uhr~~

~~verstorben sei.~~ gefallen sei. Die genaue Zeit des Todes ist nicht festgestellt worden.

~~Vorgelesen, genehmigt und~~

Vorstehend 24 Druckworte gestrichen.

Der Standesbeamte.

Schnoor.

Daß vorstehender Auszug mit dem Sterbe-Hauptregister des Standesamts zu Ries, Kreis Apenrade gleichlautend ist, wird hiermit bestätigt.

Ries, am 6ten April 1915.

Der Standesbeamte.

Schnoor.

(Siegel)

KPR. STANDESAMT RIES KR. APENRADE

11

Dødsattest (»Sterbeurkunde«) over en 38-årig landmand fra det 84. landeværnsregiment (»Slesvig«). Han faldt ved Kurwowo i Rusland den 19. februar 1915. Invalidenævnets arkiv (E 1848).

- *Indberetninger om sønderjyder, døde i krigsfangenskab*, formidlet f.eks. gennem »Prisoners of War Information Bureau, London« ved dødsfald i engelsk krigsfangelejr eller »Agence des Prisonniers de Guerre, Comité international de la Croix-Rouge«, Geneve, ved død i fransk krigsfangenskab.

Under gennemgangen af disse bilag er følgende parametre for de omkomne registreret:

- Hjemsted, profession, alder på dødstidspunktet.
- Civilstand.
- Faldne ved fronten.
- Arten af det dødbringende projektil/våben.
- Anatomisk lokalisation af den dødelige læsion .
- Døde ved fronten af sygdomme; diagnoser.
- Døde under tjeneste i marinen
- Andre oplysninger af interesse

Til brug ved opgørelsen af efterlevende og forsørgelsen af disse er fra dette materiale yderligere registreret relevante data, der i analyseret form vil blive præsenteret i et følgende kapitel.

Medens mange tyske militærarkiver med oplysninger fra Første Verdenskrig gik til grunde under Anden Verdenskrig, er Invalidenævnets arkiv enestående ved at være intakt. Mange sagsakter indeholder kun nogle af de eftersøgte parametre. Eksempelvis er der for mange ikke noteret, ved hvilken front de er faldet; hos andre savnes oplysning om arten af det dødbringende projektil og læsionens anatomiske lokalisation. Sådanne ufuldstændige data rubriceres i de følgende opgørelser under »uoplyste«.

De omkomnes hjemsted

Analysen kunne udføres på 1.067 personer. Haderslev amt tegnede sig for 343 døde (32%), efterfulgt af Sønderborg amt med 318 døde (29,8%) og Aabenraa amt med 202 døde (19%), mens Tønder amt havde 164 på tabslisten (15,5%), og endelig var der 40 døde (3,7%) fra »Kreis Flensburg« og andre dele af Tyskland. At Haderslev amt havde det største tab, skal ses på baggrund af, at området både i areal og befolkningstal overgik de øvrige søn-

derjyske amter. Det er bemærkelsesværdigt så mange døde, der optaltes i materialet fra Sønderborgområdet, skønt dette amt ikke adskilte sig væsentligt i befolkningstal fra Tønder og Aabenraa amter.[6]

De omkomnes profession, civilstand og alder

Oplysninger om 1.069 personer viste ikke uventet, at landbruget var det dominerende erhverv, idet ikke mindre end 537 eller 50,2% havde deres udkomme her. Arbejdere – taget i ordets bredeste betydning, faglærte som ufaglærte – udgjorde 361 personer eller 33,8%. 106 personer svarende til 10,6% var »selvstændige« med egen virksomhed, og endelig var 65 (6%) ansat som funktionærer. Som det fremgår, repræsenterede de døde sønderjyder landsdelens erhvervsaktive mænd i alle lag.

Data for 1.087 afdøde personer viste, at 782 (knap 72%) var gift, og at 27 (2,5%) døde som enkemænd. Endelig var der 278 (25,6%) ugifte, væsentligst ganske unge mænd. Alder ved død var registreret hos 824 personer. Med en spændvidde fra 17 til 50 år fandtes en gennemsnitsalder på 30,4 år for faldne ved samtlige frontafsnit og i marinen.

Faldne ved de forskellige fronter

De voldsomste kampe udspillede sig på vestfronten, hvor mange sønderjyder gjorde tjeneste i de slesvigske regimenter i 1. armé, 9. armékorps. Men også på østfronten og til fronterne på Balkan var der udkommanderet sønderjyder, dog var antallet her mindre end på vestfronten, og ofte var det lidt ældre soldater tilhørende »Landsturm-« og »Landwehrregimenten«.[23]

Vestfrontens faldne og savnede. Af tabel 6 fremgår, at 673 eller 60% af materialets døde sønderjyske krigsdeltagere er registreret som faldne ved vestfronten. De reelle tal er imidlertid højere, thi hertil skal lægges en del af de faldne, der er opført under »uoplyst » dødssted.

De faldnes alder oplyses i 636 tilfælde; gennemsnitsalderen var 30 år med en spændvidde fra 17 til 45 år. Aldersfordelingen for disse fremgår af diagrammet (fig. 6):

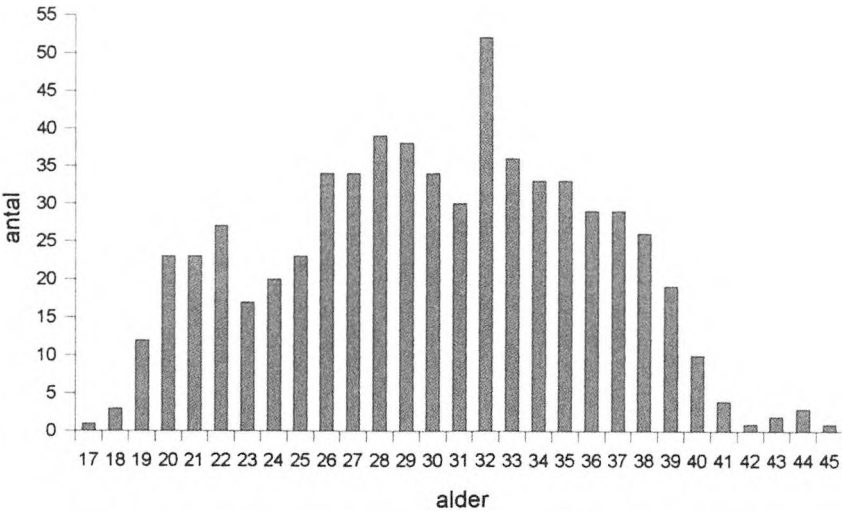

Fig. 6. Aldersfordelingen for 636 sønderjyder, faldet eller savnet på vestfronten i Første Verdenskrig.

På vestfronten mistede sønderjyderne mange i de store angrebs- og forsvarsslag, der ofte fandt sted i forårsmånederne eller i eftersommeren. For at kunne sætte tabene i relation til de kampe, der udspillede sig under krigen, og som er velbeskrevet i den

Tabel 6. Oversigt over materialets 1.123 sønderjyder, døde i de tyske styrker under Første Verdenskrig

	Antal	Pct. af alle døde
Vestfronten	673	60,0
Østfronten	161	14,3
Balkan	22	2,0
Norditalien	2	0,0
Uoplyst dødssted	98	8,6
Døde p.g.a. sygdomme, gas, ulykkestilfælde	144	13,0
I alt døde ved fronterne	1.100	98,0
Marinens døde	23	2,0
I alt	1.123	100

Tabel 7. Tabene i absolutte tal opgjort halvårligt for 673 faldne og savnede sønderjyder ved vestfronten.

År	1. halvår	2. halvår
1914		118
1915	84	51
1916	62	127
1917	57	57
1918	61	56
I alt	264	409

militærhistoriske litteratur, er materialets døde ved vestfronten optalt i grupper, der repræsenterer tabene for hvert halvår fra krigens begyndelse til dens afslutning (Tabel 7).

I krigens første halvår befandt mange sønderjyder sig i troppeenheder i generaloberst von Glucks I. armé, der udgjorde højre fløj af den tyske angrebsbølge, der rullede gennem Belgien og Flandern og videre ned i Nordfrankrig i et forsøg på at omgå Paris vestfra ved en knibtangsmanøvre i henhold til von Schlieffenplanen, der imidlertid mislykkedes på grund af de franske styrkers modstand.[2] I stedet måtte de tyske tropper svinge norden om Paris og udkæmpe det 1. Marneslag og slaget ved floden Aisne i september og senere. Materialets 118 sønderjyder, der faldt i denne periode af krigen, fordelte sig med 54 under fremrykningen gennem Belgien og Flandern og 64 i slagene ved Marne, Aisne, Arras og Autrèches.

I 1915 deltog sønderjyder i slagene i Champagne og langs fronten fra Flandern over Artois til Verdun samt ved Hartmannsweilerkopf i Vogeserne. 1916 er især kendt for de forbitrede og uhørt blodige slag, der under betegnelsen Sommeslaget udspillede sig fra den 24. juni og først ebbede ud i november. Sønderjyderne var i høj grad involveret i disse kampe og led her, som det fremgår af tabellen, deres største tab med ca. 19% af alle faldne på vestfronten.

Krigen udviklede sig i retning af en skyttegravskrig uden afgørende gennembrud. I 1917 faldt der sønderjyder under kampe i Flandern, ved Cambrai, Chemin des Dames og Verdun. Efter freden med Rusland i Brest-Litovsk den 3. marts 1918 kunne tyske styrker frigøres og inddrages i en forårsoffensiv på vestfron-

ten, hvor sønderjyder deltog bl.a. i Arrasområdet. Offensiven lykkedes for så vidt, at tyskerne trængte så langt frem, at de med langtrækkende skyts kunne beskyde Paris. Efter det 2. Marneslag i juli 1918 vendte krigslykken imidlertid til gunst for de allierede, og siden måtte tyske tropper under forbitret modstand vige. Indtil våbenstilstanden den 11. november 1918 var sønderjyder indviklet i disse kampe over en bred front fra Flandern til Verdun.

De sønderjyske tab afspejler halvår for halvår de samlede tyske styrkers tab på vestfronten, hvor de højeste antal faldne optaltes under fremrykningen i anden halvdel af 1914 og i anden halvdel af 1916 (Sommeslaget). I de generelle tyske statistikker sås også et meget højt antal faldne i første halvdel af 1918 (forårsoffensiven), hvilket imidlertid ikke modsvares af en tilsvarende stigning i det her bearbejdede materiale af faldne sønderjyder.[35]

De faldne blev efter identifikation begravet nær dødsstedet eller på nærliggende kirkegårde eller feltkirkegårde i grave, hvis lokalisation og nummerering ses anført i mange »Kriegsstammrollenauszug«. Ofte var det imidlertid ikke muligt at identificere den afdøde.

I 1924 indviedes i Braine en soldaterkirkegård, hvor 79 sønderjyder, der var faldet på vestfronten, fandt deres endelige hvilested.[23, 36]

Østfrontens faldne og savnede. I øst var de tyske styrker aflastet af østrig-ungarske tropper, og antallet af sønderjyder, der kæmpede på østfronten, var ikke af samme omfang som på vestfronten. Samme regiment kunne imidlertid blive forlagt snart til den ene, snart til den anden front.

Der faldt sønderjyder langs hele frontlinjen, fra Riga i nord, over Østprøjsen, Tannenberg, Masurien, Hviderusland, Ukraine og Galizien til Karpaterne. Af materialets i alt 161 faldne tegnede året 1915 sig for 91, heraf mange i blodige kampe mod russerne i Ukraine og Galizien, bl.a. ved Zlota-lipa, Tarnopol og Przemysl.

Som tidligere anført, var det især lidt ældre soldater, der blev forlagt til østfronten, og dette fremgår da også af, at gennemsnitsalderen for 156 faldne her var 32 år med spændvidde fra 19 til 46 år. Under indvirkning af følgerne af revolutionen anmodede russerne om våbenstilstand i december 1917 og måtte den 3. marts 1918 i Brest-Litovsk acceptere centralmagternes hårde

20. 8.—22. 8. 14: Schlacht in Lothringen
22. 8.—14. 9. 14: Schlacht vor Nancy-Epinal
17. 9.—20. 9. 14: Gefechte am Delmer-Rücken
27 9.—9. 10. 14: Belagerung von Antwerpen
10. 10.—17. 10. 14: Verfolgungsgefechte in Flandern
18. 10.—30. 11. 14: Schlacht an der Yser
1. 12. 14—25. 3. 16: Stellungskämpfe an der Yser
26. 3.—1. 6. 16: Stellungskämpfe v. Ypern
2. 6.—13. 6. 16: Kämpfe um Doppelhöhe 60 und Hooge
14. 6.—25. 9. 16: Stellungskämpfe v. Ypern
26. 9—17. 10. 16: Schlacht an der Somme
18. 10.—25. 11. 16: Stellungskämpfe um Ypern
26. 11. 16—15. 3. 17: Stellungskämpfe an der Somme
16. 3. 17—27. 4. 17: Kämpfe vor der Siegfriedfront
28. 4. 17—25. 5. 17: Frühjahrsschlacht bei Arras 1917
26. 5. 17 - 28. 6. 17: Stellungskämpfe an der Narajowka, zw. Narajowka und Zlota Lipa und an der Ceniowka
29. 6. 17—3. 7. 17: Schlacht bei Brzezany
3. 7. 17—21. 7. 17: Stellungskämpfe zwisch. Narajowka u Zlota Lipa
21. 7. 17—30. 7 17: Verfolgungskämpfe in Ost-Galizien
31. 7. 17—2. 8. 17: Kämpfe am Ibrucz
2. 8. 17—10. 9. 17: Stellungskpfe. a. Ibrucz
11. 9. 17—18. 12. 17: Stellungskpfe. an der Ostgrenze d. Bukowina
19. 12. 17—8. 4. 18: Stellungskämpfe im Artois
9. 4. 18—18. 4. 18: Schlacht b. Armentieres
19. 4. 18—24 4. 18: Stellungskpfe. i. Artois
25. 4. 18—25. 6. 18: Stellungskpfe. auf den Maashöhen i. Abschnitt Longeau-Tal — Chevaliers-Wald
26. 6.— 17. 7. 18: Stellungskämpfe zwisch. Oise und Marne
18. 7. - 20. 7. 18: Abwehrschlacht zwischen Soissons und Reims.

Oversigt over et regiments deltagelse i kampe både på østfronten og vestfronten i årene 1914 til 1918. En 32-årig tjenestekarl fra O. Jerstal, der tjenstgjorde ved regimentet, faldt den 20. juli 1918 i kampe i Champagne, ramt af en granatfuldtræffer. Invalidenævnets arkiv (E1277).

fredsbetingelser.[1a] Herefter blev de tyske styrker trukket over til vestfronten og indsat i forårsoffensiven her.

På *Balkanfronten* faldt fra dette materiale 22 sønderjyder med en gennemsnitsalder på 33 1/2 år (22-43 år). Her kæmpede de tyske styrker sammen med østrig-ungarske og bulgarske hærenheder mod serbiske, siden 1916 også mod rumænske tropper, og i 1917 mod allierede styrker i Makedonien og på Salonikifronten. Også her var de faldne sønderjyders gennemsnitsalder højere end ved vestfronten.

Den *italienske* front. Italien var trådt ind i krigen i maj 1915 og mødte de indtrængende østrigske og tyske tropper bl.a. i Isonzoslagene i Norditalien. Ved denne front var der fra materialet to faldne, dræbt i fægtninger ved Monte Tomba i de venezianske alper den 18. og 19. november 1917, henholdsvis 33 og 34 år gamle (E 659, E 1233).

Blandt samtlige 824 faldne, hvis alder er oplyst, var den ældste en 47-årig murersvend, der døde den 12. april 1917 på et ikke angivet frontafsnit (E 1141), medens den yngste, en ugift tømmerlærling, døde den 3. februar 1915 ved Somme i en alder af 17 år (E 821). Tre døde i en alder af 18 år, alle ved vestfronten, og 14 i en alder af 19 år, heraf 12 med sikkerhed på vestfronten. Den første faldne af materialets sønderjyder blev dræbt den 18. august 1914 under fremrykning gennem Belgien (E 1306), den sidste den 10. november 1918 (E 1437).

Det dødbringende projektil/våben

Projektiler inddeles i eksplosive og ikke-eksplosive. De *ikke-eksplosive*, der har en kaliber omkring 8 mm, blev afskudt fra infanterigeværer, karabiner, maskingeværer og pistoler/revolvere. Geværprojektiler havde, selv efter en flugtbane på 2.000 meter så megen kraft tilbage, at de kunne trænge igennem kranieknogle.[24a] Til de *eksplosive*, der har en ganske anden sprængkraft, hører granater, geværgranater, shrapnels, miner (luftminer) og flybomber. Om disse projektiler gælder, at de sprænges kort før eller i det øjeblik de rammer jordoverfladen og udsender en regn af projektildele over et større areal.

De forskellige typer *granater* sprænges i talrige sprængdele, der i størrelse varierer fra mindre splinter til store metalstykker. En »fuldtræffer«, der efterlader et kæmpekrater, ødelægger alt til ukendelighed, også alt levende, der befinder sig på og omkring nedslagsstedet. Mange faldne, der blev opført som savnede, kan henføres til sådanne granatnedslag, medens andre blev begravet under de store jordmængder, som blev slynget ud til siderne. Den kraft, som eksploderende granatstykker kan udløse, ses af en beskrivelse af en 22-årig tjenestekarls skæbne ved Verdun: et granatstykke ramte ham den 8. september 1917 med en sådan kraft, at hovedet skiltes fra kroppen (E 1723), og en anden (E 1128) blev dræbt 29 år gammel i Sommeslaget den 26. oktober 1916 af lufttrykket fra en eksploderende granat. *Shrapnels* (opfundet af en engelsk oberst Shrapnel i 1803), også kaldet granatkardæsker, sprænges kort før nedslaget og udslynger sit indhold som en byge af 300-500 mindre kugler og skorpestykker.[1b] Eksploderende landminer af nutidens type hører man sjældent om i Første Verdenskrig, derimod var *luftminer* frygtede på grund af deres enorme sprængkraft; de fremkaldte et lufttryk så stort, at

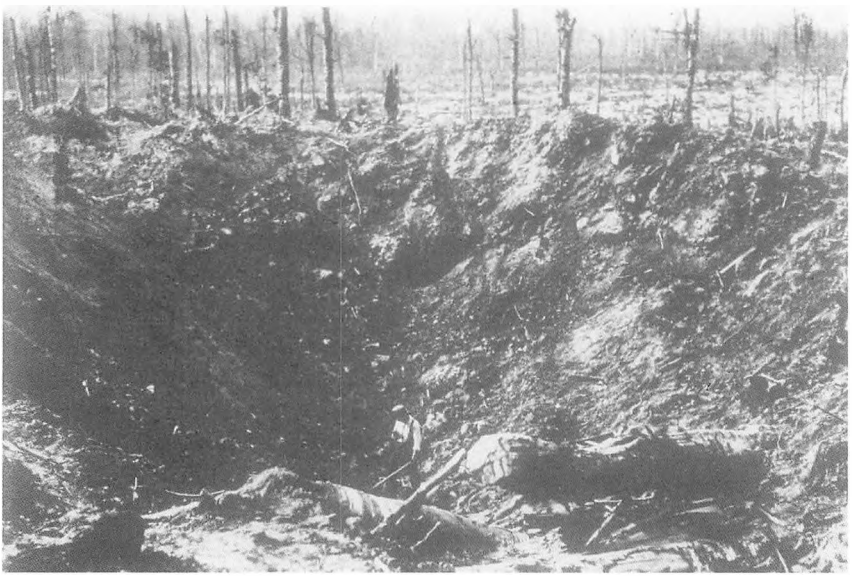

Krater efter granatnedslag ved Somme-fronten. Efter J. Piekalkiewitz: Der erste Weltkrieg, 1988.

Fra luftkrigens begyndelse. En britisk pilot kaster en bombe. Efter J. Piekalkiewitz: Der erste Weltkrieg, 1988.

soldater, der opholdt sig i nærheden af eksplosionen, blev slynget meterhøjt i vejret og fik uniformen flået af kroppen, ligesom det hævdes, at alle levende væsener i 50 meters omkreds blev dræbt på grund af sprængte indre organer (lunger, hjerne).[1c, 24a]

Andre dødbringende våben som *bajonetter, sabler* og *knive* blev brugt i nærkampe; også *geværkolber* kunne fremkalde svære og dødelige læsioner. *Flammekastere* introduceredes i 1916, da tyske tropper angreb Fort Douamont nord for Verdun, men fandt især anvendelse i skyttegravskrigen. De mindre og let transportable havde strålelængder på 15-20 meter, medens større udsendte ildstråler af 30-50 meters længde.[1d, 2] *Flybomber* blev anvendt i stigende grad under krigens forløb; i starten blev bomben manuelt nedkastet af piloten eller hans medhjælper. Også maskingeværer, monteret i flyene, fandt hurtigt anvendelse i luftvåbnet. Nedstyrtede og nedskudte fly krævede mange piloters død.

Tabel 8. Oversigt over 956 faldne og savnede sønderjyder i Første Verdenskrig, specielt opgjort med henblik på arten af de dødbringende projektiler/våben eller deres indirekte virkninger.

Projektilets/våbnets art	Faldne og savnede ved				
	Vest-fronten	Østfronten Balkan, Italien	Uoplyst front	I alt	Procen
Granat	119	20	0	139	45
Håndgranat	6	0	0	6	2
Gevær (infanteri-, maskin-, pistol)	68	32	2	102	33
Shrapnel	4	3	3	10	3
Luftmine	8	1	0	9	3
Flybombe	13	0	0	13	4
Flystyrt	2	0	0	2	1
»Verschüttung«*	21	1	0	22	7
»Eksplosion«	4	0	0	4	1
Bajonet	1	0	0	1	0
I alt	246	57	5	308	100
Projektil/våben uoplyst	171	45	12	228	
»Faldne«	180	66	71	317	
Savnede	76	17	10	103	
I alt	673	185	98	956	

* D.v.s. begravet under jordmasser, ruiner etc.

Af tabel 6 og 8 fremgår, at af de 1.123 døde sønderjyder, som indeholdes i dette materiale, blev de 956 eller 85% registreret som faldne eller savnede under krigsforhold fordelt på samtlige landfronter. Materialet er analyseret med henblik på at opgøre de forskelligartede projektilers og våbens direkte eller indirekte andel i dødsfaldene, opgjort separat for frontafsnittene. Analysen er skæmmet af, at arten af det dødelige våben efter gennemgang af akterne ikke kan fastsættes for 648 af de 956 omkomne. I gruppen »Projektil/våben uoplyst« er henregnet sådanne omkomne, som akterne beskriver som »døde i ildkamp«, »døde under angreb«, »led heltedøden på slagmarken« o.l. En stor gruppe er blot noteret som »Faldne«. Under rubrikken »Sav-

nede« gemmer sig utvivlsomt mange, der er blevet sprængt fuldstændig ved granatnedslag, af luftminer eller flybomber eller begravet under jordmasserne og ikke genfundet.

Sikre oplysninger foreligger hos 308 døde sønderjyder. Af disse døde 47% efter læsion(er) forvoldt af granater af forskellige typer. Hertil må yderligere medregnes nogle, der omkom efter granatnedslag på grund af »Verschüttung«. 33% døde efter at være ramt af et geværprojektil. 13 personer (4%) blev ramt af eksploderende flybomber, alle på vestfronten, og af disse omkom 11 i 1918, hvilket siger noget om intensiveringen af denne angrebsmetode i sidste del af krigen. Så sent som dagen før våbenstilstanden blev en 36-årig landarbejder fra Gram dødeligt såret af en flybombe i Nordfrankrig (E 1437).

Materialet indeholder to sønderjyder, der omkom ved flystyrt. Den ene, en 26-årig ugift aabenraaer, var stationeret på en flyverskole ved Lübeck. Han styrtede med sit fly den 18. september 1918 og døde 4 timer senere på lazaret i Braunschweig af sine kvæstelser (E 1462). Den anden var en gift, alsisk lærer, der indtil 1917 gjorde tjeneste i hæren som løjtnant af reserven. Han overgik herefter til luftvåbnet og blev rigt dekoreret for sin deltagelse i kampe i Nordfrankrig. Den 24. marts 1918 blev han i en alder af 26 år skudt ned og dræbt i luftkamp over Ribemonte. Han blev begravet på æreskirkegården i Marle (E 930).

Lidt overraskende er det, at der blandt de 308 døde kun er én, der faldt efter bajonetstik. Det drejer sig om en 27-årig gift arbejder, som den 6. maj 1915 døde ved floden Aisne efter at være stukket i baghovedet med en bajonet. En soldaterkammerat oplyste senere, at han døde øjeblikkelig (E 1262). En større tysk opgørelse over krigens faldne efter læsion af »blanke våben« fandt i alt 369 døde blandt godt 25.000, der var sårede med disse våben.[37]

Sammenfattende kan det af dette materiale læses, at mellem 50 og 60% døde på grund af læsioner, fremkaldt af artilleriets våben, medens ca. 33% døde efter at være ramt af geværprojektiler. Disse tal er i god overensstemmelse med en engelsk opgørelse over tabene ved vestfronten i første verdenskrig, dog angives her hele 7% som faldne efter bajonetstik.[38]

Anatomisk lokalisation af de dødelige læsioner

I dette afsnit, som i det foregående, er inddraget sønderjyske krigsdeltagere, der døde umiddelbart efter den påførte læsion eller i den nærmeste tid herefter.

I nedenstående oversigt over 956 døde sønderjyske frontsoldater er det kun muligt at få korrekte oplysninger om læsionens sæde hos 339 eller 35,5%. Resten, i alt 617 døde, er i akterne angivet som døde efter »forblødning« uden nærmere præcisering af sårets (sårenes) lokalisation eller blot som døde i kamp uden nærmere beskrivelse af læsionens art eller dødsårsagen. Dertil kommer den store gruppe, som i akterne henføres under betegnelserne »faldne« og »savnede« og som også unddrager sig nøjere analyse. De data, der foreligger for de 339 faldne, udgør imidlertid et tilstrækkeligt grundlag for statistisk behandling af læsionernes anatomiske sæde, hvilket der i det følgende vil blive redegjort for.

Tabel 9. Oversigt over 956 faldne og savnede sønderjyder i Første Verdenskrig, specielt med henblik på den anatomiske lokalisation af den dødelige læsion.

	Antal faldne og savnede ved				
Anatomisk lokalisation	Vestfronten	Østfronten	Uoplyst front	I alt	Procent
Hovedskud	124	31	2	157	46
Brystskud	68	25	1	94	28
Halsskud	2	3	3	8	2
Kropskud	18	3	0	21	6
Bugskud	8	3	1	12	4
Ekstremitetsskud	39	7	1	47	14
I alt	259	72	8	339	100
Forblødning	45	18	6	69	
Uoplyst lokalisation	113	12	3	128	
»Faldne«	180	66	71	317	
Savnede	76	17	10	103	
I alt	673	185	97	956	

I materialet døde 46% efter *hovedskud* (kranieskud) forårsaget af geværskud eller granatdele, hvilket er identisk med en større tysk opgørelse over faldne, hvoraf 47,2% var døde efter hovedskud.[24a] Så godt som alle i denne gruppe døde straks efter skudlæsionen eller ganske kort tid herefter uden at være kommet under lægebehandling. I breve til pårørende fremhævede den militære overordnede, at afdøde led en hurtig og smertefri »Heldentod«. Således skrev en løjtnant og kompagnifører den 3. september 1916 i et brev til enken efter en 27-årig sydalsisk landmand, der dagen før faldt ved Somme efter at være ramt af et gevær-hovedskud (E 1307), bl.a. (i oversættelse): »Døden indtrådte på stedet... Den faldne fandt sit sidste hvilested på æreskirkegården ved Bapaume i en enkeltgrav, der blev markeret med et trækors med den faldnes navn. Et Foto af gravstedet vil blive tilsendt familien til trøst i den bitre smerte... Deres mand udmærkede sig ved en stærk pligtfølelse og et forbilledligt kammeratskab, der sammen med et beskedent væsen har sikret ham et varigt og ærefuldt minde hos alle i kompagniet. Må visheden om, at Deres mand faldt som forsvarer for sit fædreland og sin hjemlige jord være Dem til trøst og lindring i Deres smerte.« Indholdet af breve til mange familier til omkomne er opbygget på samme måde og med lignende sprogbrug.

Blandt de få overlevende efter penetrerende kranieskud fandtes en 28-årig gift Broager-landmand, der ramtes af et granathovedskud den 25. juni 1917 under kampe i Artoisområdet (E 1771). Han blev indbragt til et feltlazaret, hvorfra journalen (»Krankenblatt«) oplyser, at han havde båret stålhjelm og var ved bevidsthed. Indskudsåbningen sad fire fingerbredder over højre øre; der var delvis lammelse af overarmen. Han blev opereret samme dag i lokalbedøvelse (1/2% Novocain). Indtrykkede knoglesplinter og læderet hjernevæv fjernedes, og der blev åbnet til mellemøret (cavum tympani). Feltet blev skyllet med varm saltvandsopløsning og afslutningsvis noteres, at hjernen(s kar) pulserede godt. På grund af temperaturstigning, lav puls og nu også lammelse af venstre ben måtte der opereres på ny i lokalbedøvelse. Der udtømtes stinkende luft og væske fra hjernens dybere del, fra hjernehulrum (cisterner) og fra basis cranii. Døden indtrådte efter nogle dages forløb. I dag ville han have haft gode chancer for at overleve under dække af antibiotika.

Penetrerende *brystskud* var næsthyppigste dødsårsag i dette

materiale med en andel på 28%, sammenlignelig med en tysk opgørelse, hvor andelen angives til 20,1%.[37] Da disse brystskud kan lædere hjerte, de store kar og lunger, var en dødelighed i Første Verdenskrig på 50% ikke overraskende. De fleste døde i tilslutning til skuddet eller umiddelbart herefter, deraf 64% på grund af blødning i brysthulen og 20% på grund af pneumothorax (luftspændingstryk i brysthulen).[24b]

Ekstremitetsskud i arme og ben var tredjehyppigste dødsårsag, udgørende knap 14% af materialets 339 skuddræbte. Også her døde mange kort efter at være ramt på grund af forblødning, medens senere indtrædende dødelige komplikationer i form af gangræn/gasgangræn eller ildelugtende betændelsestilstande vil blive omtalt senere under »sygdomme«. Et enkelt sent indtrædende, nosokomialt dødsfald efter en ekstremitetslæsion skal omtales (E 1122): En 32-årig brøndborer fra Kliplev pådrog sig den 10. oktober 1916 på østfronten et venstresidigt lårbensbrud efter granatskud. På grund af svær forskydning mellem brudenderne blev han den 13. november opereret på lazaret i Stettin. Under narkosen indtrådte kredsløbskollaps, som det ikke lykkedes at overvinde. Efterfølgende obduktion gav ikke nogen forklaring på dødsfaldet.

Krop- og bugskud bidrog med 10% af materialets døde. Dette svarer meget godt til, at en tysk opgørelse af Første Verdenskrigs skuddøde fandt 11,8% i denne kategori.[37] De penetrerende bugskud var behæftet med en dødelighed på 40-50%, de fleste døde på slagmarken uden at nå frem til lazaretbehandling.[23c] En 19-årig ugift kontorist fra Aabenraa blev den 23. juli 1916 læderet af en eksploderende håndgranat ved Verdun og pådrog sig buglæsion og læsioner i knæregionen. Ved operation samme dag på feltlazaret påvistes blodansamling bag bughinden (retroperitonealt), men der kunne ikke konstateres læsion af tarmene. Der blev givet en transfusion med 1/2 liter blod samt saltvand intravenøst. Han døde fem døgn senere under billedet af bughindebetændelse (E 819).

Døde ved fronterne af sygdomme, gas og ulykkelige hændelser

En mindre del af de faldne døde som følge af sygdom, gas og ulykker.

Tabel 10. Sygdomsdiagnoser for 144 sønderjyder, døde ved fronterne i Første Verdenskrig.

Sygdomsdiagnose	Antal døde ved		
	Vestfronten	Østfronten, Balkan	I alt
Pneumoni (»Grippe«)	27	14	41
Tuberkulose	21	4	25
Infektiøse tarmsygdomme	8	10	18
Diabetes	8	0	8
»Abdominalia«	7	0	7
Neurologiske lidelser	3	2	5
Nyre/urinvejslidelser	6	0	6
Sepsis, gasgangræn	2	1	3
Hjertelidelse	2	1	3
Mave-tarm-blødning	2	1	3
Difteri med pareser	1	1	2
Lues	2	0	2
Malaria	0	1	1
Tetanus	1	0	1
Usikker diagnose	3	2	5
I alt somatiske sygdomme	93	37	130
Krigsgasforgiftning	6	0	6
Suicidium	2	2	4
Ulykkelig hændelse	4	0	4
I alt	105	39	144

Af tabellen ses, at af denne artikels materiale på 1.123 omkomne sønderjyske krigsdeltagere døde 130 eller 12% af somatiske sygdomme, der enten opstod, forværredes eller blussede op under indkaldelse, og som efter vurdering af de tyske militærlæger blev anerkendt som krigstjenesterelaterede, hvilket forpligtede staten til udbetaling af forsørgelse til de efterladte. Efter grænsedragningen i 1920 overtog den danske stat disse udbetalinger. I den tabellariske oversigt er også medtaget sådanne, der døde efter gasforgiftning, suicidium og ulykkelige hændelser samt en gruppe uden sikre diagnoser.

De dårlige hygiejniske og sanitære forhold og sammenstuvningen af soldaterne i skyttegravene, i »Unterstande« eller på kaserner befordrede opkomsten af smitsomme sygdomme, ligesom tilværelsen ved fronten kunne medføre en forværring eller genopblussen af sygdomme, som hidtil ikke havde gjort soldaten uduelig til krigstjeneste. Blandt de *smitsomme sygdomme* var *pneumoni* (lungebetændelse) den lidelse, der kostede flest døde blandt de sønderjyske krigsdeltagere. Halvdelen af disse døde i løbet af 1918, mange under diagnosen »Grippe«. Lidelsen løb parallelt med den verdensomspændende, dødelige influenzaepidemi, der i disse år rasede i Europa og som herhjemme kendes under betegnelsen »den spanske syge«. De behandlingsmæssige tilbud omfattede bl.a. morphin, kamfer, hjertestyrkende medicin (»Digalen« og digitalistabletter), varme eller kolde brystomslag hver anden time og slimløsende midler som infusum ipecacuanhae og »siripus simplex« (E 1250). Sygdommen bortrev soldater fra de yngste til de ældste, dog var de ældre i overtal: 27 af de 41 døde var 35 år og derover. Den gennemsnitlige alder ved død af pneumoni var 37 år (spredning 24-50 år).

I et smukt håndskrevet brev til en enke efter en 45-årig nordalsisk landmand, der døde den 10. juli 1915 på »Kriegslazarett Heiliger Joseph« i Chauny i Nordfrankrig, meddeler den behandlende læge, Oberstabsarzt F.S., efter at have udtrykt sin medfølelse med familien, »at Deres mand trods omsorgsfuld pleje døde i dag kl. 10.50 på grund af Lungebetændelse og Feberdelirium. Begravelsen vil finde sted på kirkegården i Chauny... Deres mands efterladenskaber og kontanter, 71,07 mark vil blive fremsendt« (E 1796).

Tuberkulosen, den næsthyppigste dødeligt forløbende sygdom i dette materiale, havde god grobund under krigsforhold. Gennemsnitsalderen ved død for de i denne opgørelse 25 tuberkuloseangrebne sønderjyder var 32 år, den yngste blot 19 år, den ældste 46 år. De syge soldater blev erklæret for uanvendelige til krigstjeneste, 18 blev indlagt og døde på lazaretter og sanatorier, medens syv blev plejet terminalt og døde i deres hjem. Da sygdommen var anerkendt som krigstjenesteskade, udløstes krigsinvalidepension, og tog den syge ophold i hjemmet, blev der tillige ydet tillæg til pleje og medicinalvarer.

Sygdommen erkendtes under tjeneste ved fronten, diagnosen blev sikret klinisk, røntgenologisk og ved påvisning af tuberkel-

baciller. 22 døde under krigen, tre ganske kort tid efter våbenstilstanden. Af de 25 døde havde 14 lungetuberkulose, 3 lunge- og miliær tuberkulose og 5 lunge- og bughindetuberkulose. To døde på grund af tuberkuløs meningitis og én på grund af tuberkulose i rygsøjlen. Den yngste i dette materiale, en 19-årig jernbanearbejder fra Broager, døde på kasernelazaret i Bremen den 4. april 1918 af lunge- og miliærtuberkulose. Lidelsen var opstået under fronttjeneste i Flandern (E 1319). En anden ung mand på 20 år, en tjenestekarl fra Aabenraaområdet, blev indlagt på feltlazaret ved Strasbourg i juni 1916 (E 1160). Han led af stærke hovedsmerter, var nakkestiv, urolig, tænderskærende og forpint. Han døde den 26. juni under et krampeanfald. Ved obduktion påvistes en tuberkuløs proces i højre lunge og tuberkuløse knuder i hjernehinder ved kraniebasis samt hjerneødem (væskeopsvulming).

Datidens læger og sundhedspersonale stod magtesløse over for den aktive tuberkulose, der i begyndelsen af det 20. århundrede lagde en syvendedel af befolkningen i graven.[1e]

Infektiøse tarmsygdomme kostede, som det fremgår af tabel 10, 18 soldater livet, trods vaccination af alle indkaldte mod tyfus og kolera. På vestfronten døde fire med diagnosen »Tyfus« og tre med »Ruhr«. Hvorvidt tyfusdiagnosen blev sikret ved undersøgelse af afføringen, fremgår ikke af de foreliggende bilag, og det står i de fleste optegnelser ikke klart, om det har drejet sig om »plettyfus« eller »abdominal tyfus«. Lidelsen »Ruhr« dækker formentlig over salmonellalignende infektioner eller dysenteri. En enkelt fra materialet døde med langvarige, blodige diarréer, der havde stået på periodisk gennem flere år – det har utvivlsomt drejet sig om colitisa ulcerosa (tyktarmskatar). På østfronten døde tre i juni-juli 1916 under diagnosen kolera, alle tre fra samme krigsområde, en fjerde døde af langvarig diarré (obs. kolera) og syv døde af »Ruhr« og »Tyfus«; hos nogle af disse sidste var diagnosen verificeret bakteriologisk. De 18 døde var fra 19 til 48 år gamle, gennemsnitlig 34 år.

Otte soldater fik stillet diagnosen *diabetes* under tjeneste ved fronterne og blev erklæret for uegnede til krigstjeneste. Da sygdommen anerkendtes som krigstjenesteskade, blev de alle tilkendt krigsinvalidepension. Fem døde af sygdommen efter at være blevet hjemsendt, tre døde på krigslazaretter i coma diabeticum (»syreforgiftning«). Behandlingsmulighederne var væsent-

ligst af diætetisk art, først i 1921-22 blev insulinet tilgængeligt.[39] Gennemsnitsalderen for de døde diabetikere var 35 år.

Under fællesbenævnelsen *abdominalia* er placeret syv, der døde efter diverse operative indgreb i mave-tarmkanalen under diagnoser som ileus (tarmslyng), indeklemt brok, appendicitis (blindtarmsbetændelse) og mavesår. Et enkelt tilfælde skal nærmere omtales: En 40-årig arbejdsmand fra Løjt Kirkeby blev opereret på lazaret i Freiburg i. B. den 15. januar 1916 med fjernelse af colon sigmoideum (det s-formede stykke af tyktarmen) på grund af megacolon/volvulus sigmoidei (udspiling/torkvering). Da han præoperativt havde en blodprocent på 21, blev der den 11. og 13. januar givet blodtransfusioner, hvilke tåltes godt. I efterforløbet udvikledes tarmfistel og tarmblødninger, som medførte døden den 26. december 1916. I obduktionsrapporten er anført bronkopeumoni og ødema pulmonum (lungebetændelse og væskeophobning i lungerne) som dødsårsag, medens der intet påfaldende er anført om mave-tarmkanalen (E 1106). Det særlige ved dette tilfælde er, at tyske læger, som også omtalt i en tidligere refereret sygehistorie (E 819), var tidligt fremme med transfusionsbehandling. Blodportionerne blev givet ved direkte overføring fra donor til recipient, effer at der var foretaget blodtypebestemmelse, men nutidens forligelighedsprøver var ikke anvendt. Som »universaldonor« anvendtes i vid udstrækning soldater med blodtypen 0. En »dristig« tysk militærkirurg Oehlecker transfunderede uden at bestemme typen hverken hos donor eller recipient, dog efter forinden at have foretaget en »biologisk afprøvning«.[37] De allieredes militærlæger anvendte blodtransfusion i større omfang end de tyske; allerede fra 1916 gav de jævnlig transfusion til sårede på troppe- og hovedforbindspladserne tæt bag ildlinjen, og i 1917 anvendte de depotblod, der var tilsat natriumcitrat.[37, 40]

Fem soldater fra det udtagne materiale døde af *neurologiske/cerebrale* lidelser (sygdomme i nervesystemet og i hjernen). Meningitis var dødsårsagen hos to, i det ene tilfælde kompliceret med meningokoksepsis, blodforgiftning (E 1207). En 24-årig alsisk gårdejer, der i 1916 havde kæmpet i et malariaområde på Balkan, døde på kasernelazaret i Altona i maj 1917 på grund af encephalitis (hjernebetændelse) og »gammel malaria«. Ved obduktion påvistes ved mikroskopisk undersøgelse af hjernen »de for malaria karakteristiske forandringer i karrene« (E 1528). To

døde efter operative indgreb, den ene døde den 20. september 1918, ti dage efter operation for en cyste (tumor) i venstre hjernehalvdel (E 1332). Efter gentagne ansøgninger lykkedes det til sidst for enken at få anerkendt krigstjenesteskade for sin mand, hvilket sikrede hende krigsenkepension. Den anden døde på grund af hjerneabsces efter et operativt indgreb i mellemøret (E 905).

Seks døde efter at være udsat for *krigsgasser.* Det drejede sig om sennepsgas og klorgas, der blev affyret i granater, og som drev med vinden ind over fjendens linjer. Selvom gasmasker var blevet standardudstyr, var deres effektivitet i de første krigsår endnu ikke optimal, hvad de i dette materiale døde sønderjyder er et sørgeligt bevis på. De døde alle på vestfronten i 1917 i Somme-området og i Flandern, hvor det især var engelske styrker, der stod over for de tyske tropper. Under hele krigen døde ca. 3.000 tyske soldater af gasforgiftning.[41]

Fire sønderjyder begik *selvmord (suicidium)* under krigen. To hængte sig (E 660 og E 1001), én tog sit eget liv ved kranieskud (E 1473), og én blev dræbt, da han i psykotisk tilstand sprang ud fra anden sal på det lazaret, hvor han var indlagt (E 1712). Alle blev anerkendt som krigstjenesteskadede, nogle begrundet i »forværring af bestående lidelse«. To var ugifte, to efterlod sig enker og børn.

Efter *ulykker eller uheld* omkom fire personer. En 48-årig militær banevagt blev overkørt af et tog, en 44-årig blev under jernbanepatruljering ramt af et forbipasserende tog, begge døde med multiple læsioner. En 40-årig blev dødelig forbrændt efter gaseksplosion, og en 28-årig døde, da han fik stærkstrøm igennem sig.

To døde af *sepsis (blodforgiftning),* udgået fra betændte sår, og en 32-årig landmand fra Tønderegnen udviklede *gasgangræn* i det ene ben efter granatlæsion (E 962).

I april 1915 besluttedes det at give forebyggende tetanus/stivkrampe/antitoksinbehandling til alle sårede tyske soldater. Men denne beslutning var ikke truffet, da en 32-årig landmand fra Rangstrup døde den 16. oktober 1914 af *tetanus* tre uger efter at være blevet såret på vestfronten (E 1451). Med tetanusprofylaksens indførelse faldt dødeligheden for denne lidelse fra 90 i tidligere krige til godt 50.[37]

En 38-årig soldat, som i krigen blev salvarsanbehandlet for *lues*

III (syfilis i tredje stadie), døde kort efter, at han i 1917 var blevet hjemsendt som ubrugelig til krigstjeneste. Da lidelsen var blevet forværret under tjenesten, blev den anerkendt som krigsskade (E 1227). En 20-årig (E 644) døde på et krigslazaret under diagnoserne Landrys parese (akut, opadstigende rygmarvslammelse) og lues cerebrospinalis (syfilis i rygmarvskanalen). Den sidste diagnose må sikkert tages med et vist forbehold. To døde af *difteri*, den ene havde lammelser og blev trakeostomeret (E 948).

Blandt de tre, der døde på grund af *hjertelidelse*, blev én opfattet som lidende af »endocarditis« (E 1357), medens en anden døde pludselig under march på grund af akut hjertesvigt (E 1415). Under tjeneste i Serbien døde en 47-årig bager fra Agerskov den 5. september 1917 af »*malaria tropica*« på et feltlazaret i Nis (E 732).

Blandt de i dette afsnit omhandlede 144 soldater døde 88 af smitsomme sygdomme, og af disse døde 41 eller 47% af pneumoni/Grippe, 25 eller 28% af tuberkulose, 18 eller 20% af infektiøse tarmsygdomme, medens difteri og meningitis hver tegnede sig for 2% med to døde i hver gruppe.De smitsomme eller epidemiske sygdomme udgjorde 68% af de i alt 130 dødelige tilfælde af somatiske sygdomme.

Ikke krigstjenesterelaterede sygdomme med dødelig udgang

Blandt de 1.238 oprindeligt udtagne og gennemgåede E-akter måtte 135 af forskellige grunde udgå af analysen, heriblandt fire, hvor dødsårsagen ikke kunne anerkendes som betinget af eller relateret til afdødes krigstjeneste ved fronten. Disse fire tilfælde skal nærmere omtales.

En 48-årig træskomager fra Haderslevkanten, gift og far til syv børn, blev indkaldt i 1917, men hjemsendt få måneder senere som ubrugelig til krigstjeneste på grund af svær kronisk bronkitis, der ikke var blevet forværret under den korte indkaldelse. På grund af »trange kår« modtog han en krigsrente på 22½ mark månedlig, indtil han døde af mavesår og hjertesygdom. De tyske forsørgelsesmyndigheder kunne ikke anerkende døden som forårsaget af en krigstjenesteskade og afslog derfor ansøgning om enke- og børnepension. Senere afslog også Invalidenævnet og Invalideråd med samme motivering (E 626).

En 35-årig bagermester fra Løgumkloster blev hjemsendt i juli 1918 på grund af kronisk tarmbetændelse (»Ruhr«) af flere måneders varighed. Han døde i hjemmet af spansk syge og lungebetændelse. Enken ansøgte de tyske myndigheder om enkepension, men fik afslag, da der ikke kunne anerkendes krigsskade. Enken fortsatte i dansk tid med at søge anerkendelse for, at manden var død som følge af en krigstjenesteskade, idet hun anførte, at afdøde efter hjemsendelsen til stadighed havde lidt af svære tarmgener med hyppige afføringer. Invalidenævn og -råd afslog anerkendelse, og end ikke en direkte henvendelse til socialministeren ændrede på dette. Først efter tyve års forløb blev der i 1938 lagt endelig låg på sagen (E 1359).

En 39-årig landmand fra Als blev hjemsendt i 1917 efter to måneders krigstjeneste; han døde kort efter i hjemmet af tuberkulose. Der kunne ikke anerkendes tjeneste- eller krigstjenestebeskadigelse på grund af den korte tjenestetid (E 1612).

Den 6. april 1919 døde en 38-årig landmand fra Haderslevkanten på lazaret i Kiel efter eksplorativt indgreb for cerebellartumor (lillehjernesvulst). Indgrebet måtte opgives på grund af ukontrollabel blødning. Enkens ansøgning om forsørgelsespension til sig og sine blev afslået både af de tyske og senere de danske nævn, da der ikke fandtes at være tale om en sygdom, der havde relation til krigstjenesten. Selv ikke en skrivelse underskrevet af 25 borgere fra lokalsamfundet, der fandt afgørelsen »uretfærdig«, eller en henvendelse til socialministeren havde held til at omgøre den trufne beslutning (E 893). Denne totale afvisning kan i dag synes urimelig, især hvis man drager sammenligning med de afgørelser, der blev truffet i to tilfælde af lignende art, der er omtalt tidligere under afsnittet om neurologiske/cerebrale lidelser. Bortset fra dette ene tilfælde har forfatteren ikke fundet anledning til at sætte spørgsmål ved de her refererede afslag.

Der skal dog refereres et andet tilfælde, som ikke indgår i det udtagne materiale, men som kan sætte datidens afslag om krigsenkepensionsansøgning til diskussion. Sagsforløbet er tidligere beskrevet af forfatteren og skal derfor resumeres kort.[42] Den 27. oktober 1918 døde en 46-årig landmand fra Sydals på »Kreiskrankenhaus Sonderburg«. Han havde gjort tjeneste i »Landsturm« siden 1914, især ved patruljering af jernbaner og kyststrækninger. Herunder optrådte recidiverende tilfælde af galde-

kolikker, som han selv mente havde deres udspring i afkøling og forkølelser under tjenesten. Ved operationen tømtes galdeblæren for sten. Han døde to dage senere med tegn på hjertesvigt. Enken ansøgte »Versorgungsamt« om forsørgelse, men fik afslag, da der ikke kunne anerkendes tjenestebeskadigelse for den lidelse, der medførte døden. Med samme begrundelse afvistes også ansøgningen af Invalidenævnet i 1921 og efter indklagning til Invalideråd også af dette. I de følgende år fortsatte enken og familien i gentagne skrivelser til Invalidenævn og -råd at få omstødt afgørelsen; til sidst anmodede familien i 1936 justitsminister Steincke om at »foranledige sagen underkastet kritisk revision«. Efter fornyet gennemgang og støttet af lægelige ekspertudsagn afsluttedes sagen definitivt i 1937 med fremsendelse af skrivelse til enken, hvori Invalideråd udtaler: »...at der fremdeles savnes Grundlag for at antage, at den Lidelse – Hjertesvækkelse efter Operation for Galdesten og Galdeblærebetændelse, der hidførte Deres Mands Død, har været en Følge af Militærtjeneste. Den af Nævnet trufne Afgørelse må derfor anses for blivende.« Det tog således atten år, før der blev sat endeligt punktum i sagsbehandlingen. Om man i dag var nået frem til samme konklusion, er ikke sikkert.

Døde og omkomne sønderjyder i den tyske marine under Første Verdenskrig

Ved krigsudbruddet i 1914 var ca. 73.000 mand indrulleret i den tyske marine, men antallet blev meget forøget i krigsårene.[3] Marinens samlede tab er anslået til ca. 34.000 døde, heraf ca. 4.000 døde på grund af sygdomme.[35]

Af det her udtagne materiale på 1.123 sønderjyder, der døde under krigen på grund af anerkendt krigsrelateret skade eller sygdom, tjenstgjorde de 23, eller ca. 2%, i forskellige grene af marinens styrker. Herunder døde tyve i krigssituationer, medens tre døde af sygdomme.

14 sønderjyder druknede eller omkom i forbindelse med *krigsskibsforlis*. I søslaget ved Falklandsøerne den 7.-8. december 1914 blev hele den tyske stillehavsflåde ødelagt af engelske flådeenheder på nær en enkelt hurtigsejlende krydser.[1a, 2] I dette søslag gik to sønderborgensiske søløjtnanter af reserven ned med deres

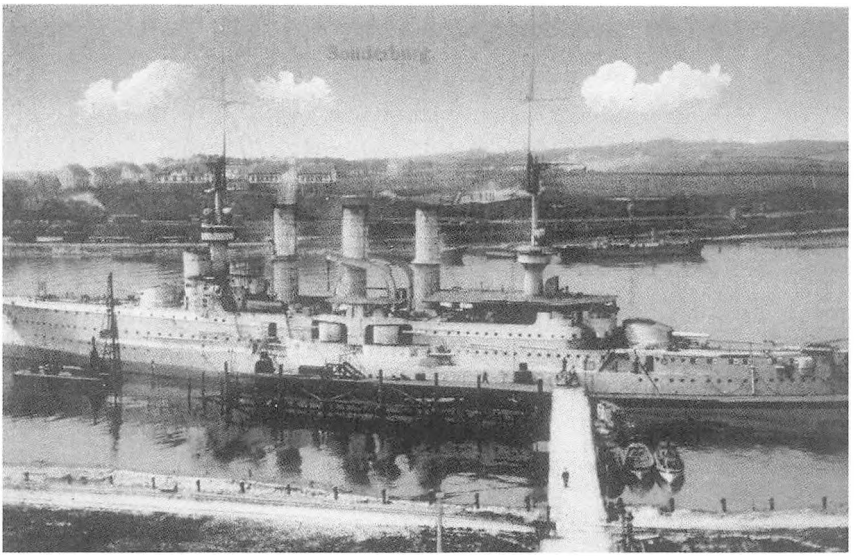

Panserkrydseren »Prinz Adalbert«, fortøjet ud for den tyske marinekaserne i Sønderborg ca. 1912. Foto på Museet på Sønderborg Slot.

skibe, da krydserne »Nürnberg« og »Leipzig« sænkedes med deres besætning (E 819 og E 1720).

Den 24. januar 1915 omkom en 27-årig sømand fra Aabenraa og en 23-årig landmand fra Haderslevegnen (E 1667, E 1688), da krydseren »Blücher« blev sænket af britiske torpedoer under en søtræfning ved Doggerbanken.[1a, 2]

Den 23. oktober 1915 sprang panserkrydseren »Prinz Adalbert« i luften i Østersøen ud for Libau i Letland, efter at en torpedo, affyret af en engelsk ubåd, havde truffet krydserens ammunitionskammer.[43, 44] Tre mand af besætningen blev reddet, men 672 omkom, heriblandt fire sønderjyder fra dette materiale (E 915, E 1086, E 1140, E 1435).

I Skagerakslaget den 31. maj-1. juni 1916, verdenskrigens største søslag, faldt to sønderjyder, da deres skibe, krydserne »Seydlitz« og »Derfflinger«, blev ramt af svære træffere (E 1186 og E 1845). Begge skibe kunne dog humpe i land trods beskadigelser.[44]

Ombord på en mineudlægger dræbtes en 26-årig efter minesprængning i Nordsøen den 9. februar 1917 (E 944).

Tre sønderjyder druknede under tjeneste på *ubåde*. En 32-årig tøndring druknede, da handelsubåden »Bremen« sidst på året 1916 forsvandt sporløst i Atlanten (E 939). Disse store ubådes opgave var at ødelægge handelsskibe, der bragte forsyninger til de allieredes stridskræfter i Europa, og de kunne med deres store aktionsradius operere tæt under den amerikanske kyst.[2] Efter en ulykke på ubåd 106 druknede en 36-årig maskinist fra Aabenraa den 15. marts 1918 i Kielerbugten (E 1445). Den 26. december 1917 afsejlede den tyske ubåd 69 fra Helgoland med kurs mod den østrig-ungarske hovedkrigshavn Pola i Istrien, lidt syd for Triest, hvorfra tyske ubåde gjorde udfald i Adriaterhavet og Middelhavet.[2] Det lykkedes ubåden at forcere det stærkt kontrollerede Gibraltarstræde, men den 8. januar 1918 blev den tilintetgjort af et engelsk krigsskib i det vestlige Middelhav og sank med hele sin besætning, heriblandt en 31-årig maskinist fra Sundeved (E 1843). Enken og en datter modtog herefter forsørgelsesunderstøttelse af den tyske og senere af den danske stat. Da der imidlertid ikke forelå nogen officiel attestering af mandens død, og da en sådan var en forudsætning for fortsat udbetaling i dansk regi, blev det ved en retslig domshandling den 28. marts 1925 sandsynliggjort, at manden var omkommet, og at han kunne erklæres død med den 8. januar 1918 som dødsdato.

I løbet af krigen havde den tyske marine i alt 71 *luftskibe* i brug; af disse gik 30 tabt sammen med deres besætning, dels ved nedskydning, dels ved havari.[45] Herunder omkom fire sønderjyder (E 812, E 1021, E 1190 og E 1597), heraf én over fransk område og to i Østersøens østlige del.

Marineinfanterikorps var bl.a. indsat i kampene i Flandern. Her mistede en 25-årig mand fra Nordborg livet den 17. januar 1916, da en mineblindgænger eksploderede i klitterne ud for Ostende (E 1573). En 24-årig sømand fra Sønderborg (E 1558) fra 1. matrosdivision i Kiel sejlede sammen med andre udvalgte sønderjyske marinesoldater, der talte perfekt dansk, på et kamufleret blokadeskib med ammunition og andre forsyninger til de tyske stridskræfter i Østafrika. Efter udlosning af lasten blev han den 1. januar 1917 dræbt i en træfning med engelske styrker ved Rujifi, syd for Dar es Salaam. Oplysningerne om omstændighederne ved hans død kom først til veje i 1921, efter at det var lykkedes »Zentral-Nachweise-Amt für Kriegsverluste« at afdække forløbet. Forældrene, der drev et lille landbrug på Kegnæs, søgte

om tildeling af forældrerente, men fik afslag, da der »ikke fandtes at være tilstrækkelig trang til stede«.

Andre sønderjyske marinere døde under krigen af sygdomme. En 50-årig Sønderborgskipper, der havde meldt sig som frivillig og som blev fører af et mindre fartøj ved kystbevogtningstjenesten omkring Kegnæs, døde den 8. september 1915 i hjemmet af »svær hjertemuskelsvaghed« efter nogen tids behandling for denne lidelse (E 1378). Enken indsendte ansøgning om enkepension, idet hun anførte, at manden »var død efter et langt og smertefyldt sygeleje som følge af den hjertesygdom, han havde pådraget sig ved svær overanstrengelse og overarbejde i den krigsfrivillige marinetjeneste«. Afgørelsen af, om hjertesygdommen i realiteten var fremkaldt eller forværret ved tjenesten, blev truffet efter behandling af sagen i »Reichs-Marinekollegium« i Berlin. Kollegiets medlemmer, der bl.a. talte en »Marinenoberstabsarzt« (stabsoverlæge i marinen) udtalte konkluderende, at afdøde »under tjenesten havde været udsat for såvel overordentlige anstrengelser som sundheds- og livsskadelige påvirkninger, og at hans død hænger sammen med følgerne efter tjenestebeskadigelse«. Enken blev herefter tildelt pension.

Materialets to andre marinesoldater, der døde af sygdomme under tjenesten, havde begge været indlagt på marinelazarettet i Sønderborg. Lazarettet blev bygget i årene 1908-1911, efter at tyskerne havde opført en marinekaserne med tilhørende artilleriskydeskole ved Alssund, hvor adskillige store panserskibe havde deres hjemsted.[43, 46] Disse aktiviteter medførte et påtrængende

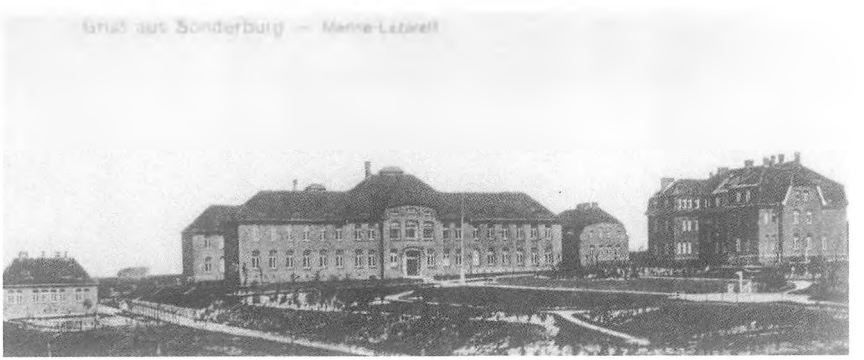

Marinelazarettet i Sønderborg ca. 1911, forløberen for det nuværende Sønderborg sygehus.

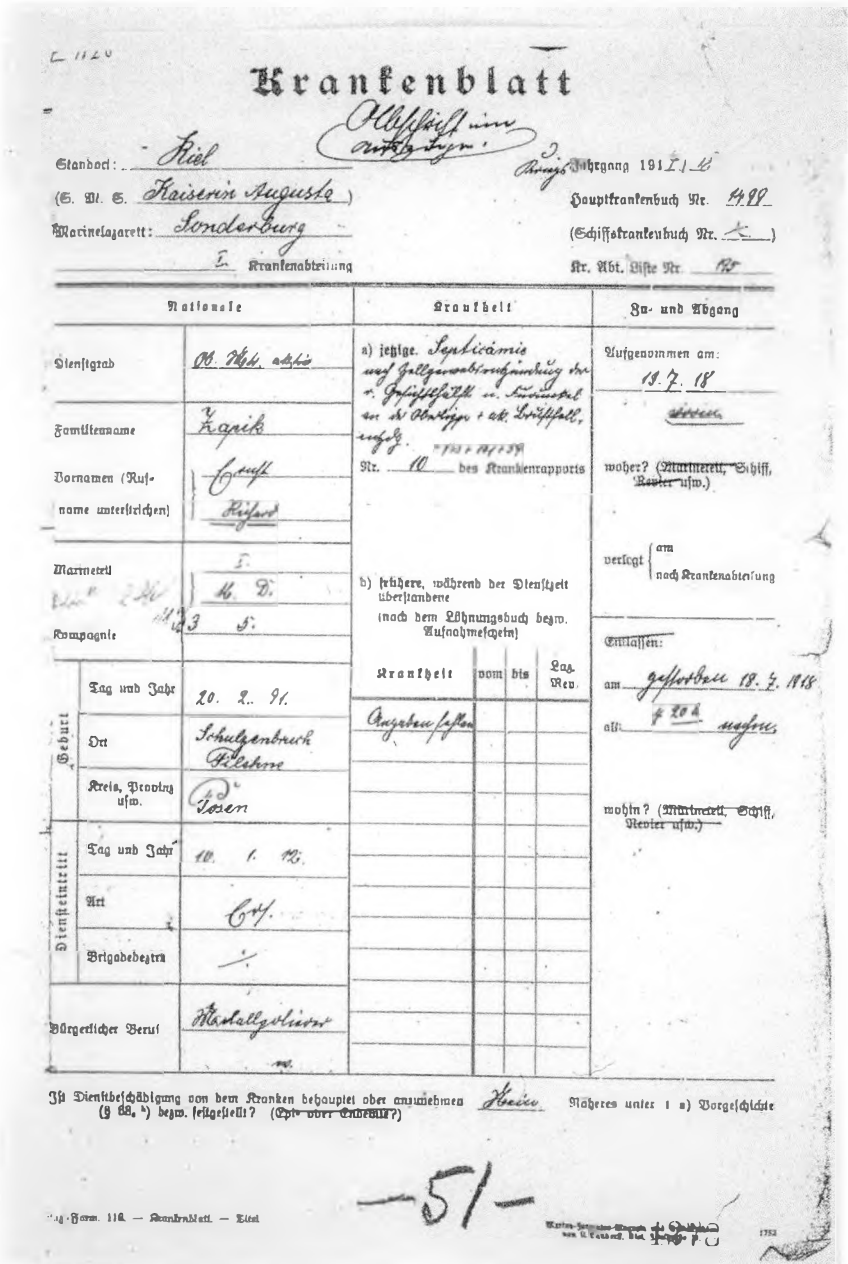

Krankenblatt

Standort: Kiel

(S. M. S. Kaiserin Augusta)

Marinelazarett: Sonderburg

I. Krankenabteilung

Jahrgang 1917 I/18

Hauptkrankenbuch Nr. 1499

(Schiffskrankenbuch Nr. —)

Kr. Abt. Liste Nr. 195

Nationale		Krankheit	Zu- und Abgang
Dienstgrad	Ob. Mk. aktiv	a) jetzige. Septicämie nach Zellgewebsentzündung der r. Gesichtshälfte u. Furunkel an d. Oberlippe + akt. Brustfellentzdg.	Aufgenommen am: 13. 7. 18
Familienname	Zapik	Nr. 10 des Krankenrapports	woher? (Marinerei, Schiff, Revier usw.)
Vornamen (Rufname unterstrichen)	Ernst Richard		
Marineteil	I. M. D.	b) frühere, während der Dienstzeit überstandene (nach dem Löhnungsbuch bezw. Aufnahmeschein)	verlegt am / nach Krankenabteilung
Kompagnie	3 5.		Entlassen:
Geburt: Tag und Jahr	20. 2. 91.	Krankheit / vom / bis / Laz. Rev.	am gestorben 18. 7. 1918
Geburt: Ort	Schulzenbruch Filehne	Angaben fehlen	alt: 4 20 h nehm.
Geburt: Kreis, Provinz usw.	Posen		wohin? (Marineteil, Schiff, Revier usw.)
Diensteintritt: Tag und Jahr	10. 1. 12.		
Diensteintritt: Art	Crf.		
Diensteintritt: Brigadebezirk	—		
Bürgerlicher Beruf	Metallpolierer		

Ist Dienstbeschädigung von dem Kranken behauptet oder anzunehmen (§ 68, b) bezw. festgestellt? (Epi- oder Endemie?) Kein Näheres unter 1 a) Vorgeschichte

—51—

Laz.-Form. 118. — Krankenblatt. — Titel

Forsider af to journaler fra det tyske marinelazaret i Sønderborg. Invalidenævnets arkiv.

E 1816

Abschrift

Krankenblatt

24

Stammort: Kiel

S. M. S. Lord Nelson

Marinelazarett: Sonderburg

Krankenabteilung

Jahrgang 1914/17

Hauptkrankenbuch Nr. 1112

(Schiffskrankenbuch Nr. ____)

Kr. Abt. Liste Nr. 2.55.

Nationale 3541.		Krankheit				Zu- und Abgang
Dienstgrad	Ob. Matr. A. Asp	a) jetzige Lungentuberkulose				Aufgenommen am: 6. 6. 17.
Familienname Vornamen (Rufname unterstrichen)	Asp Johann	Nr. 12.1 140. + 15 des Krankenrapports				woher? (~~Marineteil, Schiff, Revier usw.~~) Exp. Kr. Kiel Zellerau verlegt am nach Krankenabteilung
Marineteil Kompagnie	I M. D. 2.	b) frühere, während der Dienstzeit überstandene (nach dem Löhnungsbuch bezw. Aufnahmeschein)				Entlassen:
Geburt: Tag und Jahr	26. 2. 89.	Krankheit	vom	bis	Tag. Rev.	am
Geburt: Ort	Flensburg	Lungentuberkulose				als
Geburt: Kreis, Provinz usw.	Schlesw. Holst.					wohin? (Marineteil, Schiff, Revier usw.)
Diensteintritt: Tag und Jahr	2. 8. 14					
Diensteintritt: Art	Reserve					
Diensteintritt: Brigadebezirk						
Bürgerlicher Beruf	Fischer					

Ist Dienstbeschädigung von dem Kranken behauptet oder anzunehmen (§ 68, 4) bezw. festgestellt? (~~Ein- oder Endurteil?~~) Nein

Näheres unter 1 a) Vorgeschichte

Prof. Kathe
3.5.18
nierkrank.

v. L.
v. N.

gem. 23. 6. 17.

Form. 118. — Krankenblatt. — Diel.

Martha-Hermann-Magnus und Buddenhagen vorm. C. Bentzen, Kiel, Marinekasernen 4. 1638

behov for et hospital til de til tider mere end 4.000 mand, der var tilknyttet marinestationen og krigsskibene. Lazarettet, som indviedes den 1. april 1911, blev anlagt som to højtbeliggende, parallelle bygninger tæt på marinestationen med i alt 120 sengepladser. Om marinelazarettets funktion i tysk tid er så godt som intet overleveret. Alle patientjournaler blev efter 1918 overført til Kiel og er angiveligt gået til grunde under Anden Verdenskrig. Imidlertid dukkede journaler fra lazarettet for nylig op som bilag i Invalidenævnets akter under gennemgang af de to marineres sagsmapper.

Det ene tilfælde (E 1126) omhandler en 27-årig metalpolerer, der var overmatros på en ældre krydser, der opholdt sig i den vestlige del af Østersøen og i 1918 tjente som artilleriskoleskib. Han blev indlagt den 13. juli på marinelazarettet i Sønderborg med udtalt snue af tre dages varighed. Sekretet fra næsen havde fremkaldt en smertende furunkel (betændelsesproces) på overlæben, og han følte sig varm og havde hovedpine. Under indlæggelsen bredte betændelsen sig hurtigt over hele den ene ansigtshalvdel, og temperaturen steg til over 40°C. Bloddyrkning viste stafylokokker. Betændelsesprocessen blev åbnet to gange ved kirurgisk indsnit, der blev anlagt varme omslag med eddikesur lerjord og grødomslag, påsmurt borsalve og skyllet med brintoverilte. En tilstødende lunge- og lungehindebetændelse blev behandlet med varme omslag på brystet, codein, digitalis, kamfer og koffein samt rabarbertabletter (for tarmfunktionen?). Alt forgæves, den syge blev mere og mere svag og omtumlet. Han døde den 18. juli 1918 som følge af blodforgiftning (sepsis) udgået fra betændelsen i overlæben. Som et efterspil blev der søgt om efterladteforsørgelse for et barn, der blev født kort efter overmatrosens død, og som han havde vedkendt sig paterniteten til. Moderen, der også var sønderborgenser, var i ugift stand. Da både de tyske og senere de danske myndigheder fandt, at afdødes sygdom ikke var en krigstjenestebeskadigelse, kunne barnet ikke tilkomme nogen forsørgelse.

Den anden journal (E 1816) redegør for en 27-årig fisker fra Sundeved, der i april 1917 fik konstateret lungetuberkulose, medens han sejlede som »Obermatrose« på et af marinens eftersøgningsskibe. Han blev indlagt på lazaret i Kiel og behandlet med »kraftig kost« og salicylsyrepræparater og derfra overflyttet til marinelazarettet i Sønderborg. Da han sløjede mere og mere

af, blev han i september erklæret for krigstjenesteuduelig og hjemsendt med 100% erhvervsevneindskrænkning til ophold i hjemmet, hvor han blev plejet af sin fader, der også var fisker. Da tuberkulosen blev anerkendt som krigsskade, udløstes der krigsinvalidepension og dertil plejetillæg, krigstillæg og andre tillæg. Efter den tuberkuløse fiskers død den 24. september 1918 fik faderen, der var enkemand, forældreforsørgelse i henhold til lovens bestemmelser, da der var trang til stede, og da den afdøde i væsentlig grad havde bidraget til familiens underhold.[47]

Disse to refererede sygehistorier demonstrerer med tydelighed, hvor få effektive terapeutiske midler der stod til rådighed for datidens læger ved sådanne sygdomme.

Det samlede antal tyske krigsdeltagere, der døde af *sygdomme* i første verdenskrig, opgives til 166.000 eller ca. 8% af de totale tyske tabstal. 41.000 døde af lungebetændelse/»Grippe«, 20.000 af tuberkulose og 11.000 af tyfus.[41] I det i dette arbejde udtagne materiale på 1.123 omkomne sønderjyder døde i alt 133 (130 frontsoldater og tre marinesoldater), eller 12%, af krigsbetingede, somatiske sygdomme, og også her var lungebetændelse, tuberkulose og tarmsygdomme/tyfus de hyppigst forekommende.

Fremskridt i begyndelsen af det 20. århundrede inden for bekæmpelse af epidemiske sygdomme, fremstillingen af vacciner mod tyfus, kolera og tetanus, forbedrede medicinske og kirurgiske behandlingsmetoder og mulighed for hurtig transport af syge til veludstyrede behandlingsenheder var medvirkende til at reducere tidligere kriges høje dødelighed blandt somatisk syge krigsdeltagere.[37]

Underretning af familien om dødsfaldet

Efter denne gennemgang af tal og data for 1.123 sønderjyder, der døde i tysk krigstjeneste i Første Verdenskrig som følge af krigstjenestebeskadigelse eller krigsbetinget sygdom, vil der i det følgende blive redegjort for, hvordan dødsbudskabet blev kommunikeret til familien, således som det fremgår af sagsakterne.

Dødsbudskabet blev generelt afsendt fra fronten hurtigst muligt. Da datidens telefonnet kun var tilgængeligt for ganske få, var *telegrafisk meddelelse* den hurtigste og sikreste kommunikationsvej. Således blev der den 21. juli 1918 kl.11.21 afsendt et tele-

gram til enken efter en soldat, der var død samme dag kl.10 på et lazaret i Nordfrankrig, med en kortfattet meddelelse om, at manden var død »für Vaterland an rechtseitiger Lungenentzündung und Darmkatarrh. Beerdigungsort Soldatenfriedhof«. Telegrammet blev dog først modtaget på telegrafstationen i Rudbøl den 22. juli kl. 8.15 (E 1157).

De fleste familier blev underrettet *per brev* af afdødes kompagnichef eller delingsfører. Her skal gengives uddrag af et sådant brev, afsendt »Im Felde den 14. September 1918« til faderen til en soldat, der faldt den 13. september kl.16.30 ved Bourlon i Siegfriedlinjen. Den afdøde »hat den Heldentod für Vaterland erlitten. Er wurde durch Granatsplitter-Durchschuss an der rechten Schulter (Ausschuss unter dem Schulterblatt) schwer verwundet und trat nach Aussagen eines Kameraden der Tod sofort ein. Der Tag und Ort der Beerdigung wird Ihnen noch bekannt gegeben werden ...« (E 932). Der er tidligere givet eksempler på breve fra behandlende læge til familier til døde sønderjyske krigsdeltagere.

Det er karakteristisk for disse breve, at der ret detaljeret redegøres for tid, sted og handlingsforløb for dødsfaldet, og at der derudover gives udtryk for medfølelse med de efterladte. Men ofte indløb meddelelsen længe efter dødsfaldet. Således modtog en enke, bosiddende i Højer, først den 19. november 1914 brev fra »Kriegsministerium, Zentral-Nachweise-Bureau« med oplysning om, at manden var faldet ved Carlepont 2 måneder forinden (E 1157).

Dersom dødsfaldet indtraf i *krigsfangenskab*, indløb dødsbudskabet med endnu større forsinkelse. 2½ måned efter at en 31-årig landmand var blevet dødelig såret af hovedskud i Sommeslaget den 5. august 1916 og kort efter død som engelsk krigsfange, modtog enken meddelelse om dødsfaldet via »Prisoners of War Information Bureau, London« (E 1163), og først i september 1915 indløb der gennem Røde Kors meddelelse om, at en 24-årig skibsværftsarbejder, der var faldet i fransk krigsfangenskab i kampene ved Marne i september 1914, var død i januar 1915 (E 1134).

At det undertiden var vanskeligt at opspore familiens adresse, når der skulle gives meddelelse om dødsfald, viser følgende eksempler: Den 19. oktober 1914 skrev en kompagnifører til sognepræsten i Sommersted og bad ham om at underrette fru K.P.

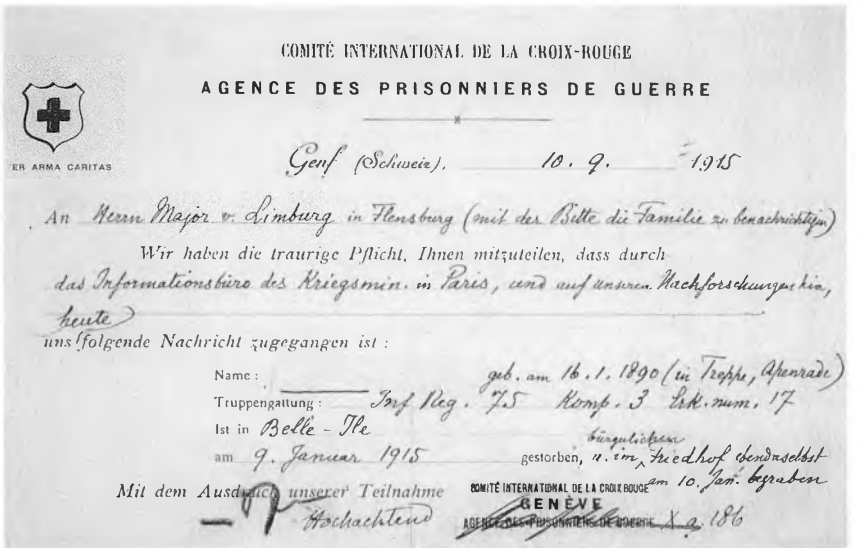

COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE

AGENCE DES PRISONNIERS DE GUERRE

ER ARMA CARITAS

Genf (Schweiz), 10. 9. 1915

An Herrn Major v. Limburg in Flensburg (mit der Bitte die Familie zu benachrichtigen)

Wir haben die traurige Pflicht, Ihnen mitzuteilen, dass durch das Informationsbüro des Kriegsmin. in Paris, und auf unseren Nachforschungen hin, heute uns folgende Nachricht zugegangen ist:

Name: geb. am 16. 1. 1890 (in Treppe, Apenrade)

Truppengattung: Inf Reg. 75 Komp. 3 Erk. num. 17

Ist in Belle-Ile

am 9. Januar 1915 gestorben, u. im bürgerlichen Friedhof ebendaselbst am 10. Jan. begraben

Mit dem Ausdruck unserer Teilnahme

Hochachtend

COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX ROUGE
GENÈVE
AGENCE DES PRISONNIERS DE GUERRE X a. 186

Anmodning fra Røde Kors' internationale komité i Genève til en tysk major i Flensborg om at formidle dødsbudskabet til de efterladte efter en 24-årig sønderjysk soldat, der døde i fransk krigsfangenskab. Invalidenævnets arkiv.

om, at hendes mand havde fundet heltedøden ved St. Aurin den 5. oktober (E 1203). I et brev af 29. maj 1915 til kommuneforstanderen (»Gemeindevorstander«) i Lysabild på Als anmodes denne om at overbringe fru K. det triste budskab, at hendes mand den 7. maj havde lidt heltedøden i Vestgalizien (E 1334).

En familie på Sydals reagerede på meddelelsen om, at deres slægtning, en 38-årig landmand fra Lambjergskov, i december 1914 var død på et lazaret ved østfronten, angiveligt af »koldbrand« i det ene ben efter at være såret af en granatsplint, ved at arrangere hurtig hjemtransport af liget i en zinkkiste »med glasplade foran ansigtet« og påfølgende jordfæstelse i familegravstedet (E 868).

Den 20. juli 1916 blev en ugift elektriker fra Haderslev dræbt i Sommeslaget (E 1330). Fire år senere sendte hans soldaterkammerat et brev til afdødes fader med beretning om begivenhederne. Kammeraten skrev bl.a. (i oversættelse): »Jeg er lige kommet hjem fra fransk fangenskab og vil nu fortælle Jer om, hvad der skete med min gode ven. Jens blev dræbt af en håndgranat, mens

han stod ved siden af mig. Franskmændene havde omringet os, og vi havde planlagt at stikke af (»abschnallen«), men Jens ville ikke falde i fangenskab. Vi sprang ud af skyttegraven, og så blev han ramt af håndgranaten. Jeg råbte til ham: Hvordan har du det, men han svarede mig ikke... Venlig hilsen fra Jeres ubekendte W.S., Lübeck«.

Den lokale befolkning kunne i krigens første faser følge med i, hvem der faldt, gennem de officielle tabslister, der med mellemrum blev offentliggjort i aviser og på opslag. Senere blev meddelelserne færre, formentlig for ikke at lægge en dæmper på befolkningens opslutning om krigen.[23]

Afrunding

Af de ca. 13 millioner, der i krigsårene gjorde tjeneste i de tyske styrker, udgjorde døde og savnede ca. 2 mio. eller 15,5%. Med ca. 5.200 faldne og savnede blandt de ca. 30.000 indkaldte sønderjyder, var tabsprocenten her 17. I forhold til befolkningstallet var de sønderjyske tab således lidt større end det tyske gennemsnit, hvilket kan have sin forklaring ved, at landbefolkningen i Sønderjylland udgjorde en større andel, og det gav flere soldater.[4]

Af den samlede sønderjyske befolkning på ca. 160.000 blev alle våbenføre mænd fra landsdelens produktive og erhvervsaktive arbejdsstyrke, i alt en femtedel af indbyggerantallet, indkaldt til krigstjeneste.[6] De mange dansksindede havde intet andet valg end at trække i uniformen, alternativet havde været at flygte nord for Kongeåen, i dette tilfælde mistede de deres rettigheder og ejendom.

Det virker i dag som et paradoks, at de mange *dansksindede* sønderjyder, der gjorde tjeneste i de tyske styrker under Første Verdenskrig, og hvoraf godt 4.000 mistede livet, som deltagende i denne blodige proces var uvidende om, at den i sin slipstrøm skulle føre til grænsedragningen den 15. juni 1920. Først da Tysklands nederlag blev klart i begyndelsen af oktober 1918, begyndte initiativerne til Sønderjyllands forening med Danmark at tage realistisk form.[48]

Formålet med dette kapitel var at kortlægge handlingsforløbet ved de ca. 5.200 sønderjyske krigsdeltageres død og foretage militærhistoriske og medicinhistoriske analyser af de herved til-

vejebragte data. Baseret på arkivstudier af ca. en femtedel af krigsårenes omkomne sønderjyder, der faldt i tysk krigstjeneste ved alle våbenarter, fandtes, at omstændighederne i forbindelse med deres død fulgte samme mønster, som gjorde sig gældende i store tyske opgørelser over verdenskrigens ofre.

Det følgende kapitel vil vise, at der ikke alene blev taget hånd om de sønderjyske krigsinvalider, men også om de efterladte.

VII. De efterladte

Under Første Verdenskrig betød indkaldelsen af de mange mænd til militærtjeneste, at hjemmenes og familiernes økonomi blev drastisk forringet, når mandens arbejdsindtægt som forsørger ikke længere var til stede. Da de fleste hustruers lod dengang var at tage sig af hjemmet og børnene, og da der ikke levnedes kvinderne mulighed for lønnet arbejde i større omfang, ramte det ekstra hårdt. Det gjaldt også for mange familier til de godt 30.000 sønderjyder, der i krigens løb var indkaldt til det tyske militær.[4] En vis økonomisk kompensation for mandens fravær under indkaldelse var dog sikret ved en tysk lov fra 1888, og ved en lovændring vedtaget på selve dagen for krigsudbruddet den 4. august 1914 blev det bestemt, at hustruen til en indkaldt skulle have mindst 9 mark i månederne maj til oktober og i de øvrige måneder mindst 12 mark, medens der til hvert barn, også den indkaldtes uægtefødte, skulle ydes mindst 6 mark om måneden. Dersom den indkaldte forsørgede sine forældre eller bedsteforældre, blev disse også tildelt en understøttelse på mindst 6 mark månedlig. Understøttelsernes størrelse blev fastlagt af en lokal kommission efter granskning af familiens økonomiske status.[49] Det er næppe sandsynlig, at den indkaldte kunne bidrage til hjemmets tarv af sine soldpenge, der androg ca. 16 mark månedligt.

Var der således trange kår i hjemmene i mandens fravær under krigen, måtte den sørgelige meddelelse om ægtemandens, faderens eller sønnens død i krigstjenesten skabe utryghed og usikkerhed om familiens videre eksistens.[50] Her trådte imidlertid samfundet til, således som det var forpligtet til ved lovgivningen, der var udarbejdet specielt med sigte på denne situation.

Mens der tidligere er redegjort for forsørgelsen af de sønderjyske krigsinvalider, skal der i det følgende først redegøres for de tyske lovbestemmelser for faldnes efterladte og derefter for de danske love, der vedrørte efterladte efter de faldne sønderjyder. For disses vedkommende medførte grænsedragningen i 1920, at de kom under et andet lovsystem.

De tyske militære forsørgelseslove

De efterladte var omfattet af »Militärhinterbliebenengesetz«, lov nr. 3330 af 17. maj 1907 med tillægsbestemmelser fra 1916-17, der vedrørte enker og ægtefødte børn eller legitimerede børn af militærpersoner af underklassen, d.v.s. værnepligtige menige, underofficerer og officerer af reserven, som var døde under militærtjeneste i hæren eller marinen eller som følge af tjenestebetinget eller krigstjenestebetinget sygdom. Efterladte efter officerer af linjen var omfattet af lov om tjenestemænd.

Der ydedes »Kriegswitwengeld« (krigsenkeforsørgelse) til enken efter en feldwebel eller menig på 300 mark årlig, dersom den afdødes årlige indtægt var på 1200 mark eller derover, og 200 mark ved en indtægt under 1200 mark. Reserveofficersenker fik en pension på 12-1500 mark årlig.

»Kriegswaisengeld« (krigsbørneforsørgelse) til ægtefødte børn, hvor moderen var i live, udgjorde 40-60 mark årligt for hvert barn, til et forældreløst barn udløstes 240 mark årlig og til et uægte født barn 168 mark årlig.

»Kriegselterngeld« (krigsforældreforsørgelse) ydedes til slægtninge i opstigende linje (forældre, bedsteforældre), til hvis livsunderhold afdøde havde bidraget helt eller delvist (d.v.s. med mere end halvdelen). Til hver af disse slægtninge til en afdød militærperson kunne udbetales højst 250 mark årlig.

Enke- og børneforsørgelsen fastsattes af militærkontingentets øverste forvaltningsmyndighed (»Versorgungsamt«, »Hauptversorgungsamt«) med første udbetaling efter udløbet af den såkaldte »Gnadenmonat«; enken fik udbetalt afdødes sold for den måned, hvor dødsfaldet fandt sted, det drejede sig under det meste af krigen om 15,90 mark for en menig. Klager over de af »Versorgungsamt« trufne afgørelser kunne indgives til »Militärversorgungsgericht« og videre til »Reichsmilitärversorgungsgericht« til endelig afgørelse.

Hvis enken giftede sig igen, blev enkepensionen inddraget, men der udbetaltes efter ansøgning til »Versorgungsamt« én gang for alle en affindelsesum, som i krigsårene og frem til 1920 beløb sig til 1.000 mark. Børneforsørgelsen ophørte med udgangen af barnets 18. leveår, d.v.s. når det fyldte 18 år. Bortset fra små ændringer holdt de anførte forsørgelsesbeløb sig på et kon-

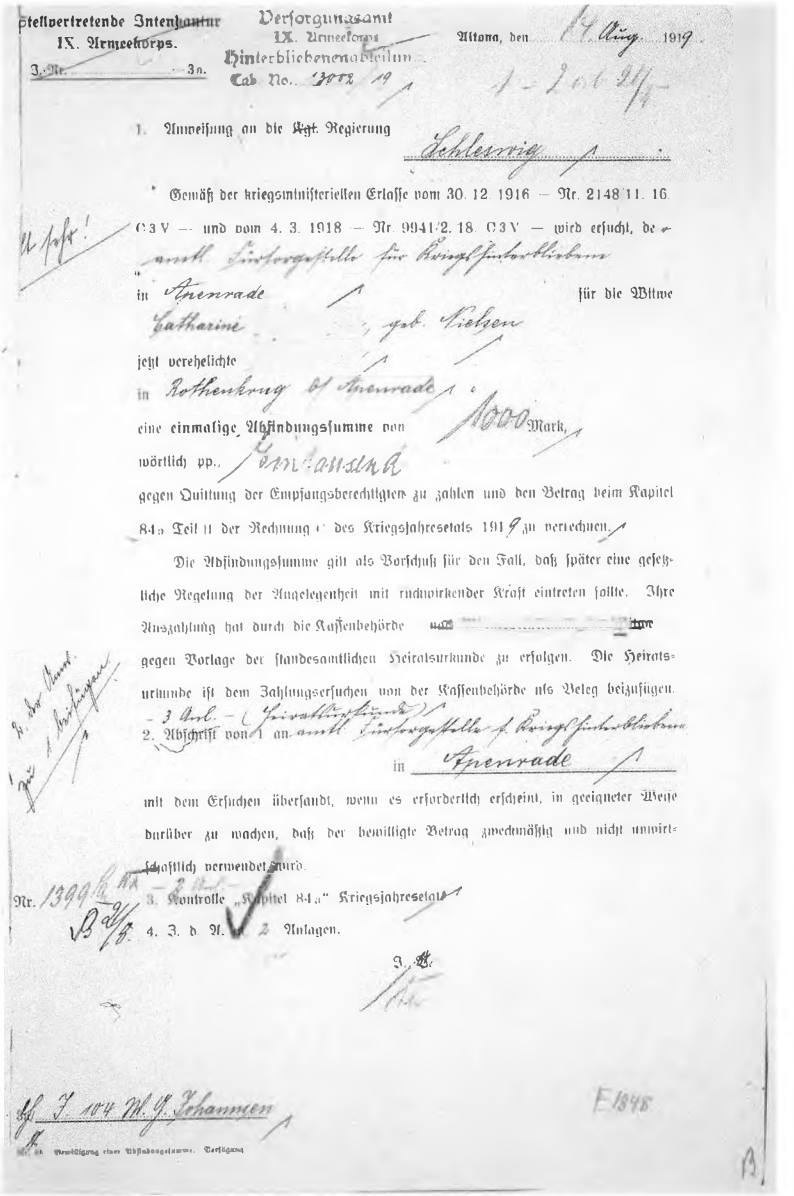

Stellvertretende Intendantur
IX. Armeekorps.
J.-Nr. ..... 3a.

Versorgungsamt
IX. Armeekorps
Hinterbliebenenabteilung
Tab. No. 3002/19

Altona, den 14 Aug. 1919

1. Anweisung an die Kgl. Regierung Schleswig

Gemäß der kriegsministeriellen Erlasse vom 30. 12. 1916 — Nr. 2148/11. 16. C 3 V — und vom 4. 3. 1918 — Nr. 9941/2. 18. C 3 V — wird ersucht, der amtl. Fürsorgestelle für Kriegshinterbliebene

in Apenrade für die Witwe Catharine, geb. Nielsen

jetzt verehelichte

in Rothenkrug b/ Apenrade

eine einmalige Abfindungssumme von 1000 Mark,

wörtlich pp., Eintausend

gegen Quittung der Empfangsberechtigten zu zahlen und den Betrag beim Kapitel 84a Teil II der Rechnung c des Kriegsjahresetats 1919 zu verrechnen.

Die Abfindungssumme gilt als Vorschuß für den Fall, daß später eine gesetzliche Regelung der Angelegenheit mit rückwirkender Kraft eintreten sollte. Ihre Auszahlung hat durch die Kassenbehörde ~~[illegible]~~ gegen Vorlage der standesamtlichen Heiratsurkunde zu erfolgen. Die Heiratsurkunde ist dem Zahlungsersuchen von der Kassenbehörde als Beleg beizufügen.

2. Abschrift von 1 an amtl. Fürsorgestelle f. Kriegshinterbliebene in Apenrade

mit dem Ersuchen übersandt, wenn es erforderlich erscheint, in geeigneter Weise darüber zu wachen, daß der bewilligte Betrag zweckmäßig und nicht unwirtschaftlich verwendet wird.

Nr. 1399/B 2/8.

3. Kontrolle „Kapitel 84a" Kriegsjahresetat

4. Z. d. A. 2 Anlagen.

J. A.

Sgl. J. 104 W. G. Johannsen

E 1848

Nr. 88. Bewilligung einer Abfindungssumme. Verfügung

Enken efter en soldat, der faldt på østfronten i 1915, giftede sig igen i august 1919 og tildeltes, som skrivelsen viser, en affindelsessum på 1.000 mark fra den 9. armés »Hinterbliebenenabteilung« i Altona. Efter at hun atter var blevet enke i 1936, modtog hun resten af livet to tredjedele af normal krigsenkepension efter sin første mand. Invalidenævnets arkiv (E 1848).

stant niveau helt frem til begyndelsen af 1920, hvor den dårlige tyske valutasituation udløste flere dyrtidstillæg på 30 – 40%.[18]

Kort tid før den dansk-tyske grænsedragning den 15. juni 1920 vedtoges en »Reichsversorgungsgesetz« af 12. maj 1920 »über die Versorgung der Militärpersonen und ihrer Hinterbliebenen bei Dienstbeschädigung«. Da denne lov indeholdt bestemmelser, der afveg fra den tidligere lov fra 1907, og da de for nogles, men langtfra alles vedkommende blev videreført (kopieret) af de danske myndigheder efter 1924, skal væsentlige afsnit herfra refereres.

Den nederste grænse for tildeling af krigsinvaliderente blev forhøjet fra 10 til 15 procents invaliditet. Krigsenkeforsørgelsen udregnedes til 30% af »fuldrente«, d.v.s. den pension, der ville være udbetalt, hvis afdøde havde været 100% invalid, og til 50%, hvis enken ikke kunne bestride et erhverv eller var forhindret heri på grund af pleje og opdragelse af børn. Beløbene udgjorde henholdsvis 720 mark og 1200 mark årligt. Ved indgåelse af nyt ægteskab modtog enken en affindelsessum på tre gange den årlige krigsenkerente undtagen ved giftermål med en udlænding eller en statsløs. Efter skilsmisse modtog den tidligere enke atter forsørgelse, hvis hun var uden skyld i skilsmissen, eller hvis ægtefællens psykiske lidelse var årsag til ægteskabets ophør. Dersom årsagen til mandens død ikke var begrundet i krigstjenestebeskadigelse eller -sygdom, kunne der i trangstilfælde tillægges enken en enke-bistandshjælp svarende til to tredjedele af sædvanlig krigsenkepension samt børnetillæg. Enker efter værnepligtige officerer og underofficerer samt enker, hvis afdøde mænd havde haft en indtægt over en vis størrelse, modtog et tillæg til enkepensionen.

Krigsbørneforsørgelsen udgjorde 15% af »fuldrente«, hvis moderen levede, og 25%, hvis moderen var død, henholdsvis 360 og 600 mark årlig. Krigsforældreforsørgelse til trængende forældre eller bedsteforældre beløb sig til 30% af fuldrente, hvis begge forældre var levende, og til 20%, hvis kun én var i live, henholdsvis 720 og 480 mark årlig. Der ydedes rentetillæg, hvis flere sønner var faldet. Bedsteforældre modtog kun forsørgelse, hvis der ikke var forældre, der havde krav herpå.

Forsørgelsen blev reduceret stigende i takt med indtægter over 5-6.000 mark årlig og bortfaldt helt ved indtægter over 14.000 mark. Udbetaling af en kapitalaffindelsessum til enker kunne

efter ansøgning tilstås, dersom den udbetalte sum tjente et nyttigt formål, der kunne forbedre enkens økonomiske forhold, f.eks. ved erhvervelse af grund, byggeri, forbedring af bolig, forretningsovertagelse o.l. Enken skulle være i alderen fra 21 til 55 år, og der udbetaltes affindelsessummer på 4.440 mark faldende til 198 mark over dette aldersspænd, hvis ansøgningen blev imødekommet. De anførte beløb afspejlede forholdene ved lovens ikrafttræden, og altså også gældende ved dansk overtagelse af forsørgelsesforpligtelserne for de sønderjyske krigsefterladte. Imidlertid henholdt de danske forsørgelsesinstanser sig indtil videre til den tidligere »Hinterbliebenengesetz« af 1907 med tillægsbestemmelser.[47]

De danske lovbestemmelser

Med virkning fra den 15. juni 1920, da Sønderjylland indlemmedes i Danmark, havde den danske stat forpligtet sig til »at yde en fyldestgørende Forsorg« for sådanne krigsinvalider og efterladte, der nu var blevet danske statsborgere.[5] Lov nr. 740 af 1. december 1920 sikrede disse personer en »midlertidig Understøttelse af Statskassen«. Instrumentet til varetagelse af disse forpligtelser blev, som beskrevet i loven, Invalidenævnet i Sønderborg og Invalideråd på Slotsholmen som klageinstans. Krigsinvalider og krigsenker, hvis forsørgelse var afklaret i den tyske tid, fik deres pensioner udbetalt uændret i dansk mønt til parikurs. På initiativ af »Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte« blev omregningskursen fra den 1. december 1920 sat til 89 mod tidligere foreslået 50, en kurs, der med den tyske valutas daværende styrtdyk var til de forsørgelsesberettigede fordel.[18, 51] Også hustruer, hvis mænd (hyppigst krigsinvalider) efter grænsedragningen døde af en krigsbetinget lidelse eller sygdom, blev omfattet af krigsenkebestemmelserne.

Da de dansk-tyske forhandlinger om de mange praktiske spørgsmål i forbindelse med grænseflytningen, herunder også om udbetalingen til de sønderjyske krigsofre, trak ud, og da Tyskland havde standset udbetalingen fra den 15. juni 1920, måtte den danske stat løse det akutte problem og midlertidig påtage sig de økonomiske forpligtelser efter de regler, der havde været gældende i tysk tid. Først efter underskrivelsen af traktaten den 10. april 1922, hvorved Danmark endegyldigt påtog sig alle for-

pligtelser over for de sønderjyske invalider og faldnes efterladte med den 15. juni 1920 som skæringsdato, kunne der udarbejdes et dansk oplæg, som resulterede i lov nr. 100 af 29. marts 1924. Denne lov om »Forsørgelsen af værnepligtige militære Invalider og sådannes efterladte i de sønderjydske Landsdele« havde samme målgruppe som de tidligere tyske forsørgelseslove, medens pension til invaliderede officerer af linjen og sådannes efterladte behandledes efter lov nr. 351 af 7. august 1922 om »Pensioner til fhv. tyske Tjenestemænd og sådannes efterladte i de sønderjydske Landsdele«. Også her var omregningskursen fra tysk til dansk valuta 89. Det drejede sig om 18 officerspensioner, som den danske stat overtog til udbetaling.[12]

En sammenligning mellem de på samme tidspunkt udbetalte beløb til tyske og danske forsørgelsesberettigede *efter* ikrafttræden af lov nr. 100/1924 viste, at de danske pensionsbeløb var betydeligt højere end de tyske, både for krigsinvalider og for efterladte. Således modtog en invalid med 50% erhvervsevneindskrænkning i 1926 i Tyskland 37 mark 11 pfennig og i Danmark 122,50 kr. månedligt. Og en krigsenke med ét barn fik i Tyskland maksimalt 63 mk. 42 pf., i Danmark 140,25 kr. mdtl. På dette tidspunkt havde den tyske valuta forbedret sig så meget, at 1 mark i det store og hele kunne sættes til 1 dansk krone. De samme iøjnefaldende forskelle gjorde sig gældende for forældrerenter; de danske forsørgelsesbeløb var generelt 2-3 gange højere end de tyske. Årsagen til disse forskelle skal søges i de elendige valutaforhold i Tyskland i årene op til 1920. På grund af den ringe købeevne blev pensionerne til krigsinvalide, krigsenker og børn forhøjet med to dyrtidstillæg på i alt 70 eller 80%. Disse forhøjede beløb blev overtaget til udbetaling til parikurs (kurs 89) af den danske stat, og da man efter den nye lov i 1924 ikke ville stille de forsørgelsesberettigede økonomisk dårligere end hidtil, fortsatte man med det høje niveau. Dette i modsætning til forholdene i Tyskland, hvor de tidligere store dyrtidstillæg blev nedsat til et minimum, efter at den tyske valuta havde stabiliseret sig i slutningen af året 1923.[18]

Angående forsørgelsen af de efterladte, som er hovedemnet for dette arbejde, skal der fremdrages en række bestemmelser fra den nye lov fra 1924, som adskilte sig fra de regler, der blev fulgt i årene 1920 til 1924, regler, der var baseret på bestemmelser i de tyske militære forsorgslove fra før 1920. De tyske satser for krigs-

enke- og krigsbørneforsørgelse udregnedes på basis af afdødes »udligningstillæg« og var højere, hvis enken boede i en by end i et landdistrikt. Efter dansk lov ydedes et fast årligt beløb til enken og tillæg for hvert barn, således at det ældste barn modtog et større beløb end de yngre søskende. En dansk krigsenke kunne ikke, i modsætning til en tysk, få pensionen kapitaliseret. Da folkepensionen blev indført i Danmark, blev der foretaget en udligning i visse krigsenkeforsørgelser, således som der senere vil blive vist eksempler på.

Ved indgåelse af nyt ægteskab udbetaltes før 1920 fra tysk side 1.000 mark i affindelsessum én gang for alle svarende til tre gange årlig enkepension. Dette beløb blev direkte kopieret i det danske system i årene 1920 til 1924 med en udbetaling af 890 kr. (kurs 89!) til en enke, hvis hun giftede sig med en mand med dansk statsborgerskab, og hvis enken ikke var fyldt 55 år. De sociale myndigheder blev forinden anmodet om en udtalelse om parrets økonomiske forhold, om de havde et godt skudsmål, var arbejdssomme og hæderlige, og om summen ville tjene et godt formål, før Invalidenævnet sanktionerede udbetalingen af affindelsessummen. Fandt giftermålet sted efter ikrafttræden af lov nr. 100 fra 1924, udbetaltes en affindelsessum på 1.440 kr. svarende til to års enkepension, hvilket var betydeligt mere end en tysk enke ville få i samme situation.

Forældreforsørgelsen udgjorde i Danmark maksimalt det i lov nr. 348 af 7. august 1922 om aldersrente fastsatte beløb med tillæg. Forsørgelsen blev inddraget, hvis betingelserne for udbetaling af aldersrente var opfyldt ved 65-års alderen. I Tyskland beregnedes forældrerenten som en procentsats af det fuld-invalide-rentebeløb, som den afdøde ville have været berettiget til. Renten blev forhøjet med en femtedel for hver søn udover den første, der var faldet i krigen.

Hverken fra tysk eller dansk side var der nedfældet noget om skattepligt for de udbetalte forsørgelsesbeløb til krigsinvalider og efterladte. Som det senere vil blive omtalt, syntes beløbene i Danmark at være fritaget for statsskat, vel nok fordi de lå under datidens skattefri bundgrænse. Først i 1943 ved lov nr. 395 af 6. august blev forsørgelsesbeløbene officielt fritaget for beskatning.

De danske lovbestemmelser om krigsenke-, børne- og forældreforsørgelse undergik med årene en række tilpasninger, hvoraf flere skal omtales her. Den omtalte lov nr. 100/1924 blev frem til

1986 ændret i en række love. Lov nr. 127 af 15. april 1935 indeholdt en bestemmelse, der havde til hensigt at forhindre krigsenkeforsørgelse efter en krigsinvalid, der giftede sig efter sit fyldte 60. år eller indgik ægteskab på sit dødsleje eller inden for tre måneder før dødens indtræden. Yderligere bestemtes, at enker efter krigsinvalider med en invaliditetsprocent på 50 eller derover i trangstilfælde blev tildelt krigsenkepension, selvom mandens død ikke skyldtes krigsinvaliditeten. Havde enken giftet sig på ny, og blev hun atter enke, kunne hun – også i trangstilfælde – atter tilkomme to tredjedele af normal krigsenkepension efter sin første mand. Ifølge en særordning, truffet i 1938 mellem Folketingets finansudvalg og Socialministeriet (Socialministeriets skrivelse af 5. februar 1938) og med virkning fra 1. april 1937, kunne krigsenker, der havde indgået nyt giftermål, atter tillægges to tredjedele af en normal krigsenkepension ved skilsmisse, dog kun, hvis der var trang tilstede, og dersom kvinden ikke bar skylden for skilsmissen. En meget udnyttet lovbestemmelse i lov nr. 47 af 4. april 1932 fastslog, at forskudsvis udbetaling af renten også skulle gælde for enker efter faldne, ligesom det allerede var gældende for forsørgelsesberettigede krigsinvalider, forudsat at beløbet tjente et fornuftigt formål, der ville forbedre hendes økonomiske situation eller erhvervsmuligheder. I det tyske system havde denne bestemmelse været gældende siden 1920. Der kan fremvises eksempler på, at også bedsteforældre til faldne nød godt af denne lov.

De årlige forsørgelsesbeløb (grundbeløb) til krigsenker og umyndige børn, således som det fremgår af tabel 11, afspejler til en vis grad pristalsudviklingen gennem årene.

De enkelte grundbeløb blev forhøjet med *midlertidige* eller *varige* tillæg. Således modtog en gårdejerenke, hvis mand faldt i 1916, i tysk tid en forsørgelse på 300 mark plus 60 mark for hvert af deres seks umyndige børn, i alt 660 mark årlig. I 1921, da den danske stat havde overtaget forpligtelsen, var beløbet med dyrtidstillæg steget til 1408 mark eller 1.253 kr. efter gældende omregningskurs. Efter vedtagelsen af lov nr. 100/1924 udgjorde beløbet, iberegnet forsørgelsen for nu fire umyndige børn og et midlertidigt tillæg på 1.044 kr. i alt 2.784 kr. årligt. Beløbene skal ses i relation til, at eksistensminimum for forsørgere på landet indtil 1922 blev ansat til 600 kr. og siden til 1.200 kr. årligt.

Tabel 11. Årlige forsørgelsesbeløb til krigsenker og umyndige børn (grundbeløb).

	Krigsenker	Ældste umyndige barn	For hvert følgende barn
I tysk regi frem til juni 1920	300 mark	60 mark	60 mark
I dansk regi 1920-1924	267 kr.	53,40 kr.	53,40 kr.
Efter lov nr. 100 af 29.3.1924	720 kr.	300 kr.	180 kr.
Efter lov nr. 140 af 13.3.1943	840 kr.	300 kr.	180 kr.
Efter lov nr. 217 af 8.4.1949	1.950 kr.	700 kr.	420 kr.
Efter lov nr. 401 af 18.12.1963	3.315 kr.	1.190 kr.	714 kr.
Efter lov nr. 214 af 19.5.1971	6.972 kr.	2.508 kr.	1.500 kr.
Efter lov nr. 176 af 7.5.1975	10.248 kr.	3.684 kr.	2.208 kr.
Efter lov nr. 917 af 16.12.1986	14.856 kr.	5.340 kr.	3.204 kr.

Indtægter under denne grænse var skattefri.[52] Havde enken og børnene kun krigsforsørgelsen, der med pristalsudviklingen i dag ville svare til godt 57.000 kr. årligt, var der ikke råd til mere end det mest nødvendige.[19] Dog var hun bedre stillet end mange krigsenker; hun måtte ikke gå fra gården, hun havde naturalindkomst, og børnene, der i 1924 var i alderen fra 10 til 19 år, kunne hjælpe til i bedriften. Enken døde i 1958 (E 1215).

Forsørgelsesberettigede efterladte efter sønderjyske krigsdeltagere

Fra Invalidenævnets årsberetninger, der foreligger fra 1921/22 til og med 1968, fås et overblik over antallet af efterladteforsørgelser og efterladteforsørgede, som de fordeler sig gennem årene, og de beløb, som staten bidrog med til disse pensioner.[8] I disse opgørelser indgik dels efterladteforsørgelser, som inden grænsedragningen i 1920 var udbetalt af den tyske stat og som den danske stat herefter overtog samt senere tilkomne forsørgelser til efterladte efter faldne, dels sådanne forsørgelser, som ifølge loven omfattede efterladte efter sønderjyske krigsinvalider, der afgik ved døden efter den 15. juni 1920. Antallet af forsørgelser og forsørgede afspejlede således tidsmæssige variationer, hvor

de enkelte grupper af forsørgede kontinuerligt var underkastet ændringer både i form af afgang og tilgang. I tidens løb faldt enker ud af opgørelsen på grund af dødsfald, andre på grund af nyt giftermål, mens nye kom til, når deres krigsinvalide mand afgik ved døden, og de tidligere anførte betingelser for enkepension var opfyldt. Med årene svandt antallet af forsørgelsesberettigede forældre af naturlige årsager ind, og børneforsørgelsen ophørte, når barnet fyldte atten år. Ved Invalidenævnets nedlæggelse i 1990, overtog Sønderborg kommune den videre administration af ydelserne til de få tilbageblevne forsørgelsesberettigede enker.[53] Ved gennemgang af arkivmateriale fra denne periode blev enkelte optællinger udtaget til nærværende undersøgelse.[54, 55]

Ved grænsedragningen den 15. juni 1920 overtog Danmark i alt 1.605 efterladteakter (E-akter), som allerede var færdigbehandlet af de tyske myndigheder og som indebar forsørgelsen af 1.100 enker, 3.100 børn og 400 formyndere. Efter sit første arbejdsår 1921/22 havde Invalidenævnet registreret 1.923 E-akter, som omfattede efterladtepensioner til 1.506 enker, 3.142 børn og 346 forældre eller bedsteforældre. I de følgende seksten år af Invalidenævnets virke oplyste årsberetningerne *antallet* af efterladterentesager (E-akter) uden at specificere disse i de enkelte underafdelinger, idet forsørgelsen til enker med børn i denne periode blev talt som én forsørgelse (rente) og forældre- og bedsteforældrerente tilsvarende som én sag, selvom flere personer modtog forsørgelse. Samtidig med tiltrædelsen af en ny kontorchef i Invalidenævnet i 1938 blev antallet af forsørgede i de årlige beretninger splittet op i grupperne: enker, umyndige børn og forældre/bedsteforældre. Til gruppen børn henregnedes foruden ægtefødte børn, også sådanne, der var blevet forældreløse, samt børn født uden for ægteskab (»uægteskabelige børn«), hvis den biologisk legitime far var faldet i krigstjeneste eller død som følge af en under militærtjenesten pådragen lidelse eller sygdom, herunder forværring eller opblussen af en lidelse, der ikke havde forhindret indkaldelse.

Afgørelsen af, om efterladte var berettigede til at modtage pension, blev i det tyske system truffet, efter at den lokale kommuneforstander havde indsendt ansøgning til distriktskommandoen, for forældres vedkommende vedlagt oplysninger om afdødes bidrag til disses livsunderhold. Regimentintendanturen ind-

hentede dokumentation om dødsfaldet og de nærmere omstændigheder omkring dette, og herefter var det op til armékorpsets »Versorgungsamt« at godkende eller forkaste ansøgningen. De af de tyske myndigheder godkendte forsørgelser til de efterladte blev efter grænsedragningen i 1920 alle overtaget af den danske stat med Invalidenævnet som administrativ instans. Forudsætningen var, at enken og børnene havde opnået dansk indfødsret, bevidnet ved fremlæggelse af indfødsretsbevis, og at de havde fast bopæl i Danmark. Senere indkomne ansøgninger om invalide- eller efterladteforsørgelse blev behandlet og afgjort af Invalidenævnet, som fremskaffede dokumentation for, at familiemedlemmets død skyldtes en krigstjenestebeskadigelse. Retten til efterladtepension tilkom alle berettigede – uanset deres økonomiske forhold. Dog åbnede lov nr. 127/1935 som tidligere omtalt adgang til i trangstilfælde at bevilge efterladtepension, dersom afdødes invaliditet var bedømt til 50% eller derover, uagtet at døden ikke var fremkaldt af en krigsskade eller -sygdom. En række af nævnets afslag på ansøgninger mødte kritik fra enker efter tidligere krigsdeltagere og de nævnsmedlemmer, der repræsenterede de invalide og de efterladte, især hvis nævnets lægelige konsulenter ikke havde fundet, at døden var forårsaget af krigstjenesten.[51] Andre afslag var begrundet med fristforsømmelse, når ansøgningen var indsendt mere end et år efter dødsfaldet, atter andre fik afslag, hvis ægteskabet var indgået, efter at den afdøde mand havde pådraget sig en invaliditet, som var medvirkende til døden. De efterladte havde imidlertid mulighed for at indklage afgørelsen inden for tre måneder til Invalideråd et, som i langt de fleste tilfælde gav nævnet medhold (f.eks. E 1014, E 1036). Der var dog undtagelser, som det fremgår af forløbet af følgende klagesag (E 1627).

En 33-årig kommunal embedsmand døde den 27. januar 1921 i hjemmet af diabets mellitus (sukkersyge). Under krigen havde han bl.a. deltaget i Sommeslaget og var her udsat for »Verschüttung«, d.v.s. han var blevet begravet under jordmasser efter granateksplosion. Han blev hjemsendt fra tjenesten den 6. marts 1918 på grund af »neurastheni«. I april 1920, to år efter hjemsendelsen, påvistes sukkersyge. De tyske myndigheder gav afslag på ansøgning om krigsinvalidepension, da der ikke var tale om en krigstjenestebeskadigelse, og Invalidenævnets medicinske konsulent tilsluttede sig i 1921 denne afgørelse. Imidlertid ind-

hentedes i 1924 en erklæring fra en tysk professor, som på basis af hændelsesforløbet udtalte, at afdøde under tjenesten formentlig havde beskadiget pancreas (bugspytkirtlen), og herved var sukkersygen blevet udløst. Nævnets medicinske konsulent stillede sig tvivlende over for denne udtalelse, men kunne dog ikke udelukke, at der var en sammenhæng. Invalideråd et forelagde sagen for Retslægerådet, som i sin svarskrivelse den 5. november 1925 udtalte, »at det efter det i Sagen oplyste er sandsynligt, at den omhandlede Tilskadekomst under Krigen er Aarsag til den Sukkersyge, hvoraf M.W.S. er død.« Der blev herefter tildelt enke- og børnepension med tilbagevirkende kraft fra 1921, og i 1932 fik enken til etablering af et fodplejeinstitut et rentefrit pensionsforskud på 1.584 kr. til afdragsvis afvikling med 15-25 kr. månedligt. Hun døde i 1981 i en alder af 85 år.

En anden klagesag fik et negativt udfald (E 1642). En enke søgte i 1921 om pension til sig og sine børn, efter at hendes mand samme år var død 47 år gammel på Haderslev sygehus af mavekræft (cancer ventriculi). Han havde under krigen været indlagt på lazaret til behandling for mavekatar (ulcus?) og hjemsendtes på grund af denne sygdom i februar 1918 med en invaliditetsprocent på 15. Enken mente, at hun måtte være berettiget til forsørgelse, da mandens død havde sin årsag i en krigsbetinget mavelidelse. Invalidenævnets medicinske konsulent fandt imidlertid ikke, at der var tale om en sådan sammenhæng, hvorefter nævnet gav afslag på ansøgningen. Enken ankede i 1922 forgæves denne afgørelse til Invalideråd et og endnu en gang i 1924, hvor rådet definitivt fastholdt afslaget.

Som det kan ses, var der i disse pensionssager ofte tale om lægelige afgørelser, der havde konsekvenser med stor økonomisk betydning for de efterladte. Medens det i den først omtalte sag var tvivlen, sandsynligheden og usikkerheden om årsagen til sygdommens opståen (og den dødelige udgang), der blev udslagsgivende i afgørelsen om krigsskade eller ej, synes den skråsikre afgørelse i den anden sag set med lægelige øjne i dag at være temmelig kritisabel. Også denne enke burde være tilkendt pension, i det mindste på grund af tvivlen om, hvorvidt den dødbringende lidelse var en ondartet forværring af den krigsbetingede lidelse, som afdøde havde fået tilkendt krigsinvalidepension for.

Ved gennemgang af Invalidenævnets årsberetninger fra årene

1923/24 til 1967/68 ses, at der i denne periode i alt blev indsendt 1319 ansøgninger om krigsenkepension, heraf blev 613 eller 46% bevilget.

Det ses af tabel 12, at antallet af forsørgelsesberettigede børn faldt brat i løbet af de første 18 til 20 år efter krigsafslutningen, hvilket er et udtryk for, at disse børn, hvis fædre døde under krigen, i denne periode fyldte 18 år, hvorefter de udgik af krigsbørneforsørgelsen. Senere flader kurven langsommere ud, men selv i 1968 modtog to børn pension. Disse børn må være avlet af krigsinvalid(er), der havde giftet sig inden 60-årsalderen, og hvor enke og børn opfyldte bestemmelserne for at modtage forsørgelse efter mandens død. Fra starten af 1970'erne kan der næppe have været mindreårige tilbage i denne gruppe.

Antallet af forsørgede forældre (og bedsteforældre) aftog mere jævnt og ebbede ud omkring 1970. En forælder, født omkring 1880 og ca. 90 år gammel omkring 1970, kan have haft pension efter en søn, der som ganske ung var faldet i krigen.

De pensionsberettigede krigsenker er vanskelige at rubricere ud fra de opgivne antal, idet der i hele perioden som tidligere anført var tale om både afgang og tilgang. Straks efter dansk overtagelse af forsørgelsespligterne var der væsentligst tale om enker efter *faldne* sønderjyder. Herefter viser tallene, at afgangen af krigsenker i de følgende år var større end tilgangen, dog var der i årene fra 1935/36 til 1940/41 en stigning i antal enker, hvilket kan forklares ved et højt antal nytilkomne krigsenker efter afdøde krigsinvalider i perioden. De tre kvinder, som stadig i år 2003 modtager pension, og som er i alderen fra 82 til 96 år, er alle enker efter krigsinvalider.[13] Også tidligere krigsenker, der havde fået enkepensionen annuleret ved indgåelse af nyt ægteskab, indgik på ny i opgørelsen, hvis deres anden mand døde, og det samme gjaldt for tidligere krigsenker, der uden egen skyld var blevet skilt i deres nye ægteskab. Et indtryk af tallenes baggrund fås f.eks. ved at studere bevægelserne fra årene 1945/46 til 1947/48. I denne periode døde i alt 68 enker, og to fik tilkendt affindelsessum i anledning af nyt ægteskab, medens 46 blev bevilget enkeforsørgelse. Samtidig faldt det samlede antal krigsenker med 43 (fra 1.035 til 992), hvilket af en eller anden grund ikke stemmer med det ud fra ovennævnte angivelser udregnede fald på 24. I samme periode blev der afvist 38 ansøgninger om enke- og børnepension.

Tabel 12. Variationer i årlige antal af efterladteforsørgelser og – forsørgede og den danske stats udbetalinger til disse pensioner, belyst ved uddrag fra Invalidenævnets årsberetninger for årene 1923/ 24 til 1967/68 og supplerende arkivmateriale samt andet kildemateriale.[8, 13, 54]

År*	Antal efterladterenter** (= E akter)	Antal			Efterladterenter (afrundet beløb)
		Enker	Børn	Forældre	
Pr. 15. juni 1920	1.605	1.100	3.100	?	
1921/22	1.923	1.506	3.142	346	2.435.000 kr.
1923/24	2.007				2.245.000 kr.
1927/28	1.887				1.854.000 kr.
1930/31	1.700				1.533.000 kr.
1935/36	1.314	889	194	?	1.277.000 kr.
1938/39		1.028	132	312	1.333.000 kr.
1940/41		1.049	102	245	?
1945/46		1.035	33	158	1.849.000 kr.
1947/48		992	27	118	1.180.000 kr.
1950/51		954	17	77	1.990.000 kr.
1955/56		894	3	33	2.138.000 kr.
1960/61		741	4	10	1.960.000 kr.
1964/65		587	3	4	1.820.000 kr.
1967/68		528	2	2	2.602.000 kr.
1980		106	0	0	?
1986		44	0	0	?
1991		23	0	0	607.000 kr.
1992		17	0	0	458.000 kr.
1996		4	0	0	109.000 kr.
2002		4	0	0	125.000 kr.
2003		3	0	0	93.000 kr.

* Til og med 1967/68 gik regnskabsåret fra den 1. april til den 31. marts i det følgende år.

** Antallet af efterladterenter (-forsørgelser) er i disse opgørelser mindre end antallet af forsørgede, idet en enke med børn talte som én rente, og forældrerente for én rente, uafhængig af, om der var én eller to forældre i live.

De totalt udbetalte forsørgelsesrenter blev omtrent halveret fra 1923/24 til 1935/36 samtidig med, at antallet af børnepensioner faldt med ca. 3.000. Sammenlignet med udbetalingen til krigsinvaliderne udgjorde beløbene til de forsørgelsesberettigede efterladte i de år, som årsberetningerne redegør for, en noget mindre sum.

Det kan i øvrigt undre, at Invalidenævnet i 1920 fra det tyske forsorgssystem overtog udbetalingen af kun 1.605 efterladterenter, omfattende 1.100 enkerenter foruden børnerenter samt forældrerenter, når det tages i betragtning, at antallet af faldne sønderjyder i tysk krigstjeneste var godt 5.000.[30] Da de efterladte havde lovbegrundet krav på forsørgelse, kunne man udover de allerede fra tysk side anerkendte forsørgelsesberettigede have forventet betydeligt flere, der i 1920 og de første følgende år havde gjort deres krav gældende og var blevet anerkendt. Udregnet på basis af opgørelsen over sønderjyske faldnes civilstand (kapitel VI) ville de ca. 5.000 faldne efterlade ca. 3.500 pensionsberettigede enker. I virkeligheden var antallet betydeligt mindre.

Analyse af efterladte efter 1.123 faldne sønderjyder

Medens der i det foregående først og fremmest er fokuseret på en bred, generel beskrivelse af de rammer, som fra samfundets side var afstukket for omsorgen for de efterladte, vil der i det følgende blive redegjort for, hvordan lovbestemmelserne virkede i praksis ved at følge en gruppe efterladte, som indtil den 15. juni 1920 var underlagt tysk efterladteforsorg og derefter dansk. Undersøgelsen omfatter således ikke forsørgelsesberettigede efterladte efter krigsinvalider, der døde efter krigsafslutningen.

Basismaterialet er identisk med det, der ligger til grund for den i forrige kapitel foretagne analyse af Første Verdenskrigs faldne sønderjyske krigsdeltagere. Dette materiale blev udtaget fra Invalidenævnets arkiv ved gennemgang af akter over efterladte (E-akter), som alle var færdigbehandlede af de tyske myndigheder og siden overgået til Invalidenævnet. Da nævnet i 1920 overtog 1.605 efterladterentesager, blev de første 1.238 akter udtaget i nummerorden og gennemgået (nr. E 612 til E 1849). Efter rensning af materialet var 1.103 akter tjenlige til undersøgelsen, repræsenterende i alt *1.123* sønderjyder, der faldt under

krigen, og hvis efterladte oprindelig var under tysk forsorg. Af disse 1.123 døde var 782 (70%) ægtemænd, 27 (2%) enkemænd, 253 (23%) ugifte, medens civilstand ikke var anført for 61 (5%).

Af de *782 enker efter faldne* døde ni, og 76 giftede sig før den 15. juni 1920. Efter ansøgning til armékorpsets intendantur modtog enken ved sit nye giftermål gennem korpsets »Versorgungsamt« en affindelsessum én gang for alle på 1.000 mark. Til enker efter underofficerer ydedes 1.200 mark (E 738). En enke (E 1608) fik i 1918 kapitaliseret sin tyske enkepension, idet der udbetaltes 3.100 mark, dog først efter at hun var blevet lægeligt undersøgt! Hendes umyndige børn fortsatte i det danske forsørgelsessystem.

Den danske stat overtog således forsørgelsen for 697 enker. I perioden fra den 15. juni 1920 til ikrafttræden af lov nr. 100/1924 giftede yderligere 88 enker sig. Invalidenævnet bevilgede efter ansøgning en affindelsessum på 890 kr., hvis oplysningerne fra de lokale sociale myndigheder kunne bekræfte, at der var trang til stede, at pengene ville få en fornuftig anvendelse, og at der var tale om hæderlige og arbejdsomme mennesker med et godt skudsmål. Endelig skulle enken være under 55 år og den nye ægtemand være dansk statsborger. Dette sidste forhold var årsag til afslag på ansøgning fra en krigsenke, der giftede sig i 1922 med en udlænding (E 702), og samtidig mistede hun sin danske enkepension. I den anførte periode fik i alt 24 afslag, de fleste da der ikke var trang til stede (f.eks. E 1014, E 1036). Én fik afslag, fordi »beløbet ikke ville få en fornuftig anvendelse« (E 1526), en anden, fordi hun ved sit giftermål i 1923 fik prædikatet »letlevende, tyvagtig, syfilitiker«, men da hun giftede sig på ny året efter, havde hun »ændret sig til det bedre«, og så fik hun udbetalt 1.440 kr. i affindelsessum (E 974). Tre fik afslag, da tidspunktet for indsendelse af ansøgning var forpasset (E 1314, E 1437, E 1638), og endelig fik én afslag, bl.a. fordi det begrænsede beløb, som staten i overgangsperioden indtil 1924 havde afsat til dette formål, var opbrugt! (E 1575).

60 enker giftede sig efter ikrafttræden af lov nr. 100/1924, der fastsatte affindelsessummen til »to Gange Aarsbeløbet af den sidst oppebaarne Krigsenkeforsørgelse«, d.v.s. i 1924 2 x 720 kr. = 1.440 kr. En krigsenke, der giftede sig i 1924 og modtog 1.440 kr., klagede til Invalideråd, fordi dyrtidstillæg ikke var indregnet i beløbet. Rådet gav klageren medhold, og der udbetaltes herefter

2.432 kr. i affindelsessum (E 651). I 1926 var summen steget til 2.736 kr. (E 757). En enke, der giftede sig i 1925, nægtedes affindelsessum, da hendes nye ægtemand blev karakteriseret som »økonomisk upålidelig og uansvarlig«. I 1926 indgik man en ordning, hvorved summen blev hendes særeje og udbetaltes i portioner via en »værge«, når der var dokumenteret behov til stede (E 1298). Tre i denne gruppe fik afslag på deres ansøgning om økonomisk kompensation ved nyt ægteskab.

I alt 224, eller ca. 30% af de oprindelige krigsenker, giftede sig igen. Af disse blev 41 enker på ny, hvorefter loven tilsikrede dem krigsenkepension efter deres første mand med et beløb svarende til to tredjedele af den normale enkepension, forudsat at der var trang til stede, og det var der hos 32 af de 41, medens 9 fik afslag på grund gode økonomiske forhold.

Ti tidligere krigsenker blev skilt i deres andet ægteskab. Af disse fik ni atter tilkendt to tredjedele krigsenkepension ifølge den tidligere omtalte særordning, der fra den 1. april 1937 åbnede mulighed for herfor, når der var trang til stede, og kvinden var uden skyld i skilsmissen. En fraskilt fik afslag i Invalidenævnet på sin ansøgning om krigsenkepension efter sin første mand, da hun »ikke var uden skyld i skilsmissen«, også selvom der var trang til stede. Hun klagede over denne afgørelse, som måtte helt omkring Socialministeriet, der gav nævnet ret i afslaget (E 1152).

En krigsenke, hvis mand faldt i april 1917 på vestfronten ramt af en granatfuldtræffer, giftede sig i februar 1920 og modtog den faste tyske affindelsessum på 1.000 mark. Ægteskabet endte i skilsmisse i 1927, hvorefter hun fik udbetalt to tredjedele krigsenkepension efter sin første mand. I 1938 giftede hun sig for tredje gang, men manden døde i 1953. Hun fik nu igen udbetalt to tredjedele krigsenkepension efter sin første mand, der var død 26 år forinden (E 1542).

I dette materiale, der oprindelig bestod af 782 enker, døde den ældste i 1985 i en alder af 102 år (E 1039), og året efter døde den da længstlevende i en alder af 98 år (E 1741).

Lov nr. 47/1932 gjorde det muligt efter ansøgning til Invalidenævnet at få udbetalt rentefrit forskud på pensionen til krigsenkerne til indfrielse på særdeles lempelige vilkår med mindre månedlige afdrag, fratrukket over en årrække i den løbende pensionsudbetaling. Ansøgningerne skulle indeholde oplysnin-

ger om formålet for låneansøgningen med oversigt over de anslåede udgifter. En forudsætning for tildeling af forskud var, at beløbet skulle bedre ansøgerens erhvervsforhold. Således tildeltes beløb til oprettelse af en lotterikollektion (E 1025), til etablering af et Schou's sæbeudsalg (E 1109), til etablering af et pensionat (E 1570), til anskaffelse af en symaskine (E 1588) og til køb af et bageri til den søn, som enken boede hos (E 1762). Andre forskud blev ydet til børns uddannelse eller studier (E 683, E 935), til husforbedringer (E 964) og huskøb (E 1192, E 1205), til afvikling af gæld (E 1229, E 1382) eller til anskaffelse af brændsel og sengetøj (!) (E 1207). Ikke alle ansøgninger blev bevilget, således fik en enke afslag motiveret med, at hendes »erhvervsforhold ikke ville blive forbedret« (E 1312).

Forsørgelsen blev inddraget, hvis »den Forsørgelsesberettigede ved Dom findes skyldig i en i den offentlige Mening vanærende Handling, dog tillægges Forsørgelsen atter, naar han (hun) har erhvervet Æresoprejsning« (§ 32 i lov nr. 100/1924). En krigsenke med to børn blev i 1928 idømt forbedringshus og fængsel for fosterfordrivelse og blev frakendt sin enkepension under den 13 måneder lange strafafsoning, medens børneforsørgelsen fortsatte uændret (E 1414).

Af E-akterne fremgår, at pensionerne til de efterladte var fritaget for statsskat, men der foreligger tilsyneladende intet lovfæstet herom. Ej heller foreligger noget om kommunal beskatning af disse ydelser, formentlig fordi beløbene lå under datidens skattefrie bundgrænse. Men i 1943 bestemtes i lov nr. 395, at »Forsørgelsesbeløb til sønderjydske Krigsinvalider og deres Efterladte« fremtidigt ikke skulle indgå i skatteansættelsen (lovens ordlyd er uklar, der savnes en præcisering af, at loven også omfattede efterladte efter *faldne* sønderjyske krigsdeltagere).

De krigsenker, der forblev i ugift stand, beholdt deres livsvarige skattefrie pension uafhængig af deres øvrige indtægter. Af de tre enker efter krigs*invalider*, der stadig var i live i 2003, modtog de to dette år hver en skattefri forsørgelsespension på 35.184 kr. og den tredje på 22.728 kr., som ikke indgår ved beregningen af folkepensionen.[13]

For krigsenker, som var fyldt 62 år og efter at være gift på ny atter var blevet enke eller blevet skilt uden egen skyld, og som herefter oppebar to tredjedele af normal krigsenkepension, stillede sagen sig anderledes efter indførelsen af folkepension i 1957.

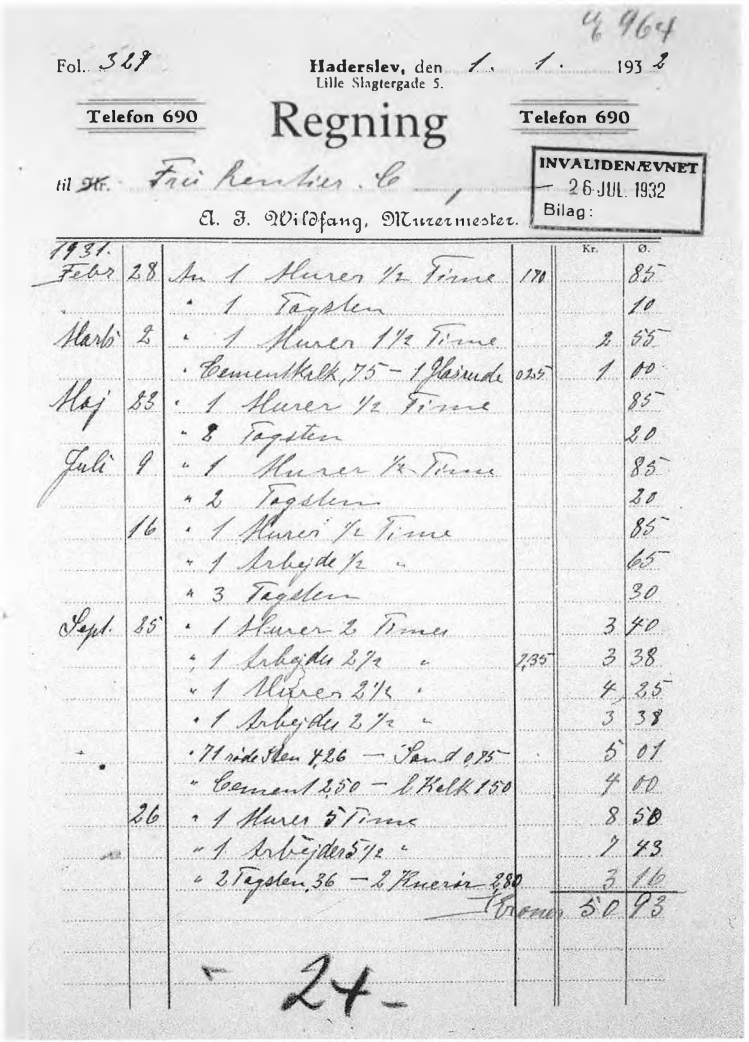

E 964

Fol. 329 Haderslev, den 1. 1. 1932
Lille Slagtergade 5.

Telefon 690 **Regning** Telefon 690

til Hr. Fru Rentier C.

A. J. Wildfang, Murermester.

INVALIDENÆVNET
26 JUL. 1932
Bilag:

1931.				Kr.	Ø.
Febr	28	An 1 Murer ½ Time	170		85
		" 1 Tagsten			10
Marts	2	" 1 Murer 1½ Time		2	55
		" Cementkalk 75 – 1 Glasrude	025	1	00
Maj	23	" 1 Murer ½ Time			85
		" 2 Tagsten			20
Juli	9	" 1 Murer ½ Time			85
		" 2 Tagsten			20
	16	" 1 Murer ½ Time			85
		" 1 Arbejde ½ "			65
		" 3 Tagsten			30
Sept.	25	" 1 Murer 2 Times		3	40
		" 1 Arbejder 2½ "	1,35	3	38
		" 1 Murer 2½ "		4	25
		" 1 Arbejder 2½ "		3	38
		" 71 rødesten 4,26 – Sand 0,75		5	01
		" Cement 2,50 – 2 Kalk 1,50		4	00
	26	" 1 Murer 5 Time		8	50
		" 1 Arbejder 5½ "		7	43
		" 2 Tagsten 36 – 2 Knerør 2,80		3	16
		Erøner		50	93

– 24 –

Enken efter en 36-årig mand, der faldt den 29. marts 1918 kl. 04.30, ramt af et granatskud i brystet ved St. Quentin, fik i 1932 af Invalidenævnet tildelt et forskud på 1.400 kr. til husreparation. Lånet skulle afdrages ved over 7 år at tilbageholde 16,65 kr. af den månedlige enkepension på 66 kr. Forskudssummen blev udbetalt portionsvis efter indsendelse af specificerede regninger, jf. vedlagte bilag, der er dateret den 1. januar 1932. Datidens udgifter til arbejdsløn og materialer springer i øjnene ved en nutidig betragtning, men selv efter korrektion for pristalsudviklingen ville 1932-timelønnen for en murer alligevel kun svare til 51 kr. i dag. Invalidenævnets arkiv (E 964).

Socialministeriet bestemte da, at kun differencen mellem krigsenkepensionen og folkepensionen og de øvrige indtægter skulle udbetales via Invalidenævnet. Hvis de samlede indtægter oversteg krigsenkepensionen med en tredjedel eller mere af denne, blev pensionen inddraget (f.eks. E 1803).

Analysen af *de faldnes børn* er udført med skæringspunkt den 15. juni 1920, da den danske stat overtog forsørgelsesforpligtelsen. Børn af faldne sønderjyder, der var fyldt 18 år på dette tidspunkt og som tidligere havde været under tysk forsørgelse, indgår således ikke i opgørelsen.

Materialets 773 enker havde i alt 1.736 uforsørgede børn eller gennemsnitligt 2,2 børn. I denne opgørelse er også medregnet de 76 enker, der giftede sig igen før den 15. juni 1920, men som beholdt forældremyndigheden over børnene. Det højeste antal forsørgelsespligtige børn i de enkelte børneflokke var 9, de fleste enker have ét eller to umyndige børn, og 80 havde ingen børn til forsørgelse (fig. 7).

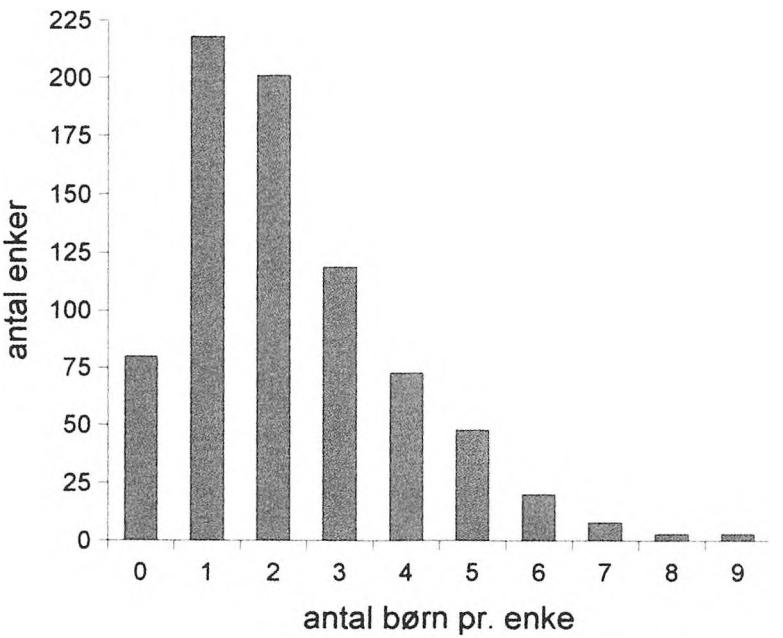

Fig. 7. I alt 773 krigsenker fordelt i forhold til antallet af deres uforsørgede børn den 15. juni 1920.

Desuden var der 73 forældreløse børn fordelt på 27 børneflokke med fra ét til seks børn pr. flok.

Inklusive 30 »uægtefødte børn« med fastslået paternitet udgjorde antallet af umyndige børn, som den danske stat havde forpligtet sig til at forsørge, herefter *1.839*.

Som tidligere omtalt giftede ca. 30% af enkerne sig på ny. I ingen af disse tilfælde blev eventuelle medbragte børn adopteret af den nye ægtemand, i hvert fald ikke før barnet var fyldt 18 år. På denne måde bibeholdtes krigsbørneforsørgelsen, medens moderens krigsenkepension ophørte ved indgåelse af det nye ægteskab.

Forældreløse børn blev sat i pleje, ofte hos familie, men mange flokke blev splittet (f.eks. E 1316). Plejeforældrene eller beskikkede værger administrerede børnenes udbetalte pensioner. I en flok på syv forældreløse, umyndige børn blev der til hvert barn ydet fem mark månedlig fra den tyske stat. I starten af 1924, hvor antallet af børn under 18 år var reduceret til fem, var ydelsen fra den danske stat inklusive diverse tillæg godt 40 kr. månedlig og efter den 1. april 1924 godt 60 kr. til hvert af de nu tilbageværende tre umyndige børn (E 1316) .

De faldnes stedbørn var unddraget forsørgelse. Et postbud fra Skelde på Broager efterlod sig ved sin død på slagmarken i 1914 hustru og to børn. Det ældste af børnene, som hustruen havde medbragt i ægteskabet, var ikke adopteret af afdøde, der figurerede som hans stedfader/plejefader. De tyske myndigheder afslog derfor at yde forsørgelse til dette barn (E 1425). I et andet tilfælde tildelte de tyske myndigheder imidlertid forsørgelse til to børn, hvis stedfader faldt i Sommeslaget 1916. I dansk tid afslog Invalidenævnet at yde krigsbørnepension, men efter indankning af afgørelsen afgjorde Invalideråd et sagen definitivt ved at anerkende børnenes adkomst til pension med støtte i en tysk afhandling fra 1919 om »Militärversorgungsgericht« (E 1369).

En forudsætning for, at *børn født uden for ægteskab* kunne få forsørgelse, var, at der skulle foreligge dokumentation for, at de var »legitime« børn efter faldne krigsdeltagere. Det kunne selvsagt være vanskeligt at afklare paternitetsforholdene, hvis barnefaderen ikke havde vedkendt sig faderskabet, før han omkom. En soldat bekræftede i et dokument, udfærdiget ved fronten i 1915 ved »Gericht der 18. Reservedivision« sit faderskab over for et »uægtefødt« barn, som han fik med en ugift syerske, og forpligtede sig

til at betale underhold til barnet, indtil det fyldte 18 år. Efter at soldaten var faldet i 1917 i slaget i Flandern, blev barnet kendt forsørgelsesberettiget (E 1142). En ansøgning om børnepension til et krigsbarn, født uden for ægteskab, blev derimod afslået, da barnet ikke havde dansk indfødsret (E 1551). En række unge, ugifte mødre måtte ved retten »under Eds Tilbud og paa Tro og Love« erklære, at de ikke havde plejet kønslig omgang med andre end den faldne i avlingstiden, før der kunne udbetales forsørgelse til barnet (E 640, E 1280, E 1559). En ugift kvinde fødte i 1914 et barn. Barnefaderen havde i et brev til kvindens forældre vedkendt sig faderskabet, og det unge par havde planlagt at gifte sig sidst på året 1914, men soldaten blev meldt savnet på østfronten i august. I 1921 måtte moderen aflægge retsligt vidnesbyrd om, at ingen andre end den faldne kunne være barnefaderen; herefter fik hun udbetalt pension til barnet. Hun forblev ugift hele sit liv og ansøgte i 1941 nævnet om at få tilkendt krigsenkeforsørgelse, da, som hun anførte, »det var helt sikkert, at de skulle have været gift ved hans første Orlov«, og »da jeg fortsat lever ugift og betragter mig som hans Enke«. Da der ikke fandtes lovhjemmel til at imødekomme denne særprægede ansøgning, blev der givet afslag både i Invalidenævnet og -rådet (E 814).

Forsørgelse til *forældre og bedsteforældre* blev givet til efterladte efter faldne (og til efterladte efter krigsdeltagere, der var døde efter fredsslutningen på grund af krigstjenestebetinget skade eller sygdom) under forudsætning af, at afdøde havde bidraget helt eller delvist (i tysk tid med mere end halvdelen) til forældrenes underhold, og at der således ved den pågældendes død var påført dem et varigt tab, samt at der var trang til stede. Forældrene skulle have dansk statsborgerskab og være bosiddende i Danmark. Ansøgning om forsørgelsen blev i tysk tid behandlet af »Versorgungsamt« og i dansk tid af Invalidenævnet, efter at der var indhentet dokumentation om afdødes død i krigstjenesten og oplysninger fra de lokale myndigheder om forældrenes eller bedsteforældrenes økonomi og afdødes hjælp til deres tilværelse.

Af det undersøgte materiale var der pr. 15. juni 1920 tilstået forældreforsørgelse til 96 forældrepar og 115 enlige forældre samt til to bedstemødre. Den langt overvejende del af de i disse ansøgninger omhandlede afdøde var ugifte. Afslag blev givet til

ansøgninger fra 34 forældre og én bedstemoder, motiveret med, at de ovenfor nævnte forudsætninger ikke var til stede, men i nogle tilfælde også med, at andre af deres børn var forpligtet til (og kunne) træde hjælpende til.

Trangsgrænsen for modtagelse af forældrerente blev i det danske system sat til den indtægt, som ansøgeren måtte have for at opfylde betingelserne for modtagelse af aldersrente (lov nr. 100/1924), og maksimum for forsørgelsen var det ved lov fastsatte aldersrentebeløb.[18] Havde forældrene egen indtægt og formue, skete der fradrag i forsørgelsen. Retten til forældreforsørgelse bortfaldt, når betingelserne for at modtage aldersrente indtrådte ved det 65. år (lov nr. 100/1924), men i realiteten viser akterne, at de berørte forældre efter klage til Invalideråd atter fik tildelt et mindre beløb i forældreforsørgelse med støtte i en »kattelems-paragraf« (§ 47 i lov nr.100/1924).

Forældreforsørgelsen bortfaldt, hvis forældrenes økonomiske situation blev væsentligt forbedret (§ 29 i lov nr.100/1924). Dette var således tilfældet for forældre, der henholdsvis i 1924 og 1934 arvede efter datidens forhold betydelige beløb på henholdsvis 25.000 kr. og 26.000 kr. (E 1654 og E 1705), og for en moder, der fik forældrerenten inddraget i 1932, da hendes indtægter oversteg den indtægtsgrænse, som fastsatte adgang til aldersrente (E 1147).

Men også overskridelse af samfundets love kunne være årsag til frakendelse af forældrepensionen, som følgende sag (E 1842) er et udtryk for. Et forældrepar, der modtog efterladtepension efter deres i maj 1918 faldne, ugifte søn, var vidende om, at der i deres hjem foregik usædelige forhold, hvor mindreårige piger, der var anbragt i hjemmet, blev misbrugt af voksne mænd. To af disse blev i 1924 idømt fængselsstraf og anbringelse i forbedringshus, hjemmet blev opløst, og børnene anbragt på børnehjem. Forældrene fik inddraget deres forsørgelse af Invalidenævnet, hvilket efterfølgende blev stadfæstet af Invalideråd og Socialministeriet.

Afrunding

Kapitlet har opridset og givet eksempler på den økonomiske hjælp, som staten ydede de pensionsberetttigede efterladte efter Første Verdenskrigs faldne sønderjyder. I takt med, at antallet af

forsørgede efterladte og krigsinvalider forsvandt ud af Invalidenævnets regi, mindskedes statens forsørgerbyrde for i dag kun at omfatte to krigsinvalideenkepensioner. Når disse sidste bånd, der knytter dansk lovgivning fra 1920 om forsorgen for sønderjyske krigsinvalider og efterladte til nutiden, kappes, vil en epoke i dansk forsorgs historie være afsluttet.

VIII. Andre hjælpeforanstaltninger og foreninger

Udover den beskrevne lovhjemlede forsorg ydedes fra offentlig og privat side værdifulde bidrag til afhjælpning af de ulemper, som krigen havde forvoldt de krigsskadede og de efterladte. En række af disse tiltag skal omtales her.

Krigsinvalideskolen i Sønderborg

Krigsinvalideskolen blev oprettet i 1920 til revalidering og rehabilitering af de sønderjyske krigsinvalider og indviet den 26. september 1920.[9] Skolen byggede på et samarbejde mellem staten, Dansk Røde Kors og »Den sønderjydske Fond« og fik til huse i den tidligere tyske marinekasernes hovedbygning, hvor også Invalidenævnet blev etableret på 1. sal. På 2. sal var der en *hospitalsafdeling* med 30-40 senge, væsentligst belagt med ortopædisk-kirurgiske patienter og med senere overlæge i Invalidenævnet, dr. med. Jens Overgaard som chef frem til 1924. Afdelingen var indrettet med et røntgenrum, et laboratorium og en operationsstue, hvor den ortopædisk kompetente overlæge udførte amputationer, stivgørelsesoperationer af led, fjernelse af dødt knoglevæv og fremmedlegemer i form af projektiler og granatsplinter m.m.. Af de lægelige årsberetninger fremgår, at der i perioden fra den 26. september 1920 til den 31. marts 1922 var indlagt 358 handicappede sønderjyske krigsdeltagere, de fleste med følger efter ekstremitetslæsioner, men også en del med tuberkulose i lunger, knogler eller led. Af otte døde i denne periode havde de fem tuberkulose som dødsårsag, heriblandt den navnkundige Bruno Eugen Topff, der ifølge myten var »præsident over republikken Als« i dagene 6.-9 november 1918, men som døde den 9. november 1920 på hospitalsafdelingen »yderst medtaget af tuberkulose i bughulen«.[56] Ved udgangen af 1923 var der kun to patienter på afdelingen, som herefter blev nedlagt, da den »nu i alt væsentligt havde løst sin opgave«.

Desuden fandtes en *skoleafdeling*, der havde til huse i seks barakker på kasernegrunden. Her blev der indtil lukningen i 1925 uddannet og omskolet 130 invalider i en treårig oplærings-

tid inden for skomager-, snedker-, træskomager-, bogbinder-, sadelmager-, skrædder- og mekanikerfagene. Af disse kunne 118 efter endt uddannelse ernære sig helt eller delvist ved det lærte håndværk med tilskud fra den tildelte invaliderente.[9] De skolesøgende sov i soverum med plads til op til 25 senge på 1. og 3. sal i hovedbygningen, hvor der var adgang til læsesal og bibliotek efter arbejdsophør kl. 17.30. Der blev givet undervisning i dansk, skrivning og regning og afholdt bogholderikursus. Opholdet på skolen var gratis, elevernes invalidepension blev udbetalt som hidtil, og ydermere udbetalte staten fra 1921 efter pres fra eleverne og krigsinvalideforeningen gennem Invalidenævnet månedsvis en familieunderstøttelse til gifte som kompensation for deres tab af erhvervsindtægt under opholdet.[57] Denne understøttelse beløb sig for de flestes vedkommende til mellem 200 og 250 kr. månedlig, enkelte modtog op til 300 kr.[9]

I hovedbygningens stueetage blev der indrettet et *bandageri*, som fra oprettelsen og indtil overdragelsen til Invalidenævnet den 1. november 1924 havde fremstillet ca. 800 bandager og pro-

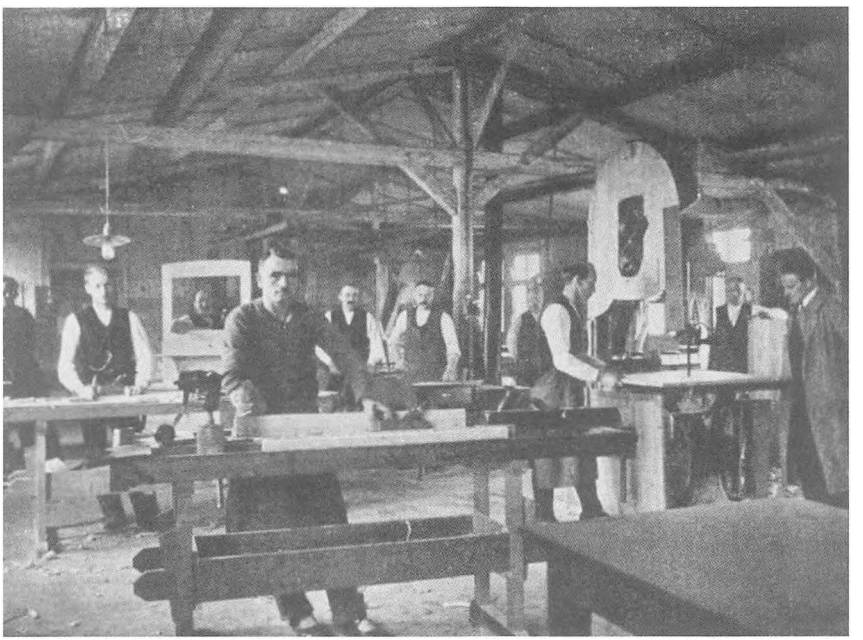

Snedkerværksted i én af Invalideskolens barakker. Foto fra Krigsinvalideskolens beretning, 1925.

teser, ca.1.400 par ortopædiske støvler og foretaget 3.700 reparationer.[9] I tiden 1924 til 1946 blev der fremstilllet yderligere ca. 5.500 proteser og foretaget godt 30.000 reparationer.[12] I 1959 overgik bandagerifunktionen til »Samfundet og Hjemmet for Vanføre.«

Den sønderjydske Fond

Tilskyndet af fhv. minister I. C. Christensen tog en række fremtrædende danske borgere i 1918 initiativet til en landsdækkende indsamling til fordel for betrængte efterladte efter faldne sønderjyder i Første Verdenskrig. Indsamlingen omfattede også efterladte efter soldater, der var døde af sår eller sygdom erhvervet under krigstjeneste, samt sønderjyske krigsinvalider og sønderjyske krigsdeltagere, der ikke var anerkendt som forsørgelsesberettigede krigsinvalider og deres pårørende. Indsamlingen mødte bred opbakning, og bidragene strømmede ind i et sådant tempo, at fonden i 1918 kunne disponere over godt seks millioner kroner.[58]

Før Den sønderjydske Fond traf beslutning om, hvorvidt en ansøger var i en trangssituation, blev Invalidenævnet anmodet om en udtalelse om den invalides eller de efterladtes økonomiske forhold.

Det syntes at have været en stiltiende forudsætning for hjælp, at den blev ydet til dansksindede, selvom der ikke var fuld enighed om dette i fondsbestyrelsen. I hvert fald ville Invalidenævnet i sine korrespondancer med fonden »undgå alt, hvad der kunne tyde på, at der søges oplysning på steder, hvor den ansøgtes nationale sindelag kan tænkes at blive taget i betragtning « (fra referat af Invalidenævnets møde den 10. december 1921).[10] Fonden uddelte bl.a. beløb i størrelsesordenen 100-200 kr. til betrængte efterladte efter faldne sønderjyder og deres børn, ydede hjælp i form af lån til børnenes faglige uddannelse og til seminarie- og handelsskoleophold samt til studier ved de højere læreanstalter. Mange familier fik hjælp til anskaffelse af tøj til børns konfirmation eller bryllup. Konfirmander, hvis fædre var faldet i krigen, modtog et konfirmationsur med inskriptionen »Den sønderjyske Fond« og »Til Minde om din Fader« og med de to sønderjyske (slesvigske) løver indgraveret i urkapslen. I alt blev der

Børn af faldne sønderjyder fik af Den sønderjydske Fond ved deres konfirmation et ur til minde om deres far. Her ses et ur til en søn; urene til døtrene var mindre. Efter K. Kretzschmer: Den sønderjydske Fond, 1960.

uddelt 2.900 sådanne ure. Ved tildelinger i forbindelse med bryllup var det ofte præsten, der ved vielsen overrakte pengesummen »i mindet om den i krigen faldne fader og med ønsket om lykke og held i ægteskabet« (E 1333, E 1560, E 1566).

Ved nedlæggelsen i 1959 havde fonden ydet hjælp til mangfoldige sønderjyske formål for mere end 15 mio. kroner.[58]

Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte

Foreningen blev oprettet den 28. august 1920 og havde som formål at »varetage og fremskynde de krigsbeskadigedes og de efterladtes sociale og økonomiske interesser og rettigheder«.[59]

Den talstærke forening afløste en tilsvarende sammenslutning fra den tyske tid med 11 lokalafdelinger. Medlemmerne repræsenterede både dansk og tysk sindelag, men ifølge vedtægterne var »politiske og religiøse bestræbelser udelukkede i foreningens virke«. Foreningen udgav bladet »Krigsinvaliden«, der bl.a. viderebragte aktuelle love og bekendtgørelser. Foreningens første formand var Invalidenævnets konsulent i Haderslev og tillige medlem af Invalidenævnet, hvor han talte krigsofrenes sag, ligesom han øvede indflydelse på nævnets beslutninger. Foreningen havde også sin(e) repræsentant(er) i Invalideråd et. Endelig skal nævnes, at foreningen oprettede og drev et rekreationshjem i Sønderhav, en feriekoloni ved Kelstrup strand og et feriehjem ved Emmerlev Klev og i Lakolk på Rømø – institutioner, som i sommermånederne var fuldt belagte med krigsofre og deres familier.[51] Omkring 1980 var foreningens rolle udspillet.[59]

Verband der Vereine ehemaliger deutsche Soldaten im abgetretenen Nordschleswig

Forbundet, der siden 1922 havde lokalafdelinger i de større byer og bebyggelser i Sønderjylland, talte i 1929 i alt 1.156 medlemmer. I lokalvedtægterne for Aabenraa-afdelingen opridsedes foreningens formål: at pleje kammeratskabet blandt tidligere tyske soldater og at yde økonomisk hjælp til efterladte efter døde kammerater eller enker efter disse og til trængende medlemmer og deres familie.[60] Ved begravelse mødte foreningen frem med fane, og der blev afgivet geværsalut over graven. I en artikel i »Hejmdal« i 1923 angreb H. P. Hanssen forbundet for at udøve en maskeret form for militarisme (»skytte- og sportsforening«), hvilket dog på det kraftigste blev afvist fra foreningens side. I 1937 tog forbundet navneforandring til »Kameradschaftsverband Nordschleswig«. Efter 1933 og især i de første år af Anden Verdenskrig trådte foreningens tysksindede holdning tydeligt

frem. Medlemstallet var stigende, og efter den tyske besættelse af Danmark etableredes et snævert samarbejde med den tyske værnemagt. Forhandlingsprotokollen for Aabenraaafdelingen slutter brat i 1943, men helt frem til 1945 offentliggjorde forbundet sine årsberetninger.[61] Herefter opløstes det.

Foreningen af dansksindede sønderjydske krigsdeltagere (D. S. K.)

Denne forening blev oprettet i 1936 bl.a. som modtræk mod ovennævnte »Verband« og fik lokalafdelinger i næsten hvert sogn og hver by over hele Sønderjylland og med et medlemstal, der i 1941 var over 7.000, heriblandt mange krigsinvalider. Foreningen udøvede ingen økonomisk støttevirksomhed for sine medlemmer, men havde betydning ved at vedligeholde forbindelsen mellem gamle krigskammerater og ved at markere sig ved nationale møder og mindefester. Foreningen satte sig et varigt minde i form af de årbøger, der blev udgivet fra 1941 til 1972, hvori sønderjyske krigsdeltagere har berettet om hændelser fra krigstjenesten, beretninger, der giver læseren et indblik i mange dramatiske, men også en del fornøjelige oplevelser.[36] Årbøgerne udgør et værdifuldt dokumentarisk materiale om Første Verdenskrig. Foreningen blev nedlagt i 1988.[62]

IX. Afrunding og konklusion

Første Verdenskrig medførte store menneskelige tragedier og ulykker, både ved krigsfronten og på hjemmefronten. Herved adskilte denne krig sig ikke fra andre, men det danske samfund blev direkte involveret i krigens følgevirkninger, da Sønderjylland blev dansk efter grænsedragningen den 15. juni 1920, og den danske regering pludselig og med kort varsel skulle dække et påtrængende behov for forsørgelse af de mange sønderjyske krigsinvalider og efterladte.

Efter gennemgang af dele af Invalidenævnet i Sønderborgs omfattende og enestående arkiv er der i dette arbejde søgt at belyse omfanget og arten af den invaliditet, som krigen påførte sønderjyske krigsdeltagere, og der er foretaget militærhistoriske og lægelige studier over de omstændigheder, der medførte, at omtrent 4.000 blev kendt krigsskadede, og at mere end 5.000 sønderjyder ikke vendte levende hjem fra krigsdeltagelsen. Med en opdateret fremlæggelse af den forsorg og omsorg, der fra samfundets og privates side blev ydet de krigsinvalide og de efterladte, er der ydet et bidrag til at udfylde et hidtil kun sparsomt beskrevet blad i Sønderjyllands og Danmarks historie.

Afgørelsen af de mange invalide- og efterladtesager blev truffet på møderne i Invalidenævnet, hvis sammensætning og kompetence var en forudsætning for og garanterede en grundig og nuanceret sagsbehandling. Det skal anføres, at nævnets holdning til ansøgere ikke var påvirket af disses nationale observans. Der blev lyttet til de krigsinvalide og efterladtes nævnsrepræsentanter, som havde problemerne inde på livet. Én af disse, Viggo Hansen, var kontinuerligt medlem af nævnet i hele 44 år (1929-1973) og markerede sig ikke alene i nævnsarbejdet, men også ved at øve indflydelse på andre sociale områder.[57]

Den lægelige indflydelse på de afgørelser, der blev truffet i Invalidenævnet, udvirkedes dels gennem Invalidenævnets to lægelige konsulenter, dels gennem Invalidenævnets overlæge og den lægelige repræsentation i selve nævnet. De lægelige udtalelser og indstillinger var ofte helt afgørende for nævnets afgørelser og derfor af kardinal betydning. Ved gennemgang af arkivmaterialet har der stort set ikke været grund til at anfægte de lægefaglige bedømmelser; dog er der fundet enkelte, hvor vi med

dagens viden ville have vurderet anderledes. Det skal fremhæves, at i tilfælde, hvor der herskede lægelig tvivl eller uenighed om en lidelses relation til krigstjeneste, kom denne tvivl patienten til gode.

Lovgivningen og systemet sikrede ansøgerne adgang til klager over trufne afgørelser ved at indbringe dem på ny for Invalidenævnet og, som sidste og afgørende appelinstans, Invalideråd et.

Det kan konstateres, at den danske stat i efterkrigsårene, hvad forsørgelsesudbetalingerne og affindelsessummerne angik, ydede betydeligt større beløb, end Tyskland på samme tid gjorde. Dette forhold var en indirekte følge af den tyske valutas daværende instabilitet. Andre iøjnefaldende fordele for de efterladte blev tilvejebragt i 1932, hvor det blev muligt også for enker at få forskud på deres pension for herved på sigt at forbedre deres økonomiske situtation, og i 1943 blev det lovfæstet, at invalide- og efterladteforsørgelser var livsvarigt skattefrie. Det er værd at omtale, at en særdeles gunstig ordning blev gældende for sådanne krigsenker, der efter fornyet giftermål (og tildeling af affindelsessum) atter blev enker eller blev skilt uden egen skyld. De kunne da blive genplaceret som krigsenkepensionsberettigede.

Hvad den økonomiske kompensation – rentens størrelse – angår, var den for de fleste invaliders vedkommende et månedligt supplement til anden indtægt, men muligheden for at få udbetalt et forskud på eller en kapitalisering af invalidepensionen, hvis dette kunne tjene et fornuftigt formål, blev en hjælp for mange til forbedring af deres situation og indtjening. Nævnes skal det også, at krigsinvalider var sikret gratis sygehjælp, medicin, proteser m.m. For enkernes og de svært invalides vedkommende var pensionen af et omfang, vi i dag ville placere på grænsen til den skattepligtige bundgrænse, men til billedet hører, at de sociale pensioner, når tiden var inde, ubeskåret blev lagt oveni, og at krigsforsørgelsen ikke talte med i den skattepligtige indtægt.

I dag, 90 år efter Første Verdenskrigs udbrud, hvor sporene efter krigen er udslettet eller overgroede, og hvor der i Sønderjylland kun er en lille håndfuld krigsinvalideenker tilbage, er det relevant at spørge, om Danmark, det danske samfund, levede op til de forpligtelser, som blev indgået i den dansk-tyske

traktat af 10. april 1922 om fra den 15. juni 1920 at overtage »en fyldestgørende forsorg« for de sønderjyske krigsinvalider og de efterladte.

Baseret på den danske lovgivning om løsningen af dette problem og Invalidenævnets effektuering af denne bundne opgave samt de i dette arbejde udførte analyser af omkring en femtedel af Invalidenævnets I- og E- akter, omfattende godt 800 krigsinvalider samt 2.800 enker, børn og forældre efter mere end 1.100 faldne, må svaret blive et klart *ja.*

Litteratur og kilder

1. Salmonsens Konversationsleksikon, 2.udgave. København 1915-30. a) bind 24, s. 765-926 (opslagsord: Verdenskrigen); b) bind 21, s. 337; c) bind 17, s. 72-73; d) bind 8, s. 219; e) bind 23, s. 897.
2. Piekalkiewitz, J.: Der erste Weltkrieg. Düsseldorff, Wien, New York 1988.
3. Klein, F.: Deutschland im ersten Weltkrieg. Berlin 1970, s. 302.
4. Rerup, L.: Slesvig og Holsten efter 1830. København 1982, s. 301f, 338.
5. Rasmussen, T.: Den dansk-tyske Traktat. Aabenraa 1996, s. 34-36,146.
6. von Jessen, F.: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937, 3. bind 1920-1937. København 1938, s. 107f, 295, 312.
7. Kühl, J og Ødegård, J.: Dansksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig. Sønderjyske årbøger 1990, s. 167-174.
8. Beretninger over Invalidenævnets Virksomhed i Finansaarene 1921/22-1967/68 (Invalidenævnet i Sønderborgs arkiv nr. 299, Landsarkivet, Aabenraa og Det kongelige Bibliotek. Supplerende aflevering nr. 72-74, Landsarkivet, Aabenraa).
9. Krigsinvalideskolen i Sønderborg 26. September 1920-19. Maj 1925. Beretning afgivet af Skolens Direktion. København 1925.
10. Forhandlingsprotokoller fra Invalidenævnets møder 1921-1958. Invalidenævnet i Sønderborgs arkiv nr. 281-297, Landsarkivet, Aabenraa.
11. Finanslov 1924/25. Lovtidende 1924 nr. 57, 3. april.
12. Wisse, S. E.: Invalidenævnets Virksomhed og Forsørgelsen af sønderjydske Krigsinvalider og Faldnes Efterladte gennem 25 År. Socialt Tidsskrift 1945, nr.11-12, s. 3-12.
13. Oplyst af Sonja Quorp, Socialforvaltningen, Sønderborg Kommune.
14. Artikel i JydskeVestkysten den 28. december 2004.
15. Gesetz Nr. 3246 vom 31. Mai 1906 über die Versorgung der Personen der Unterklassen des Reichsheeres, der Kaiserlichen Marine und der Kaiserlichen Schutztruppen. Reichsgesetzblatt, Berlin 1906, s. 593-614.
16. Provinzial-Versammlung zur Besprechung der Fürsorge für Kriegsbeschädigte, abgehalten im Bahnhofshotel in Neumünster am 21. April 1915. Pjece. Schleswig.
17. Valgreen, K. S. og Larsen, C.: Skattetrykket 1903-2001. Rockwool Fondens forskningsenhed. Weekendavisen 16.-24. april 2003, s. 7.
18. Kock, J. C.: Forsørgelsen af de Krigsbeskadigede og disses efterladte i Danmark og Tyskland. Socialt Tidsskrift 1926, s. 360-379.
19. Statistisk årbog 2001, tabel 247.
20. Invalidenævnet i Sønderborgs arkiv. I-akter: pk. 430-2057, E-akter: pk. 2245-2650, supplerende aflevering: pk. 72-74. Landsarkivet, Aabenraa.

21. Klos, M.: De dansksindede soldater og verdenskrigen 1914-18. Sønderjyske årbøger 1991, s. 149-160.
22. Statistiske årbøger.
23. Kragh-Nielsen, N. H.: Sønderjyder i den store krig 1914-1918. Sønderjyske billeder 4. Aabenraa 1993, s. 6, 19, 23, 48, 60.
24. Borchard, A. og Schmieden, V.: Kriegschirurgie, 3. Auflage. Leipzig 1937.
    a) Peiper, H.: Die Kriegsverletzungen des Hirnschädels, s. 307-355.
    b) Goetze, O.: Die Kriegsverletzungen der Brust, s. 460-525.
    c) Schmieden, V.: Die Kriegsverletzungen des Bauches, s. 555-621.
    d) Coenen, H.: Die Bekämpfung des Ungeziefers, s. 305f.
    e) Stieda, A.: Beurteilung der Kriegswunden und erste Behandlung, s. 54-87.
25. Grimberg, C.: Verdenshistorien, bd.16. København 1961, s. 33, 43, 47.
26. Jensen N. J. Nyt fra vestfronten. Marine Jensen og Sønners breve fra Første Verdenskrig. Odense 1998.
27. Wiggers, C. J.: Principles and practice of electrocardiography. St. Louis 1929, s. 63-69.
28. Alnor, H.: Dagbog. En ung sønderjyde fortæller om begivenheder i 1. verdenskrig fra 1917- 1919 på vestfronten. Amtscentralen for undervisningsmidler i Sønderjylland 1984.
29. Buch, J. og Petersen, P.: Den nationale kamp i Sønderjylland 1864-1920. Amtscentralen for undervisningsmidler i Sønderjylland 1983, s. 39.
30. Alnor, K.: Handbuch zur schleswigschen Frage II. Neumünster in Holstein1926-29, s. 830, 848-853.
31. Lammers, K. C.: Danmarks Historie. Københavnl988; bd. 7, s. 87.
32. Fangel, H.: Nordslesvig under første verdenskrig 1914-1918. Pluk fra forskning i Sønderjylland 1984:2, s. 2-11.
33. Harris, P.: Monumentet i Århus, historie og navneoversigt. Århus 1990.
34. Lov nr. 351 af 7. august 1922 om »Pensioner til fhv. tyske Tjenestemænd og saadannes efterladte i de sønderjydske Landsdele«.
35. Die Kriegsheere und ihre Verluste im Weltkriege 1914-18. Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich; Band 42, s. 27-30.
36. Dansksindede sønderjyske Krigsdeltageres (DSK) årbøger. Aabenraa 1941-1972.
37. Franz, C.: Lehrbuch der Kriegschirurgie, 3. Auflage. Berlin 1942, s. 3-5, 31, 49, 69, 70, 105f, 351, 430, 438.
38. Gardner, D.: Artillery weapons and tactics. WWI Archive. www/yitm.com/yitm/ww1/ Study note.
39. Gotfredsen, E.: Medicinens Historie. Københavnl950, s. 361.
40. Freiesleben, E.: Blodtransfusionens historie i Danmark 1848-1917. Dansk Selskab for Klinisk Immunologi 1995, s. 10-12.
41. Urlanis, B.: Bilanz der Kriege. Berlin 1965, s. 159, 265-268, 272.

42. Marckmann, A.: Krigsinvalidelovene af 1920 om understøttelse af militære invalider og sådannes efterladte og Invalidenævnet. Dansk medicinhistorisk årbog 1999, s. 131-147.
43. Marckmann, A.: Alsinger og Sundevedboere i den tyske Marine under Første Verdenskrig. Nordslesvigske museer. Aabenraa 2001, s. 45-54.
44. Hildebrand, H. H.; Röhr, A. og Steinmetz, O.: Die deutschen Kriegsschiffe. Biographien. Hamburg 1979.
45. Giese, F. E.: Kleine Geschichte der deutschen Flotte. Augsburg 1998.
46. Hundrede år i Sønderborg. Historisk Samfund for Als og Sundeved og Sønderborg Handelsstandsforening 1978.
47. Militärhinterbliebenengesetz Nr. 3330 vom 17. Maj 1907. Reichsgesetzblatt, Berlin 1907, s. 204.
48. Fink, T.: Da Sønderjylland blev delt. I : Forberedelserne. Aabenraa 1978.
49. Gesetz Nr. 4438 zur Änderung des Gesetzes, betreffende die Unterstützung von Familien in den Dienst eingetretener Mannschaften. Reichsgesetzblatt 1914, s. 332f.
50. Adriansen, I. og Fangel H.: Krigens hverdag 1914-18. Træk af dagliglivet i Nordslesvig under Første Verdenskrig. Amtscentralen for undervisningsmidler i Sønderjylland 1984.
51. Krigsinvaliden. Medlemsblad for sønderjydske Krigsdeltagere og Faldnes Efterladte. 1938:6, s. 50; 1946: 7, s. 42; 1954:12, s. 51; 1960:10, s. 39.
52. Mørch, S.: Den ny Danmarkshistorie 1880-1960. København 1987, s.163.
53. §§ 10,12 og 13 i lov nr. 795 af 30. november 1990.
54. Invalidenævnet i Sønderborgs arkiv. Supplerende aflevering, pk.72-74. Landsarkivet, Aabenraa.
55. Thorsen, S.: Fyrre År med Danmark. København 1960, s. 38f, 57.
56. Andersen, D.: »Præsident Topff« og republikken Als endnu en gang. Sønderjyske årbøger 1985, s. 97-136.
57. Schultz, A. Ø.: Sociale forsikringer i Sønderjylland. Harmonisering eller Særordning. Sønderjyllands administrative genforening med Danmark bd. 1. Aabenraa 2002, s. 429-433, 501- 520.
58. Kretzschmer, K.: Den sønderjydske Fond 1918-1960. Aabenraa 1960.
59. Haderslevafdelingen af Foreningen for sønderjydske Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte. Forhandlingsprotokol. Landsarkivet, Aabenraa.
60. Verein ehemaliger deutsche Soldaten im abgetretenen Nordschleswig, Apenrade. Forhandlingsprotokol 1921-1943. Landsarkivet, Aabenraa.
61. Marckmann, A.: Sønderjyske krigsinvalider fra 1. Verdenskrig. Sønderjyske årbøger 2001, s. 143-180.
62. Museet på Sønderborg Slot 1998. Sønderjyske årbøger 1999, s. 260.

Summary

Anton Marckmann: Victims of the Great War 1914-1918.

»The Danish Disabled Soldiers Board in Sønderborg« and the disabled or killed military personnel of North Schleswig as a result of their service with the German forces during World War I, and the social care in relation to their surviving relatives.

I. As a result of the Versailles-treaty and the following referendum, Sønderjylland (South-Jutland) – former the German province of Nord-Schleswig – became Danish territory on 15 June 1920. From that date the Danish State was committed to take care of servicemen from the province who were now Danish citizens, but had been disabled as a result of their service with the German forces during World War I. Likewise, the Danish State was committed to take care of the surviving relatives of those servicemen who had been killed. The present study aims to put a critical light on the way, in which the Danish State fulfilled these obligations, and furthermore to define the extent and quality of war-related damages/diseases, that led to disablement or death among the approximately 30.000 persons from the region, who were called up for German military service during the war.

II. In 1921 a »Danish Disabled Soldiers Board« (Invalidenævnet) was established in the town of Sønderborg. The board's council was made up of persons of legal, medical and lay professions and until its closure in 1990 it dealt with more than 6.400 applications for disablement pension and some 3.400 applications for pension to surviving relatives. The documents of all these cases are accessible due to meticulous preservation of the boards' archives.

III. The board carried out a complicated and time-consuming task in obtaining documentary informations from German authorities concerning the applicant's military service, including medical records, reports end statements. The past being elucidated, the applicants (disabled persons) passed through an investigation by a Danish specialist in general medicine, surgery

or other medical specialities, before the rate of disablement could be estimated. The rate was confirmed or changed in the council board, whose decision could be appealed to a final decision in the disablement jury (Invalideråd et) in Copenhagen.

IV. A study of a representative one fifth of all the disablement-applications allowed to estimate, that approximately 4.000 of all applicants were recognized as suffering from war-related damage or disease, giving rise to a pension, when the rate of disablement was 10% or higher. The study furthermore included an analysis of the applicants' demographic characters, the lesions inflicted by gun shots, explosions of shells, bombs or mines, split up in the anatomical localization in the injured servicemen. The treatment, primary or secondary, was mentioned. Other lesions resulting from various forms of trauma were also recorded, including psychic trauma followed by mental disorders, as well as sequels after gas attacks. Results were stated numerically and expressed in percentages.

War-related infections, esp. tuberculosis, and cardiac, rheumatologic, renal, intestinal, ear- and eye diseases were registered and listed in tables. Specific and exceptionel cases were reported, so were rehabilitation- activities and the outcome of these. The extent of the economic support by a given rate of disablement were exemplified.

V. The chapter is a case study of one of the disabled soldiers from Sønderjylland (North Schleswig), who was hit by a gun shot right through the skull in the battle of Somme in July 1916, but miraculously survived. The circumstances of the episode are described and discussed in details, so are the neurosurgical treatment he went through, his outcome and the pension he received from the German and subsequently the Danish military disablement boards until his death at the age of 80.

VI. From the archives of the »Danish Disabled Soldiers Board« in Sønderborg, comprising all applications for pensions to surviving relatives, the documents of 1.123 of a total of 5.200 killed or missing servicemen from the province were submitted to analysis.

The average age of killed servicemen was 30 years (from 17 to

50 yrs). 60% of the servicemen with the average age of 30 years were killed in action on the Western Front, especially in the second half of 1914 during the German advance through Belgium and in the fights in northern France (first battle of Marne), and in the so-called Somme-battle in the second half of 1916. At the Russian front some 14%, and in the Balkans 2% were lost with an average death-age of 32 and 33 yrs. resp.

In 45% of the cases death was caused by exploding shells, in 2% by hand-grenades, in 33% by infantry or machinegun bullets and in 3% by shrapnels. Mine explosions contributed with 3% and fly-bombs with ~ 5% to the death rate. 7% were buried under earthmasses or ruins. Only one person died after lesions from a bayonet.

Skullshots were responsible for the death in 46%, breastshots in 28%, shot lesions of the limbs in ~ 14% of the cases, and in 9,5% of the cases the deadly missile hit the trunk and the abdomen.

144 front soldiers or ~12% died from war-related diseases, gas, accidents or suicide. Among the contagious diseases, pneumonia (»the Spanish flu«) was dominant with ~ 20%. Six soldiers died from gas poisoning, all at the Western Front.

2% of the investigated material were killed in the German navy, including sailors serving on board damaged or sunken warships in the Battle of the Falklands, the Fight at the Doggerbank, in the Battle of Jutland (Skagerak) and in the Baltic. Other died in sunken submarines, in crashed Zeppelins, and in actions on land in the naval infantry.

The tidings of death were generally communicated to the soldiers' families shortly after, either by telegram or by mail. In cases where servicemen had died in prisoner of war camps, the message was communicated through international war information bureaus.

It is concluded that the pattern of circumstances concerning the deaths of servicemen from North Schleswig in the German forces during World War I did not differ essentially from the results given by comprehensive German analyses of a similar kind, yet the mortality rate seems a little higher (17%) than for the German forces as a whole (15,5%).

VII. The chapter outlines laws and regulations aimed to the sup-

port of the widows and dependent children until their 18th birthday, and to parents and grandparents on certain conditions. The survey gives a description of the German system until 1920, followed by an intermediate period, when Denmark had taken over, and finally of the situation from 1924, when the Danish laws found their own level. Examples are given of the differences between the German and the Danish regulations and of the amounts of pension to the involved. The monetary instability in Germany around 1920 became indirectly advantageous to the Danish clients and resulted in higher pensions. The number of clients and the total amounts of the economic support, given by the Danish state, are listed over a period of 83 years.

In order to illustrate the Danish welfare and care system to practice an analysis is presented, based on archival materials of relatives to 1.123 killed servicemen from North Schleswig, including 782 widows, 1.839 children and 239 parents/grandparents. 30% of the war-widows remarried and received a compensation once and for all, however, a reduced war-pension was readmitted, if the woman became a widow again or was divorced blamelessly.

VIII. Endeavours from other sides aimed to relieve the inconvenience, caused by the war to the war-damaged servicemen and their surviving relatives.

In the town of Sønderborg a school for disabled soldiers was established in 1920 by the Danish State, Danish Red Cross and a private foundation (»Den sønderjydske Fond«). The institution comprised a hospital department with esp. surgical orthopedic activities, a department for development and repair of bandages and a unit for rehabilitation and education in several types of craft. The school was closed in 1925.

»Den sønderjydske Fond« (»The South-Jutlandish Foundation«), established through private subscriptions in the Danish public, granted economic support to the disabled servicemen, to their surviving relatives and to their childrens' education and studies.

Several associations and societies consisting of former servicemen from World War I gave financial support and advice to the victims of the war.

IX . The present study of the circumstances, that led to the disablement of some 4.000 and to the death of more than 5.000 persons from North Schleswig, serving with the German forces during World War I, has resulted in data of military- and medicalhistoric interest, not previously published.

Combined with an up-to-date presentation of the social care and welfare granted by the Danish State and private organizations to the disabled servicemen and their surviving relatives, this contribution fills in a missing page of the history of North Schleswig and Denmark.

The Disabled Soldiers Board (Invalidenævnet), esp. the council, was instrumental in the decisions of applications for warpensions, decisions, that were often based on recommendations from the medical expertise. Even to day these judgements generally must be considered valid.

The question: Did the Danish State fulfil the obligations, that were written down in the Danish-German treaty of 10 April 1922 on rendering a »sufficient care« to the First World War's disabled servicemen and surviving relatives from North Schleswig, can now be answered with an indisputable *yes*. This conclusion is based on an analysis of the Danish legislation on the issue and on the way, in which the board (Invalidenævnet) carried out its task. Finally the conclusion is supported by the reported analyses of 1/5 of the institution's documents, comprising some 800 persons, who had been damaged during their service with the German forces, and 2.800 widows, children and parents to more than 1.100 killed servicemen.

Første Verdenskrig medførte store menneskelige tragedier og lidelser, både i skyttegravene og på hjemmefronten. Det gælder ikke mindst i Sønderjylland. Over 5.000 sønderjyske soldater faldt og omtrent 4.000 blev kendt krigsskadede. Da Sønderjylland blev dansk i 1920, stod det danske samfund med den store opgave at forsørge de mange krigsinvalider og de efterladte. I denne bog fremlægger pens. overlæge Anton Marckmann resultaterne af sine grundige studier i arkivet fra Invalidenævnet i Sønderborg. Med sin lægelige og historiske indsigt beretter han om Invalidenævnets arbejde, krigsinvaliderne og deres krigsskadeerstatning, de faldne og forsørgelsen af deres efterladte, den private hjælp m.m. Og han leverer svaret på spørgsmålet: Levede det danske samfund op til sine forpligtelser overfor ofrene fra Den store Krig?

ISBN 87-7406-089-9